

BIBLIOTEKA
SHËTETIT

814-37

P 8

**IDRIZ
PONARI**

**Mirazi
i Fundit
ROMAN**

14-3
P85

IDRIZ PONARI

MIRAZI I FUNDIT

Roman

BIBLIOTEKA E SHKËTIT
GJYKË-ASTEK
• INI 72152

8636

SHTËPIA BOTUESE «NAIM FRASHËRI»

Tirazhi 14.000 kopje

Format 78x109/32

Stash: 2306

KOMBINATI POLIGRAFIK – Shtypshkronja e Re
Tiranë, 1977

LEGJENDA E PYLLIT

Dielli kishte pushuar mbi majën e Mojanës. Breglogu shkëlqente nën rrezet e mëngjesit pranveror. Gjatë rrjedhës së përrenjve dhe kurrizeve të kodrave lartësoheshin ngadalë shtëllunga të dendura mjegulle që, sa vinin, zvogëloheshin e treteshin pa kuptuar. Mbi lulet e porsaçelura vezullonin pikat e vesës ngjyrë argjendi.

Malet e rrethonin fshatin si kurora me gjelbërim të përjetshëm. Prej malesh kishin zbritur këtu banorët e parë dhe kishin zgjedhur nga një pëllëmbë tokë anës fshatit ku ishin ngritur potanicat¹ e para. Kishin hapur ngas-trat e tokës pranë ndonjë burimi. Ato burime edhe sot mbajnë emra që tregojnë pronësi si «Kroi i Gjo Vatës», «Kroi i Lenës». . . Uji i këtyre krojeve derdhej në gjolin e madh ku rriteshin kashtrorja e pipëza me gjethe të mprehta, shpatuke. Nëpër to lëviznin e kuaknin në mënyrë të ethshme bretkosat. Mushkonjat i qëndronin gjolit sipër si re e zezë. Malet duhet të kenë qenë të veshura me pisha. Ato i gjejmë sot në zemër të tokës së gërryer kur vërshojnë përrenjtë e rrëmbyeshëm. Trungjet e pishave mbeten si brirë të ngulur me gjysmën e trupit të zbuluar.

Kështu janë, të zbuluar përgjysmë, edhe ca gurë të atë një bojë njeriu. Legjenda thotë se këta gurë i kite ngulur anës fushës Krah Ereçi me trimat e tij pas

1. kolibet

një fitoreje kundër armikut. Dhe lavdia e të rënëve ka ardhur deri në ditët tona e gdhendur me gur në legjenda, këngë, histori. . .

Banorët e Breglogut mbanin gjë të gjallë, punonin edhe atë pak tokë që kishin. Për rendin e vadës e për gurin e sinorit kanë ndodhur shumë vrasje e për to si shpëtim ka vepruar ligji i tmerrshëm i vëllavrasjes. Më 1881 në Breglog qe ndërtuar kulla e parë me mure guri të gjera tri pëllëmbë. Katin e tretë kjo kullë e kishte me kallkan e me frengji prej ku mund të vrojtoje fshatin e rrugët dhe t'i kaloje nëpër shenjestrën e pushkës. I zoti i shtëpisë kishte blerë një pushkë. Katër herë ishte djegur kjo kullë, por ende mbahej në këmbë.

Plaku Metë Demthana e mbante mend kur ishte ndërtuar kulla. Tani ai i ka kaluar të shtatëdhjetat. Sytë e kanë lënë, por këmba e tij njih çdo rrugë të fshatit. Kështu ndodhi edhe atë ditë që plaku dëgjoi një zhurmë të çuditshme në pyllin e Breglogut. Pyeti e i thanë se kishin ardhur traktorë. Plaku heshti një copë herë pa ditur ç'të thoshte. Ca makina të fuqishme shkulnin lisat me rrënjë. «Mali ynë do të bëhet fushë», — i kishin thënë. Plakut i kishin rrjedhur lot nëpër faqet e rrudhura e nga gjoksi i kishte shpërthyer një dëshirë. «Ah, sikur të kisha sy! . . .» Ishte nisur ashtu ngadalë duke u mbajtur pas shkopit dhe duke dëgjuar gjithnjë e më qartë. ato zhurmat e çuditshme të traktorëve. Kishte arritur në pyll. Këmbët e tij ishin zhytur në dheun e butë. Plaku ishte përkulur, kishte mbushur duart me dhe, kishte ndier erën e dashur të tokës dhe prapë kishte thënë: «Ah, sikur të kisha sy!». Me duart e tij si kanxha shtrëngonte dheun e tokës së dashur e nëpër sytë e mendjes i vraponte rinia e tij. . .

* *

*

Xhavit Çelën e kishin rrethuar njerëz të moshave të ndryshme: burra, gra, pleq, djem të rinj, ndërsa fëmijët

kishin formuar një hark të gjerë rreth pusit të vadës dhe vështronin traktorin se si gërmonte dheun dhe e shtyn- te përpara duke formuar një pistë në formë rrethi ku do të mblidheshin ujërat dhe do të vadisnin arat gjatë verës. Xhaviti dhe burrat e fshatit bisedonin për të ardhmen e fshatit e të bujqësisë, ndërsa vizitorët e shumtë ndërrohe- shin. Të gjithë kishin ardhur për të parë traktorin. Frani, traktoristi, punoi derisa u err. Kur njerëzit po prisnin që ai ta linte punën e të ndërronin dy fjalë me të, mbetën të zhgënjyer. Frani ndezi dritat dhe vazhdoi punën. Ki- shte vendosur ta mbaronte pusin atë ditë e të nesërmen të kthehej në pyll ku e priste një front i ri, e prisnin sho- kët. Xhaviti, burrat dhe fëmijët s'u tundën nga vendi si- kur donin t'i bënin shoqëri traktoristit dhe të tregonin his- toritë e vadës dhe të pusit. Nga boka vinte një jaz i vogël me pak ujë. Aq pak ujë kishte, sa, po ta çoje ashtu deri në arë, s'mund të mbarohej një dynym tokë as për dymbë- dhjetë orë. Fshatarët e kishin ndërtuar atë pus shumë vjet më parë dhe prej atyre burrave askush s'e mbante mend, siç mbanin mend grindjet dhe vrasjet për vadën. Në pus grumbullohej uji dhe pastaj e lëshonin duke lëvizur një dërrasë të gjatë. Uji merrte vrull, dhe kështu më tepër e spërkatnin sesa e vadisnin tokën. Te gryka e pusit një- herë ishin vrarë tre vetë. Pusi ishte i mbyllur. Uji rritej e rritej gjithnjë në të. Njëri nga të vrarët kishte rënë për- mbys sikur donte të përqafoje tokën. Gjaku rridhte rrë- ke në tokën e zhuritur, pastaj në ujë. Njerëzit ishin mby- llur në kulla. Pusi kishte shpërthyer e uji i tij atë mëngjes kishte marrë udhë si asnjëherë tjetër. Kishte vërshyer du- ke lagur me ujë të përzier me gjak çdo vijë are dhe pastaj ishte derdhur në përrua...

Frani e kishte përfunduar gërmimin. Tani me traktor ishte ngjitur mbi pritë dhe xhironte rreth e rrotull që ta ngjishte e forconte pritën. Në kullat e fshatit ishin nde- zur dritat. Si kishte ndodhur atë natë që zhurma e trakto- rit e kishte ndjekur gjumin nga çdo shtëpi?

Në mëngjes Frani u ngrit i pari dhe ndezi trakto- rin. Me të ishte edhe Xhaviti.

Rruga ishte e ngushtë, rrugë sajash. Fshatarët i mbrehnin qetë në saja dhe shkonin në pyll. Sajat i ndërtonin prej druri. Ato kishin një formë të çuditshme. Pas zgjedhës së qeve dy drunj formonin një kënd të ngushtë që zgjerohej aq sa të dy drunj të bashkoje me një dru tjetër që i thoshin pragu i parë e që s'ishte më i gjatë se gjashtëdhjetë centimetra. Kështu mbyllej pjesa e parë e sajës që ishte në formë trekëndëshi. Pas i ngjiteshin edhe dy lëndë paralele të gjata dy metra që mbërtheheshin në fund me një prag të dytë më të gjatë nga i pari. Mbi pragjet mbërtheheshin katër hunj të hollë dhe kështu formonin një si bagazh ku vendoseshin drutë stivë. Me saja të tilla mbanin veç druve edhe dushk, bar të thatë... Sajat përshkonin rrugët e pyjeve kryq e tërthor. Andej po kalonte tani Frani me traktorin e tij. Në të dy anët e rrugës kishte dëllinja, gurë, shkurre e ndonjë lis. Afër rrugës pylli ishte dëmtuar. Fran Vuksani ndaloi papritur dhe, si u hodh me një kërcim të shpejtë në tokë, nisi të godiste diçka me çekiçin e tij. Frani sapo ishte kthyer nga ushtria. Shërbimin e kishte kryer në flotën luftarako-detare. Kur kishte kohë, ai tregonte për shokët e për detin. Frani u ul në krah të Xhavitit dhe vijoi rrugën.

— Ç'pate, o Fran? Spinoti prapë, ë? Po të thashë unë të vinim një guzhm tel, — tha Xhaviti duke vështruar përpara se si shtroheshin nën zinxhirët e hekurt ulëzat, dëllinjat, shkurret...

Franit i qeshi fytyra nga këto fjalë që dëgjoi, po përgjigje nuk dha. Herë pas here kthehte kokën e vështronte si mbeteshin pas dy fasha rruge të shtruar me shkurre. Edhe Xhaviti i vështronte ato dhe i kujtoheshin ditët e ftohta të dimrit, kur fshatarët, të ngarkuar me dushqe, kashtë misri apo me bar të thatë kalonin aty dhe shkurret i pengonin. U nduknin ndonjë dorë bar që ishte aq i çmuar për bagëtitë në dimrin e gjatë.

Ata ecën një copë herë pa folur. Mëngjesi ishte i bukur e tashmë malet ishin përflakur nga rrezet e arta të diellit. Në horizont vraponin ca re të bardha. Malet për-

ballë ende ishin të mbuluara nga dëborë. Ato shkëlqenin e dukeshin madhështore në sfondin e kaltër.

— Shokët duhet të kenë filluar punën?, — tha Xhaviti.

— Sigurisht.

Xhaviti e vërejti Franin në fytyrë e shtoi:

— Sikur ta mbillnim pranverën e ardhshme tokën e re, sa mirë do të ishte për ne.

— Natën do ta bëjmë ditë, o Xhavit, — tha Frani, — që të çajmë ugare në këtë pyll pranverën e ardhshme, të hedhim farë me grushta edhe ne traktoristët që të kemi më shumë kallinj gruri se shkurre, dëllinja, lisa. . .

Xhavitit i shkëlqeu fytyra.

— Bash kjo na duhet, o Fran, buka. Po siguruam bukën, jemi të fortë, jemi të papërkulur. E shikon këtë pyll? Tashti ne po punojmë me traktor. Kur ishim në mal partizanë e na flisnin për këto ditë, na dukej vetja si në ëndërr. Edhe tani zhytemi për orë të tëra në ëndrrat tona të bardha për jetën e s'shqitemi dot prej tyre, sepse jemi të bindur se ato do ti jetojmë një ditë. Kjo u duhet bërë e qartë të gjithëve. Ne e kemi në dorë ta afrojmë lumturinë tonë vetëm duke punuar jo me orë e me ditë, por me vite. E ke dëgjuar mirë Metën çfarë thotë? «Sikur të kisha vetëm për një ditë sy, do të thosha se kam jetuar jo nëntëdhjetë vjet, por një mijë. . . Vetëm të shikoj një herë këtë dritë të bukur, që zbardhi malet».

Frani e ndaloi traktorin. Xhaviti mundi të vështron-te rreth e rrotull atë shesh të madh të shpyllëzuar që i dukej ashtu i rrethuar me lisa e trungje si një vathë bagë-tish.

«Me këtë s'paskeni punuar mirë, o Fran, — tha ai me vete, duke vështruar lisat e gjatë e të drejtë të mbuluar me trungje e me dhera. — Duhet zgjeruar shkolla e re, duhet ndërtoar zyra, ambulanca. E, për të hequr këto ku m'i paskeni futur ju, more djem, do të na duhet shumë punë. Ne po mendojmë për të futur në punë edhe ato pishat që dalin nga shtresat e tokës kur vërshojnë përrenjtë. Do t'u bëjmë prita përrenjve me to e në mos, të pak-

, do t'i përdorim për dru zjarri. E kam unë fajin, mo-
trima, që s'ju thashë juve: «Më ruani një çikë këta
t e drejtë e vilakë, se do të na duhen për qereste, mos
ni me gurë e me dhera. . . Besoj s'do të kishte dalë ndo-
cipëplasar të më thoshte: «E, o Xhavit, ti do tokë të re
të mbjellë grurë, misër, patate apo do qereste?». Eh!
he sikur të thoshte, unë do t'i përgjigjesha: «Duam
ne tokën, edhe qerestenë, edhe trungjet, edhe rrënjët,
gjitha do t'i përdorim». Po jo, more, ata janë djem të
rë, janë punëtorë. Si më tha Frani mua? «Natën do ta
më ditë që pranverën e ardhshme këtu në vend të py-
të gjelbërojë gruri». Po Latifi, ku është Latifi sot, pse
është traktori i tij? — U kthye në të majtë, duke vështruar
dej nga traktori i Latifit dhe u çudit kur e pa të he-
tur pranë një lisi më thikë të futur në dhe. — Difekt.
e siguri difekt. E ku rri Latifi pa punë në një ditë kur
elli është ngjitur dy litarë mbi Mojanë?».

— Çfarë ka ndodhur, o Gjetë Jaha?, — thirri.

Pylli dremiste. Vetëm cicërimat e zogjve dëgjoheshin
k fluturonin nëpër degët e lisave të gjatë. Nën hijen e
ave ishte shtruar një si qilim ngjyrë kafe të hapur
e gjethe të thata. Mbi ato gjethe dimri kishte lënë gjur-
ët e tij dhe tani, tek depërtonin rrezet e diellit, ndihej
ë si duhmë e rëndë trungjesh e gjethesh të kalbura.

— Ku është Latif Kana?, — pyeti përsëri Xhavit.

— Ka shkuar në qytet që mbrëmë, — foli Gjeta me atë
rin e trashë që s'i shkonte aspak moshës së tij.

Xhavit i vështroi me radhë Gjetë Jahën, Mirash Ndo-
n, pastaj Franin e foli:

— Po ju, more sokola, nuk dini ta ngisni traktorin a?
o pse, more, me lutje do të shkulen gjithë këta lisa? Ja
sëmur Latifi, do ta lini ju traktorin?

Gjetë Jaha, duke vështruar nga pylli, iu afrua një
p Xhavitit e, si uli pak zërin, foli:

— Dje pasdite, shoku Xhavit, zbuluam një varr.

Ata vështruan lisin e gjatë, pastaj traktorin që rrin-
i heshtur me thikë të ngulur në dhe si asnjëherë tje-

— Latifi po punonte kur thika u ngul në ledh dhe ne dalluam midis dheut një skelet njeriu dhe dyshuam.

— Pse dyshuat?, — pyeti Frani. — Këtu mund të kenë qenë varrezat e asaj kishës që tregon legjenda e mixhë Metës.

— Oh, jo, — tha Mirash Ndoci, — ai skelet nuk duhet të jetë i atyre kohëve që thonë legjendat.

— Këtu s'ka pasur kurrë varre, — tha Gjeta i vendosur sikur të qe arkeolog i vjetër. — Ai skelet na bëri të dyshonim, se ishte i futur jo shumë thellë në dhe, më pak se një metër.

— Mos ka qenë skeleti i ndonjë ushtari gjerman. Këtu është zhvillur një betejë e ashpër në kohën e Operacionit të Dimrit, — tha Xhaviti. — Janë vrarë shumë ushtarë gjermanë. Lufta s'të fal kohë për ceremoni të tilla, ndaj e kanë futur në dhe si kanë mundur.

— Kushedi, — tha Frani si me dyshim.

— Skeleti kishte një rrip në mes. Ne dalluam edhe tokëzën. Ajo kishte marrë ngjyrën e dheut nga ndryshku.

— Kjo të bën të dyshosh se i vdekuri është varrosur me rroba siç ka qenë...

— Mundet që nën rrënjët e atij lisi të jetë fshehur për vite ndonjë krim i pazbuluar, — tha Xhaviti dhe ra në mendime.

— Po Latifi pse shkoi në qytet?, — pyeti Frani.

— Latifi shkoi të denoncojë në Degën e Punëve të Brendshme, o Fran.

Frani pas pak ia filloi punës, po Latifi nuk u kthye atë ditë. Edhe Xhaviti priti deri në mbrëmje, pastaj u nis për në shtëpi.

Vonë e zuri gjumi, një gjumë i rëndë me ëndrra të shumta.

*

*

*

Grupi operativ erdhi të nesërmen në orën dhjetë të mëngjesit. Ishin pesë vetë. Hetuesi, punëtori operativ, ek-

sperti kriminalist, mjeku ligjor dhe Latifi. Ata zbritën me radhë nga një Gaz nga ata të rinjtë shtatëvendësh. Frani po punonte në pyll. Me të ishte edhe Gjeta. Mirashi që ulur pranë traktorit të tij dhe rrinte në hije të lisit me duar nën nofulla, vështronte pyllin dhe ashtu në heshtje diç mendonte. Kur dëgjoi zhurmën e makinës aty pranë, u ngrit në këmbë. Latifi ecte në krye me një burrë të gjatë ezmer me leshra pak të rëna që mbante në dorë një çantë të zezë. Pas e ndiqnin të tjerët njëri pas tjetrit duke vështruar pyllin, atë copë shesh të shpyllëzuar, Mirashin dhe traktorin nën hije të lisit. Mirashi i priti në këmbë e u dha dorën të gjithëve. Latifi iu duk i lodhur e i zbetë në fytyrë. Ai i buzëqeshi shokut dhe, pa i thënë njeri, hipi mbi zinxhirin e traktorit, nxori diçka nga korskoti¹. Mirashi shkoi ta ndihmonte dhe pa vonuar traktori buçiti. Latifi lëvizi levat me të shpejtë e traktori u zbraps me forcë duke ngritur një re tymi në ajër. Rrezet e diellit ngrohnin fort. Zhurma e traktorit të Franit humbiste nëpër pyll. Në bokën përballë dëgjoheshin tingujt e një fyelli dhe këmborët e deleve.

Përpara pjesëtarëve të grupit operativ u shfaq varri i prerë për së gjati. Eksperti kriminalist, pasi e vështroi një copë herë, u afrua dhe me aparat fotografik e mori dy herë radhazi, pastaj doli nga ana e kundërt ku përsëriti të njëjtën gjë. Hetues Pirroja së bashku me mjekun filluan të bënin matjet duke hedhur në bllok rezultatet e tyre. Shënuan objektet e vendit rreth e rrotull, pastaj orientimet me busull.

— Rruga këmbësore është larg që këtu?, — pyeti hetuesi, pastaj shpalosi një hartë, ktheu kokën nga e majta dhe me hartë në dorë u nis në drejtim të fshatit. Pas e ndoqi eksperti kriminalist, një djalë rreth të tridhjetave, që fliste dialektin tiranas dhe që e quanin Gani. Ganiu kishte trup mesatar, fytyrë të hequr dhe flokë të zinj që i vareshin mbi ballë.

1. kutia e veglave.

Hetuesi kaloi nëpër pyll, pastaj ndaloi, u kthye nga Ganiu dhe tha: — Kjo është rruga kryesore që vazhdon pyllit, ndërsa kjo është rrugë sajash. — Ai vështrroi hartën përsëri dhe shtoi: — Rruga e sajave nuk është e shënuar në hartë.

— Sa shumë rrugë sajash ka nëpër pyje! .., — shtoi Ganiu. — Ato, ashtu siç hapen në dimër, ashtu harrohen në behar. . . .

Hetuesi tundi kokën.

Ndërkohë varri ishte hapur plotësisht. E fotografuan, pastaj nxorën me shumë kujdes skeletin, e matën dhe e vendosën në një thes të gjatë plastmasi. Kontrolluan varrin me imtësi dhe futën në qeska sendet e gjetura. Pirroja dhe Ganiu bënë matjet e varrit dhe vështruan skeletin. Ganiu shënonte në bllok, pastaj u ngrit në këmbë, pa orën dhe tha:

— Të përpilojmë procesin hetimor, shoku Pirro?

Pirroja ende vërente varrin e hapur dhe mendohej. Kur dëgjoji zërin e Ganiut, ai sikur u shkund dhe vështrroi shokët.

— Kemi gjë tjetër për të bërë? Jo? Epo mirë, atëherë të ulemi ta shkruajmë edhe procesin. . . Dëshmitarë këtu kemi, — tha ai duke vështruar traktoristët.

— Mirash Ndoci, — tha njëri.

— Gjetë Jaha, — tha tjetri.

Pas pak erdhi Fran Vuksani. U takua me Pirron dhe të dy kokë më kokë biseduan gjatë.

Tek bisedonte me Pirron, Franit i kujtoheshin ngjarjet e ditës së djeshme. Ç'është e vërteta, kur i kishin treguar shokët si qëndronte puna, Franit i qe dukur punë boshe. Ai kishte vërejtur traktorin e Latifit dhe s'i kishte pëlqyer heshtja e tij, ndaj ishte nisur pa humbur kohë për në punë duke menduar që të realizonte dy norma atë ditë. Kur të kthehej Latifi, mendonte t'i thoshte: «E, Latif vëllai, u ktheve? E ç'të mira kishim andej nga qyteti? Takove njeri, u the apo të thanë gjë? Merru, o bablok, me traktorin, e ç'të duhet ty të merresh me skeletet? Çdo gjë që e tret dheu, bëhet krejt e pavlerë. Ndryshe ja-

në këta lisat që shkulum ne. I do kryetari për qereste, për prita, për ura, i duan njerëzit për zjarr. Këtë të kishe bërë më mirë. Që dje edhe njerëzit na janë larguar. Pse nuk vijnë të na shohin si ditët e tjera? Do të kenë marrë vesh e do të ketë folur ndonjë gojë e keqe...»

Këto i kujtoheshin Franit dhe po qortonte veten, se kishte menduar gabim.

TREGIMI I HETUES PIRROS

Kur shkova në Breglog, dielli ishte në të përdunuar. Qielli i skuqur e në sfond malit ngjyrë metali, kaltërsia e lumit e valët e bardha që thërrmoheshin nëpër shkëmbinj përbënin një nga ato bukuri që i gjen vetëm atje, në udhën për në Breglog. Brigada e traktoristëve vazhdonte punën. Në zemër të pyllit ishte formuar një fushë e madhe e ndarë në parcela nga lisat e shkukur që ishin grumbulluar stivë. Lisat rreth e rrotull ishin mbushur me gjethe. Nën ato gjethe dëgjohej kënga e gëzuar e zogjve. Pak më tej fillonte pylli i gështenjave, gjethet e të cilave dallonin nga resi i bardhë karakteristik. Mbi kodrën e bokës ndalova. Vështrova fshatin. Fusha ishte krejt e zbrazët. Pas pesë majit fusha «zihej». Largohej bagëtia e nxirrej në mal. Atëherë rritej bari e lulet shumëngjyrëshe.

Kisha vendosur të kaloja nga traktoristët, pastaj në fshat. Kështu veprova. Lidhur me çështjen për të cilën kisha shkuar, po mundohem të rendis ato që mësova. Dyshimet për viktimën ishin mbërthyer tek emri i Rasim Sejdisë. Vdekja e tij kishte mbetur enigmë dhe nuk e dinte asnjë nga banorët e Breglogut.

Në fillim u njoha me nënë Zylfijen. Natën e parë në Breglog e kalova në shtëpinë e saj. Biseduam me Xhavitin, të birin, deri vonë për shumë probleme, por çështjen për të cilën kisha shkuar mendoja ta lija për në një vend tjetër. Kështu veprova. Doja më parë të njihesha me disa persona në Breglog. Një ditë, kur po kaloja përmes fshatit u ktheva edhe një herë nga nënë Zylfija.

— Mirë se na erdhe, — thirri ajo duke m'i hedhur duart në qafë. — Po ku humbe, more bir? E kem pyetur Xhavitin sa herë për ty. Eja, bir, eja. Sa herë shtroj sofrën, të kujtoj.

Nënë Zylfijen mund ta shikoje çdo ditë, kur s'bënte ftohtë, të ballkon. Aty shpesh këndonte nën zë. Fjalët e këngës së saj nuk merreshin vesh. Këndonte në mënyrë të çuditshme. Të dukej sikur ajo vajtonte, por jo. Kënga e saj nuk ishte vaj. Asaj i kujtohej se si u martua me Ibër Çelën. E përshkruan me ngjyra të forta lajmin që i kishte dhënë nëna se do ta martonin e se si Ibër Çela i kishte shkelur këmbën asaj. Për të shoqin fliste me respekt. Në fjalët e saj ndihej dashuria e pashuar. Kur ishte martuar, në shtëpi kishte gjetur vetëm Ibrën dhe nënën e tij që i kishte kaluar të nëntëdhjetat. E vetmja dëshirë e saj para se të vdiste kishte qenë të dëgjonte zërat e nipërve dhe të mbesave në atë kullë. Dhe i qe përtërirë jeta kur kishin lindur tre djem njëri pas tjetrit, Xhaviti, Ismeti dhe Halimi. Pastaj kishte vdekur. Ibra punonte për të ushqyer gruan dhe fëmijët. Me atë copë tokë mbi vadë nuk siguronte as gjashtë muaj bukë. Ëndërronte të shtonte arën. Po me se ta shtonte? Të blinte tokë, nuk kishte para, as gjë të gjallë. Pyllin s'e prekte dot se ishte i të gjithëve dhe i asnjërit.

Një ditë ai i gëzuar kishte kaluar nëpër fshat duke pyetur njerëzit për një lajm të madh që kishte dëgjuar: Mbreti Zog do t'u jepte tokë fshatarëve. Do të bënte reformë agrare mbreti! Dhe atë natë s'e kishte zënë gjumi. Të nesërmen s'kishte prekur gjë me dorë nga gëzimi se do të merrte tokë. Edhe ai do të kishte me se t'i ushqente fëmijët dhe veten. Kishte pritur një javë, një muaj, një vit, po atë lajm sikur e kishte përpirë toka. Kishte pyetur në fshat për atë reformë e njerëzit i kishin përdredhur buzët me përçmim. Ndonjë që kishte shumë tokë kishte qeshur me të madhe. Ibër Çelës i kishte kërcyer një damar i keq në ballë dhe kishte folur i nxehur: «Po na gënjën mbreti», — dhe kishte marrë udhën për në pyll me sëpatë në krah.

Në mbrëmje ishte kthyer vonë pasi kishte rënë nata. Zylfija e kishte pritur së bashku me të dy djemtë. Kur po bëhej gati të ulej në tryezë e të hante, dera kishte kër-citur me forcë. Ibra e kishte hapur. Tre xhandarë e kishin lidhur dhe e kishin çuar menjëherë në postkomandë. Shta-të ditë tortura. E kishin mbyllur në një han bagëtish që u shërbente xhandarëve si burg. Aty të mbyste era e plehut dhe pleshtat. Pas shtatë ditëve e kishin liruar. Në-në Zylfija e kujtonte Ibrën duke ecur me hap të ngadaltë drejt shtëpisë, me fytyrë të zbetë, me mollëza të dala e të nxira, me plagë të hapura. Mbi sytë e gjelbër një tufë flokësh të rrëzuar mbi ballë, në kokë qeleshja e bardhë e rrasur fort. Ai kishte ndryshuar për një javë aq shumë, sa e shoqja s'u besonte syve. Ibra u mbyll brenda mureve të shtëpisë nga turpi. Si e duron burri daja-kun?! Kjo pyetje e brente natë e ditë sedrën e tij prej malësori. Kishte marrë vesh se edhe njerëzit kështu tho-shin. Ibra tmerrohej. Ai vërtet ishte i turpëruar. Xhanda-rët e kishin rrahur.

Një ditë i kishte ardhur një bashkëfshatar në shtëpi për të parë si ishte pas daljes nga burgu i postkomandës. «Luftë me mbretër s'bëhet, — i kishte thënë në fillim, pas-taj, kur kishte bërë të ikte, kishte shtuar: — Mos u mërzit për të gjitha këto që të ndodhën, o Ibër Çela. Turpe të tjera kanë për të ndodhur, akoma më të mëdha, e këto të tuat do të harrohen. . .»

Ibër Çela kishte shfryrë nën hundë nga zemërimi. Atë natë ishte rrotulluar në shtrat për orë të tëra e s'e kishte zënë gjumi. Zylfija tundte djepin, kur qante Halimi katër-muajsh, ndërsa me dorën tjetër i përkëdhelte supet të sho-qit e nga gjoksi i shpërthenin rënkime. Një mëngjes Ibër Çela u nis për në pyll me sëpatën në krah. Pas netëve të shqetësuar ecte me mendimet e tij. Thoshte se në pu-në do të gjente qetësi për nervat e do të harronte çdo gjë. Po, kur pa tek vinin drejt tij xhandarët, u step. Ishin ata të dy që e kishin lidhur pas qyprisë së ahurit, ata që e kishin rrahur me litarë të lagur.

Sytë i ishin errur. Dhe ishte hedhur mbi të parin, e

kishte goditur në kokë për vdekje. E kishte sulmuar të dytin me egërsi, por në të njëjtën kohë një plumb e kishte marrë në sisën e majtë e në shpatull i qe hapur një shpellë gjaku. Tre të vdekur në pyll të Breglogut. E kishte varrosur të shoqin Zylfija duke i vënë gur zemrës.

Atë vit qenë kënduar dy këngë:

*Ibër Çela, o trim i marrë,
e dhe veten për dy xhandarë.*

Kënga e dytë thoshte:

*Seç po ndrit një cep i yllit,
një lumë gjaku rrugës pyllit.*

Zylfija e kishte varrosur të shoqin në një rogë pylli ndanë fshatit. Xhaviti, më i madhi, ishte dy vjeç, ndërsa Halimi motmotar. Në fillim dukej e mbajtur mirë, por më vonë fytyra e saj u zverdh e trupi i mbushur u tha e u dobësua. Rropatej natë e ditë në punë. Prindërit i kishte larg, shtatë orë e gjysmë. I kujtonte shpesh kur shtrihej pranë djemve e nuk e zinte gjumi. Aty kujtonte punët e ditës, hallet e shtëpisë. Të nesërmen ajo ngrihej shumë herët. Mbushte oxhakun me dru lisi të çara, fuste një dorë krande të thata, nxirrte nga hiri urën që ruante zjarrin, i frynte me sa fuqi kishte. Xixat i kërcenin përpara fytyrës, syve, buzëve, ura skuqej e thëngjilli i ndezur skuqej, pastaj shpërthente një flakë që ndizej e shuhej në çast. Krandet tymonin nga nxehtësia, pastaj mbi to vareshin flakët. Zylfija vinte kusinë në zinxhirin e oxhakut dhe hapte magjen. Kështu ajo bënte çdo ditë. Gatuante bukë misri, ngrohte shtëpinë që të gjenin rehat fëmijët kur të ngriheshin nga gjumi dhe dilte përjashta.

E vështronte Breglogun nënë Zylfija e i dukej fshati i shkretë, ndihej e vetmuar, duhej të gjente një shoqe që të mund të qante një hall, të kërkonte hua pak miell, apo një dorë kripë, një litër vajguri në ditë festash. U lidh me një grua, me Sadijen.

Sadija ishte e re, e bukur, por ajo mbyllej brenda katër mureve të kullës. I shoqi, Hysen Sejdia, njeri tepër fanatik dhe i etur për pasuri, punonte natë e ditë, sikur do të mbante dyzet vetë. Po në kullën e tij veç Sadijes së bukur nuk kishte njeri tjetër. Me njeri nuk shoqërohej, kurrë s'e shikoje me burrat në kuvend.

Një ditë dimri kishte rënë dëborë. Veriu që frynte kishte ngrirë e ishte bërë kallkan çdo gjë. Në oborrin e Hysenit kishte njerëz të bërë gati për udhë. Ata u nisën. Me ta ishte dhe Hyseni hipur në kalin e tij dori. Zylfija po i ndiqte me sy derisa u fshehën në udhën e pyllit, pastaj, duke vështruar tymin që lartësohej mbi kullën e tij, ra në mendime. I vinte keq për Sadijen, të mbyllur brenda katër mureve fillikat. Kaloi një ditë, dy, tri dhe Hyseni s'po dukej gjëkund. «Ç'të ketë ndodhur? Ku do të ketë shkuar?», — pyeti veten.

Një ditë e takoi Sadijen te pusi dhe e pyeti.

— Ka vajtur për të shitur kalin në Berishë, por s'po kthehet, — i tha Sadija e merakosur.

Kur do të ndaheshin, Sadija e ftoi në shtëpi.

Dy ditë më vonë ndodhi një mynxyrë për atë truall. Hysen Sejdia kishte marrë një mëshqerrë tre vjeç për kalin e një sasi parash. Mëshqerra e re, e pamësuar për t'u lidhur nga brirët, e kishte lodhur gjatë rrugës. Duart i ishin bërë kallo nga të shtrenguarit e litarit. Gjunjët i ishin bërë plagë. Disa herë qe rrëzuar. Duke kaluar në një përrua, mëshqerra e trembur ishte hedhur si e tërbuar në ujë e rrëmbyer. E kishte tërhequr edhe Hysenin aq fort, sa ai kishte rënë në ujë, por litarin s'e kishte lëshuar nga dora. Në buzë kishte ndier një mpirje të paprovuar. Kur kishte dalë nga uji, mëshqerra ende e tërhiqte. Ai e kishte lidhur pas një lisi me shpresë se do të mund të shpëtonte nga ngrirja. Ishte mëngjes janari. Frynte veriu i ftohtë. Nga mesi i natës kishte mundur të vinte në shtëpi e, më parë se të kujdesej për veten, kishte rregulluar mëshqerrën në ahur. Sadija, e tmerruar nga pamja e të shoqit, i kishte bërë zjarr e i kishte tharë rrobat, po Hyseni pas tri ditësh vdiq.

Njëzet e katër orë rresht Sadija i kishte qëndruar të shoqit pranë, derisa lotët i qenë tharë. Mundohej të nxirrte lot, por më kot. Trupi dhe fytyra e bukur ishin bërë sikur të kishte kaluar një lëngatë të gjatë. Duke qarë të shoqin, ajo qante edhe fatin e saj, ndaj s'guxoi të jepte lajmin e vdekjes së të shoqit në Breglog, duke menduar largimin e saj nga shtëpia ku s'i takonte asgjë veç një shamie me tesha shtati. Dy vjet martesë kishte Sadija. Jeta me Hysenin e kishte ndryshuar shumë. Ajo vërtet rrinte e ndryrë brenda katër mureve, por një pjesë të mirë të kohës e çonte duke menduar për paratë që ajo i ruante të fshehura, për ato që do të blinte për vete e për të shoqin e deri te djemtë e vajzat që do të lindnin, për nuset, për pajën e për atë ditë kur ajo vetë do të ishte një zonjë shtëpie që do të urdhëronte e do të bëhej si të thoshte goja e saj. Këto ëndrra të saj ishin shembur atë mëngjes të ftohtë janari e ajo qe hutuar e qe bërë si e çmendur. Kur kishte dëgjuar zë në oborr, ajo kishte shtangur e më pas kishte lëvizur si hije pa ia ndarë sytë të shoqit të ngrirë në shtrat e të bërë meit. Atë ditë rastësisht kishte vajtur aty Kamber Bushi, kushëri i Hysenit.

— Qysh je, moj nuse?, — i kishte thënë Kamber Bushi, po Sadija s'kishte mundur të nxirrte fjalë nga goja. Duke vënë kokën në murin e ftohtë të kullës, e kishin mbytur dënesat. Kamberi i çuditur i qe afruar e, kur s'kishte marrë asnjë përgjigje, kishte kaluar pragun:

— O Hysen..., — kishte thirrur. Atë çast Sadija kishte lëshuar një «ooh» të gjatë dhe kishte rënë pa ndjenja në derën e kullës.

Breglogu u mblodh atë ditë dhe e varrosi Hysen Sejdinë. Sadija zuri shtratin, ndërsa Kamber Bushi qoshen. Si kushëri i parë i takonte të bënte pritjen e përcjelljen e njerëzve që vinin për ngushëllim. Atë muaj ra tri herë borë e madhe. Njerëzit vazhdonin të vinin natë e ditë. Gjy-la, e shoqja e Kamberit, gatuante bukë në magje e dre-

kat e darkat. Sadijes i shkente pranë si kunatë e mirë dhe mundohej t'ia qetësonte shpirtin e plagosur. Kamberi u fliste njerëzve për mirazin e ri. Ç'është e vërteta, atij i qe dhembur i kushëri, por tani që ai kishte vdekur, i takonte të mendonte për tokën, për kullën dhe pasurinë tjetër që përbënin mirazin e tij. Ai, si kushëri i parë i të ndjerit, e kishte të siguar me kanun dhe me kuvend marrjen e mirazit. Kamberi, duke marrë edhe një miraz tjetër (se një e kishte marrë nga xhaxhai i tij që s'kishte lënë pas trashëgimtar), do të bëhej oxhak në malësi. Kamberi do të kishte tokën e bukës të thurur me gardh e kumbulla Tropoje, livadhet e shumta dhe prozhmin ku buronte një krua i ftohtë, me ujë të cilin mund të vadiste një pjesë të mirë të arave. Sa për kullën, Kamberi kishte dy djem. I madhi, Musta, do të dilte në këtë kullë po të qe nevoja, ndërsa të voglin, Aliun, që e thërriste «gogliq», do ta mbante pranë në kullën e tij. Këto i kishte llogaritur mirë Kamber Bushi.

Një ditë, kur u ngrit Sadija nga shtrati, ai e vështoi me vëmendje dhe tha me mend: «Edhe për këtë duhet menduar e gjetur vendi që i takon».

Sadija i kishte thënë:

— Sa do të zgjasë kjo e pame në këtë shtëpi, o Kamber?

Kamberit nga këto fjalë i kishte kërcyer damari, por, edhe pse nuk ishte mësuar t'i kërkonin hesap gratë, nuk e dha veten. Buzëqeshi lehtë e tha me zë të prerë:

— Derisa të vazhdojnë të vijnë njerëzit për të pa, dera hapur do të qëndrojë. Pse, mos pate ndonjë gjë ti a?

Sadija kishte tundur kokën e, duke i kthyer shpinën, kishte thënë:

— Jo, jo.

Që atë ditë Kamberi mendoi se Sadija diçka po kurdiste, ndaj vendosi që ta ruante. Në murin ndarës të dhomës së saj ai hapi një vrimë që nga e vështronte duke qarë apo tek rrinte e mendohej. Kur shkente Gjyla në dhomën e saj, Kamberi i dëgjonte se ç'flisnin. Një ditë Gjyla e kapri të shoqin tek po vështronte në vrimën e murit

dhe mendja i shkoi për keq. Që atë natë i tha Kamberit se ishte e sëmurë dhe donte të rrinte në shtëpinë e saj, po Kamberi ia ktheu:

— Edhe kjo është shtëpia jote!

Sefer Kanxhi, i ati i Sadijes, erdhi për të dytën herë. Kamberi u gëzua kur e pa, duke menduar se i kishte ardhur fundi edhe Sadijes, e cila do të largohej me të atin përgjithmonë nga ai truall. Si hëngrën darkë, e thirrën Sadijen që të shkonte në odën e burrave, por ajo nuk u ngrit nga shtrati. Kamberit nuk i erdhi mirë nga ky veprim, por Seferit ia fshehu zemërimin.

Të dy burrat folën deri vonë pas mesit të natës vetëm për Sadijen dhe vendosën që ajo të kthehej të nesërmen te prindërit e saj. Kamberi, i kënaqur nga ky përfundim, i tha Seferit se do të jepte veç rrobave të shtatit edhe dy dele nga gjithë pasuria e të ndjerit Hysen.

Në mëngjes, kur Sefer Kanxhi ishte bërë gati për udhë e po priste të niseshin, në dhomë hyri Sadija e i tha:

— A s'po rri edhe ndonjë ditë, o baba? — Seferi mbeti i habitur.

— Unë po të pres ty të nisemi!, — ia priti ai.

— Jo, unë s'kam ku shkoj veç në shtëpinë time.

— Kjo s'është jotja, oj bijë.

— Po e kujt?

— Kjo shtëpi, toka e pasuria kanë mbetur miraz atë ditë që vdiq yt shoq. Ato i përkasin Kamberit.

— Kur të vdes unë, do t'i gëzojë Kamberi tokën, kullën dhe pasurinë. . . .

— Lum baba, kur të shkoi djathi, ç'të duhet hirra? Sadije, nuk është koha të flasim për këto punë. Ti je e helmuar nga vdekja e tët shoqi. Je e re. Ç'i lakmon jetës fillikat brenda katër mureve? Ne të varfër kemi qenë e të varfër jemi. Një miraz nuk e sjell lumturinë në familjen tonë.

Po Sadija s'u tund nga e saja dhe Kamberi që e dëgjoi nga vrima e murit ndarës sa s'i ra pika nga zemërimi. Kësaj i thonë: «Të ardhte nga mos e pandehsh» — tha me

vete i vendosur për ta përzënë Sadijen dhe babanë e saj që atë mëngjes.

Sadija doli nga dhoma me të atin dhe tha në sy të Kamberit:

— Sot mbyllet e pamja në këtë shtëpi, — që donte të thoshte se nga ajo ditë nuk priste më njerëz për ngushëllim. Kështu i jepte të kuptonte se edhe ai duhej të kthehej në shtëpinë e tij.

Fyerje të tillë s'kishte provuar Kamberi në jetën e tij nga një grua. U mat të fliste, por qetësia e Sefer Kanxhit e stepi. «Po ky, — tha me vete, — pse s'e hap gojën, apo i pëlqejnë fjalët e së bijës? M'u dashka të merrem më parë me Seferin».

Seferi u nda me të bijën. Kamberi e ndoqi pas. Ecën një copë rrugë pa folur.

Kur kaluan afër shtëpisë së tij, Kamberi e ftoi që të hynte brenda, por Seferi i tha se i duhej të kthehej një orë e më parë në shtëpi.

— Ti duhet të vish, o Sefer Kanxhi, se do të na duhet një kuvend i dytë. Punët, sa më shumë të zgjaten, aq më shumë trashen. Derisa ti e le tët bijë këtu, do të më përgjigjesh në log të kuvendit. Turpin në trojet e mia nuk e duroj.

— Kush ta ka me hile këtë punë, o Kamber? Unë e lidha një miqësi me tët kushëri e deri më sot i jam përgjigjur pikë për pikë. Fati i solli kështu punët. Ime bijë qan të shoqin, ndërsa ti pasurinë, mirazin. . .

— Mos më fol rëndë, o Sefer Kanxhi! Zemrën e kam të shkrumbuar nga vdekja e tim kushëriri, por ka ardhur koha të mendohem. Si i thonë fjalës: «I gjalli me të gjallë». Ai vdiq, por nuk vdiqëm ne. Toka do punë e shtëpia do zot. Këto s'po t'i them unë i pari. Me kanun mirazi më takon mua. Në mos qofsha unë i zoti ta marr, edhe pinjollit i fundit i fisit tim do të shuhet për të. Ti zgjidh e merr. Fjalët e një gruaje mos i lër peng. Në fund të fundit, për çdo gjë ti do të më japësh arsye me tagër e kanun.

Seferi u mendua një copë herë duke vështruar malet e mbuluara nga dëbora.

— Koha pret për këto punë, o Kamber Bushi, — i tha ai duke i zgjatur dorën.

Kamberi e pa vëngër, pastaj të dy burrat i kthyen shpinën njëri-tjetrit.

*
* *

Një ditë, pasi mësova mbi vdekjen e Hysen Sejdisë dhe këmbënguljen e Sadijes për të trashëguar mirazin, u mendova gjatë. Më çudiste këmbëngulja e saj. Ç'e shtynte Sadijen të këmbëngulte, kur ajo e dinte se mirazi nuk i takonte në bazë të kanunit? Dhe shtrova pyetjen: «Po sikur ta kenë vrarë të shoqin pikërisht për të trashëguar mirazin? Cilët ishin njerëzit më të afërt të Sadijes? A mos Kamberi e Sadija i kishin për sy e faqe ato grindjet e tyre?». Këtu fshihej diçka sigurisht. Nga t'ia filloja? Sa herë i bëja vetes këtë pyetje, më bëhej sikur dëgjoja zërin e kryetarit të Degës që më thoshte: «Mbase do të na duhet të kërkojmë një oqean të tërë për një margaritar, por jam i bindur se ti, Pirro, do të punosh me durim e zgjuarsi. . . ».

Edhe në mbrëmje vonë kur u shtriva për të fjetur pyesja veten: «Çfarë fshihet prapa atij mirazi?».

*
* *

Kamber Bushi, hipur mbi kalë, kishte ndaluar në breg të një përroi. Përroi gurgullonte e valët kërcenin duke u përplasur pas gurëve. Kali zbythej gjithnjë mbrapsht, ndërsa Kamberi e godiste fort me thembra e i qëllonte gjoksit dhe vitheve me kamxhikun e kapur në rripat e frerit, por kafsha nuk futej në ujë. Shiu binte me shtamba. Kamberit iu rrëzua shalli, me të cilin kishte mbështjellë qeleshen e bardhë. Qyrku i pikonte ujë. Kali

trembej nga gurgullima e ujit. Kamberit, duke vështruar valët e turbullta, iu kujtua fjala që thoshte: «Ruaju ujit të turbullt» dhe për një çast i erdhi një mendim në kokë. E harroi shiun e mallkimet që kishte bërë atë ditë, drodhi frerin me të shpejtë e kali mori me të katra rrugën që të çonte te kulla e Hysen Sejdisë.

«Aty do të të gjej, moj zanë mali», — tha ai me vete duke kujtuar Sadijen. Kishte ditë që mendonte për Sadijen, por asnjëherë s'i kishte shkuar ndër mend të shkonte ditën. S'donte ta shihte fshati. Kamber Bushi donte që të realizonte një marrëveshje nën rrogëz që askush të mos merrte vesh gjë derisa ta thoshte ai me gojën e tij. Kali nxitonte hapat, ndërsa Kamberi gjithnjë e më shumë e tërhiqte frerin dhe thoshte: «Unë po shkoj të bisedoj me një grua si një njeri që s'e kalon dot as me kalë përroin e fshatit. Po shkoj i lagur dhe nën vështrimin e fshatit. Ajo vejusha kryelartë mund të më thotë: «Erdhe për t'u ngrohur e për të tharë rrekat e qullura nga shiu, o Kamber!... Pa merrre udhën përsëri duke vënë thëmbren në majë...». E ç'do t'i them unë? Barinjtë do të tallen me mua nga maja e malit. Kështu do t'i mbyll vetes rrugën pa nevojë. «Kaq tha me vete dhe, duke vështruar shtëpinë, tërhoqi me të dy duart frerin e kali qëndroi në vend. Kishte kërrusur kokën në gjoks e nga hekurat e gojzës i pikonin jargë të bardha. Përrenjtë gurgullonin nga të gjitha anët. Bregllogu kishte marrë një pamje të zymtë.

«Duhet menduar mirë kjo punë», — tha ai me zë e njëkohësisht ktheu kalin në drejtim tjetër duke mallkuar rrugën e gjatë që duhej bërë deri tek ura e vetme që ndodhej në mes të fshatit. Ca pika të mëdha shiu binin e kali shkiste në tokën e mbuluar nga balta dhe uji. Kamber Bushi mbahej mirë pas shalës dhe si kalorës i zgjedhur shtrëngonte me njëren dorë dizginat e frerit. Nëpër mend i kalonin ato ditë që kishte shëtitur me parinë e vendit. Kishin ngrënë si në dasma e kishin folur për politikë. Mbreti u kishte dërguar grada nga toger deri në major tre bajraktarëve. Kërkoreshin djem për t'i veshur në radhët e xhandarmërisë. Sa për Kamber Bushin mbreti s'kishte

menduar. Ai nuk ishte bajraktar. Po gradat ia kishte ënda edhe Kamberit. Bajraktarët dhe paria kishin vendosur të çonin djemtë për grada nëpër shkolla. Kamberi s'kishte djalë të rritur, ndërsa vetë atë kishte më shumë se dhjetë vjet që s'e thërriste më njeri «djalë». Ishte ndarë i mërzitur ca e i zhgënjyer nga premtimet e shumta që i kishte bërë dikur paria e, si për të shfryrë dufin, kishte shkuar drejt e në derë të nënprefektit. Nënprefekti e kishte prititur mirë. Aty kishte gjetur edhe rrethkomandantin. Në fillim ata i qenë dukur njerëz të ftohtë me ato vështrimet mospërfillëse. Kamberi kishte qëndruar i heshtur në fillim, pastaj biseda midis tyre ishte ndezur fare papritur kur Kamberi kishte kërkuar lejë të dilte. Nënprefekti e kishte pyetur pse ai qe munduar deri në qytet. Kamberi mezi kishte prititur t'i dëgjonte ato fjalë. I kishte thënë hollësisht për ato që ndodhnin në Breglog e në fshatrat përreth e në fund me takt u ishte lutur që të kalonin atyre anëve ata ose së paku zëvendësit e tyre për hir të ruajtjes së qetësisë e për të ndrequr e kryer ndonjë punë. Kur i kishte thënë këto fjalë, Kamberi kishte parasysh Sadijen dhe Hysenin, fjalën që qarkullonte nëpër fshat se atë e kishte vrarë e shoqja.

— Ma vrau, ma vrau kushëririn shtriga!, — kishte thënë Kamberi duke iu dridhur zëri. — Ma çoi në varr të ziun Hysen... A mund të rrihet duarkryq përpara një vrasjeje? Jo, besa, kurrsesi. E për lartmadhëri, po të kish qenë burrë ajo Sadija e jo grua, gjakun e laja unë me dorën time. Burgut hapu do t'i kisha thënë e atë të gjallë s'e kisha lënë. Po ajo është grua, zoti nënprefekt... .

Nënprefekti e rrethkomandanti ishin parë në sy e pas pak nënprefekti kishte folur.

— Do ta shohim këtë punë. Shko e mos bëj llaf me njeri për çka folëm, veç mos harro, ti për sa na the je i sigurtë se... .

Kamberi bëri sikur s'donte ta dëgjonte fundin e atyre fjalëve nga goja e nënprefektit, ndaj e ndërpreu duke u betuar për Pejgamber e tokë e qiell... .

Nënprefekti ia kishte bërë me dorë që të largohej pa

e zgjatur dhe kishte vazhduar bisedën me rrethkomandan-
tin.

Kamberi kishte thënë «ejvallah», po fjala e tij kishte humbur pa marrë përgjigje. Po largohej i kënaqur se më së fundi do të vinte dorë qeveria. Sadija, që kishte zaptuar tokë e kullë të të ndjerit kushërit të tij, do të zbohej ose kockat do t'i kalbeshin në burg. Atëherë toka dhe kulla e Hysen Sejdisë do të bëheshin pronë e Kamber Bushit. Kështu atij do t'i bëheshin dy miraze dhe toka e tij tre. «Tre jemi dhe ne», — barazonte ai me mend, duke menduar veten dhe dy djemtë e tij.

Mirazin e parë e kishte nga xhaxhai. Xhaxhai që martuar dy herë, po fëmijë nuk kishte lindur asnjëra grua, dhe pse patën shkëlur teqe e xhami e patën provuar nuska e ujë të bekuar.

Xhaxhai kishte vdekur e pas tij edhe të dy gratë. Kamberi kishte trashëguar tokën si miraz. Kishte prishur gardhin e kishte shkëlur sinorët. Toka e tij në gjithë Breglogun ishte më e mira. Tani fati i kishte sjellë mirazin e dytë nga i kushëriti, s'kishte si ta linte t'i shpëtonte nga dora.

Kur i zbriti kalit në oborr të shtëpisë, Gjyla, e shoqja e Kamberit, po merrte një krah dru. Ajo u drejtua pak, pa të shoqin dhe priti ç'do të thoshte. Në fytyrën e zbetë shquanin sytë e saj të druajtur, nën të cilët dukeshin dy rrahtë mavi. Ajo kishte filluar të kërrusej para kohe nga poliartriti.

Gjyla kishte lindur dy djem me Kamberin. Ajo shumë ditë dergjej në shtrat. Kur nuk ishte në shtëpi Kamberi, ajo e kishte më të lehtë. Nuk dëgjonte zhurmë e potere në shtëpi. Kamberi thërriste gruan në çdo punë të rëndë dhe deri edhe për të çuar një zjarr për të ndezur duhan, apo për të larë këmbët. Gjyla, edhe kur ishte e sëmurë, ngrihej me zor nga shtrati. I shoqi e priste duke shfryrë nga inati. Kur i afrohej, mendohej të mos rënkonte që të mos ia ngrinte xhindet Kamberit. Ai e vështronte me inat dhe me urën e zjarrit në dorë i thoshte gjithë përçmim: «He, t'u vraftë ora, po ç'm'je ba si dhi e shtime!»

Gjyla, pas asaj që kishte parë në shtëpinë e Sadijes, qe bërë xheloze. Kjo shprehje fyese tani për atë kishte marrë një tjetër kuptim. Edhe toni i të shoqit i dukej më i ashpër, zëri i tij më i largët. Duke menduar se Kamberi mund të merrte edhe një grua të dytë duke qenë ajo në shtëpi, tmerrohej. Sadijen nuk donte ta shihte më me sy. Kjo iu përforcua kur mori vesh se ajo nuk kishte shkuar me të atin, por për çudi të saj Kamberi ishte i xhindosur atë ditë. Disa net nuk kishte ardhur në shtëpi e Gjyla mendonte se i shoqi e kalonte natën me Sadijen. Edhe kur e mori kalin, ajo mendoi se i shoqi po përgatitej për martesën e ardhshme. U mat t'u dërgonte haber njerëzve të saj, por u pendua. Gjyla ia dinte huqet të shoqit, ndaj lëshoi pe, duke menduar se në malësi kishte plot burra që kishin dy e tri gra. E megjithatë ajo, pa kaluar ora, pendoej e thoshte me vete: «Më mirë vdekjen, sesa ortaken në shtëpi».

Kamberi lëshoi kalin dhe u ngjit shkallëve të kullës, duke përplasur këmbët sikur donte të shkundte gjithë ujin e qyrkut dhe të linte pas baltën e opingave të meshinta. Gjyla e ndoqi me një vështrim të ftohtë dhe tërhoqi kalin për freri.

*
* *
*

Në darkë u shtrua në vatër pranë zjarrit dhe sofrës. Hëngri bukë me fasule e, sipas zakonit, Gjyla i solli edhe specat turshi. Kamberi i vështronte në heshtje të dy të bijtë që s'guxonin të bënin zë përpara tij. Atë natë nuk e zuri gjumi deri vonë. Mendonte për Sadijen, për tokën, për kullën, mendonte për njerëzit që do të dërgonte nënprekëti për ta ndjekur nga afër çështjen e vrasjes së Hysenit. I mati mirë e mirë punët e në fund fërkoji duart i kënaqur duke parë se po i buzëqeshte fati. Mirazi do të bëhej i tij. Kështu e zuri një gjumë i rëndë me ëndrra të këqija. Në dhomën ku flinte Kamberi ende lëshonte flakë një urë e ndezur. Ashtu në gjumë lëshoi dorën në anë të shtratit të

drunjtë, pëshpëriti disa fjalë, pastaj një ëndërr që e mundonte atë çast ia treti gërhimën.

Pa sikur e kishte kapur Sadijen nga flokët me një dorë, ndërsa në tjetrën mbante një palë gërshërë të mëdha, gërshërë me të cilat qethnin delet çdo pranverë. Shamia i kishte rënë mbi supe. Ajo mundohej të çlirohej, ndërsa Kamberi i thërriste me zë të lartë. «Do të largohesh nga kjo tokë e nga kjo kullë, oj rrospi, a për din e për iman të kam qethur e të kam curruar me dorën time. Gaz të botës do të të bëj. Në gjithë malësinë s'ka për t'u gjetur burrë për ty». Sadijen e kishte kapur me të dyja duart në gjoks, po kokën e mbante mënjanë, flokët nën peshën e dorës së Kamberit, flokët nën tehun e gërshërës. Dhe kishte thënë: «Jo. Kurrë nuk do të largohem nga kjo tokë e nga kjo kullë! Ajo më takon mua! Largohu, Kamber Bushi, se miraz për ty nuk ka më! Larg. . .». Fjala i kishte mbetur përgjysmë Sadijes kur kishte parë në dorë të Kamberit dy bishtalecat e saj ngjyrë gojfilii. Sytë i ishin errur. Ata flokë i kishte rritur me kujdesin e një çike të mirë duke kullotur tufën në mal, nën erën e luleve dhe peshën e ëndrrave. Ata flokë. . . Dhe ishte kërcënuar. «Unë kapuç të bardhë do të vë në kokë si burrat, o Kamber Bushi, Do t'i lash ti ata gërsheta me gjak, o i poshtër. . .».

«Unë?!...», — kishte thirrur me forcë Kamberi e fjala i kishte mbetur në grykë. Për disa çaste i ngrirë nga ankthi, ishte përpëlitur në rroba derisa ishte zgjuar nga gjumi i hidhur i asaj nate.

Në dhomë sundonte errësira.

*

* *

Ato ditë Sadija edhe Zylfijen rrallëherë e kishte takuar. Ditën ajo punonte. Në punë s'e ndiente mërzitjen. Në mbrëmje mbyllej në kullë para se të errej, i kontrollonte mirë dyert dhe ulej në qoshe fillikat. Në fund të dhomës ajo kishte bërë gjatë ditës stivë drutë që do të duheshin

për zjarr, bukën, ujin dhe shtratin. Të gjitha i kishte në atë dhomë, të cilën nuk harronte ta mbyllte me një lloz hekuri. Llozi ishte ca i vjetër, por ashtu siç e shtrëngonte Sadija, vetëm po të bëhej dera copë-copë mund të hyje brenda. Ajo kishte filluar të qëndiste një pëlhurë të bërë me vegjë. Ishte një pëlhurë e trashë me ca shoka të gjera bojë kafe të hapur. Me të tillë pëlhurë gratë bënin këmishë të gjata, të cilat i vishnin me pështjellak të ngushtë e me mitana të qëndisur. Sadija kishte kontrolluar arkë më arkë ku ende mbante të palosur në erën e makthit të bjeshkës pajën e saj që të gjente një model qëndisjeje. Era e mollëve dhe ftonjve, kundërmimi karakteristik i makthit të bjeshkës dhe paja e saj i kishin kujtuar ato ditë kur ajo kishte qenë vajzë, kur ishte te prindërit e saj dhe pregatiste pajën për martesë. Njëherë kishte ardhur Hyseni. Ajo ishte ndeshur ballë për ballë me të, por s'e kishte njohur të fejuarin. I ati, që e kishte parë, i kishte thirrur të bijës që nga ara me të madhe: «Oj Sadije, oj Sadije, ik, se të erdhi burri!». Ajo, sa e kishte dëgjuar zërin e të atit, kishte vrapuar oborrit e ishte mbyllur në shtëpi. E ëma e kishte pyetur gjithë ankth: «Të pa? Fol, moj bijë, të pa burri?». Po Sadija s'kishte mundur të nxirrte fjalë nga goja. Atë ditë kishte qëndisur një shami të bukur me lule. Atë shami e mbante tani në dorë dhe para sysh i dilte shtëpia e saj, oborri, Hyseni duke shkuar drejt saj pa ia ndarë sytë dhe babai në arën mbi shtëpi duke thirrur. Të gjitha i kujtoheshin tani e s'i bënte zemra për punë, por ajo, për ta mbytur atë maraz që e mundonte, nisi të qëndiste pa ditur se çfarë.

Përfashta sundonte errësira e natës së ftohtë të dimrit. Frynte një erë e ftohtë. Në njërin anë të kullës era tundte një teneqe e ajo lëshonte ca tinguj të çjerrë. Kandili i ndezur në vatër lëshonte një dritë të zbehtë që luhatej sa në një anë në tjetrën, duke krijuar ca si kurba drite mbi dysheme. Qetësi. Vetëm drutë me zjarr kërcisnin dhe përtpja e bagëtive në ahur dëgjohej. Sadija mundohej të largonte kujtimet atë natë. Ajo gëzohej kur sytë i rëndoheshin, se e dinte që do të shpëtonte edhe një natë nga mër-

zitja që e mundonte tmerrësisht. Në net të tilla ajo mendonte për tokën dhe për kullën. Ishte e vendosur të sakrifikonte çdo gjë veçse të mos i linte miraz atë tokë e atë kullë. Shpeshherë ajo entuziazmohej me ato që i thoshte vetes, por, kur mendonte për zakonet e maleve, ndiente zbrazëtirë në shpirt e gjumi i largohej. Edhe ajo vetë ndonjëherë çuditej nga i buronte gjithë ajo dëshirë e guxim për të mbajtur atë që me kanun s'i takonte, por që, edhe po t'i takonte, ajo si grua e re e kishte tepër të vështirë t'i përballonte vështirësitë e jetës fillikat. «E në fund të fundit ç'do të bëj unë me këtë tokë? Do ta punoj dot, kullën a do ta mbaj?, — pyeste veten shpeshherë. Mendohej e mendohej pastaj thoshte: — Zjarrin do t'i vë, zjarrin, e miraz s'do ta lë...».

Këto mendonte dhe atë natë kur një e përzier në bark ia errësoi mendimet. U zgjat drejt legenit, por të vjellat iu larguan. Në ballë i buluan djersët. «Po sikur të sëmurëm? Vetëm ç'do të bëj? Po sikur të vdes? Punë e madhe se vdiqa. Kjo kullë le të mbetet varri im dhe tokën ta mbulojnë lulet e verdha». Pastaj iu kujtuan prindërit e saj. Çuditej me vete si qe ftohur me ta, pa ndonjë shkak. Ajo kishte thënë kur qe martuar se pa prindër s'do ta çonte dot jetën.

Tri herë i kishin ardhur prindërit që ta merrnin, por ajo veç ishte grindur me ta. Nëna herën e fundit i kishte thënë që të shkonte të paktën të rrinte ca ditë andej nga ata që t'i mbyllte gojën botës që thoshte se ajo s'ndahej dot nga jaranët. Kaq i kishte thënë e ëma, pastaj kishte nxjerrë nga gjiri diçka të mbështjellë me mushama e ia kishte zgjatur duke i thënë: «Mbaje lum nana në gji! Është derman nga Dan efendiu». Sadija e kishte vërejtur me dyshim një copë herë, pastaj e kishte marrë për të mos ia thyer zemrën nënës. «Jeta na u bë edhe më e zezë, bija ime. Nuk e di ç'po ndodh me ty kështu, — i kishte thënë. — Ti s'besoj ta kesh harruar varfërinë tonë. Ndoshta kështu s'do të të shkojë jeta ty, se je e re. Por mos kujto se këtu, në këtë tokë, do të mund të jetosh fillikat».

Kur po ndaheshin, Sadija i kishte pëshpëritur në vesh

diçka s'ëmës. Ajo kishte shtangur e habitur. Dhe ishin ndarë. Që atëherë s'ishin parë më.

Ndërsa kujtonte nënën, Sadija ktheu kokën nga faqja e murit. Dhoma kishte dy dritare. Në njërin kishte vendosur xham dhe dy hekura të vendosur kryq, ndërsa në tjetrën, në vend të xhamit, kishte vënë një letër të lyer me lyrë dhe anash e kishte ngjitur me brumë. Në atë dritare dëgjohej një zhurmë që iu duk se e lëshonte letra kur e shtynte era. Mbajti vesh për një çast. Vështroi dritaren. Letra kishte bërë bark nga pjesa e brendshme. Një pamje e zakonshme kjo për Sadijen, ndaj s'i dha rëndësi. Pas pak iu bë sikur dëgjoi hapa në oborr. Iu duk se atë natë po frikësohej si asnjëherë tjetër vetëm nga zhurmat e erës që përplasej në muret e shtëpisë, në çati, në dritare e në pemë. Tha me vete përsëri se s'do t'i jepte rëndësi. Po u drodh kur dëgjoi në oborr hapa. Më pas hapat u dëgjuan në shkallë. Një pauzë. Shkallët ishin të drunjta. Hapat mbi to dëgjoheshin lehtë. Mbajti vesh. Era ulërinte. Në dritare letra lëvizte me forcë sa brenda-jashtë, derisa një pjesë e saj u gris, duke lëshuar një zhurmë të çjerrë. Në dhomë vërshoi era e fortë. Drita e kandilit u luhet, pastaj u shua. Dhoma ra në errësirë. Sadija u ngrit, mori një jastëk të leshtë në dorë dhe iu afrua dritares. Vështroi oborrrin dhe s'mundi të dallonte asgjë. Vendosi jastëkun në dritaren e vogël duke e ngjeshur me forcë.

Sadija iu afrua zjarrit, e trazoi me mashë e dhoma u ndriçua dobët. Kur po i frynte urës që të ndizte bishtukun, ajo dëgjoi se shkallët kërcitën përsëri. Një dërrasë e shkallës, e gjashta, qe thyer, ndaj, kur shkeltë njeri mbi të, lëshonte një krismë të çjerrë. Vendosi të mos e ndizte dritën. Iu afrua dritares, duke menduar fqinjët. Ata ishin larg. Sikur të thërriste, askush s'do ta dëgjonte. Mbajti vesh afër dritares. Hapat nuk dëgjoheshin më. Te dera e kullës ishte dikush. Dera ishte e rëndë, prej dru lisi, dhe e mbyllur me lloz e megjithatë po e lëviznin poshtë e lart që ta hapnin. Ajo s'kishte armë. Ç'të bënte? Duhej të blinte një armë. Se, po të kishte armë, ajo do të dilte me të në dorë e do të pyeste me zë të lartë: «Kush është në derë?». Vetëm një

herë dhe të dytën, po të mos merrte përgjigje, do të dinte si të vepronte. Iu kujtua një grua që e kishin rrëmbyer natën me gojë të mbyllur dhe e kishin hedhur nga ura në lumë. E përse? Për t'i marrë paratë që ruante në arkë. «Ajo grua fatkeqe mbase do të ketë pasur më shumë para, por jo tokë si unë. Kjo tokë do të më hajë kokën, po nuk i hapa sytë mirë. Ç'të bëj?». I shkoi mendja te sëpata. E mori në dorë dhe priti. Dera e shtëpisë luhatej, por ende s'ishte hapur. Vallë kush ishte dhe çfarë kërkonte? Mendoi se të nesërmen duhej të ankohej. Po ku të ankohej? Te kryeplaku? Në postën e xhandarëve ku kishte ngrënë dru i shoqi? Te kush të kërkonte drejtësi dhe siguri? Te Kamber Bushi që ishte kushëri i të shoqit? Ku, ku të kërkonte? Askujt s'kishte besë t'i thoshte. Vetëm Zylfijes po. Ajo ishte grua me mend. Po sikur ta pyeste Zylfija se kush i kishte ardhur në derë: cubat, jaranët, xhandarët, si do t'i përgjigjej?

Pas pak shkalla e gjashtë kërciti përsëri, po ajo nuk pa gjë. Dera ishte vështirë të hapej pa u thyer nga jashtë, Në oborr u dëgjua një zë. Ngjante me zërin e dhelprës, pastaj me atë të një fëmije të vogël që qan e më në fund me atë të kukuvajkës.

«A mos janë xhindet? — pyeti veten Sadija. Me xhindet e kishin trembur kur ajo kishte qenë e vogël. Njerëzit, për të kaluar netët e gjata të dimrit, tregonin për xhindet, për shtrigat, për lugetërit e për syrin e keq. Ishte e para herë që ajo dridhej nga frika pas vdekjes së burrit. Kur kishte dëgjuar hapa në shkallë dhe zhurmë në derë, s'kishte ndier aq frikë sa tani. Ata zëra po i kallnin tmerrin.

Në çati u dëgjua një zhurmë, pastaj një tjetër dhe diçka u rrokullis. Sadija mori sëpatën në dorë dhe iu afrua derës së dhomës. Ata do të kenë hipur në çati. Nuk mundën të thyenin derën e kullës? Çatia ishte prej dërrasash të vjetra e të kalbura. I shoqi e kishte pasur ndër mend t'i ndërronte qerestënë shtëpisë. Ato dërrasa mund të shqy-heshin fare lehtë e prej andej hyje brenda në kullë. «Kush s'dëgjon nënën, dëgjon njerken», — kështu i kishte thënë e ëma kur iu lut që ta linte atë shtëpi të mallkuar. «Kur

ikën djathi, ç'të duhet hirra, moj bijë?». Por Sadija nuk ishte bindur. Krismat në çati u përsëritën disa herë radhazi. Ajo priste me ankth të dëgjonte hapa në tavan, në korridor, në derën e dhomës. Duart e saj si të ngurosura shtrëngonin gjithnjë bishtin e sëpatës aty në errësirë pranë derës. Oh, sa e gjatë nata!

Gjelat ende s'kishin filluar të këndonin. Çdo gjë nxinte. Duhet të ishte mesi i natës. Era ulërinte.

Sadija priti gjithë natën pa vënë gjumë në sy. Vetëm kur u duk agu i parë, ajo u këput ashtu siç qe dhe e zuri një gjumë i rëndë.

*
* *
*

Kaloi mesi i ditës dhe Sadija flinte ende. Në ahur blegerinin delet. Dera e kullës po kërciste me forcë. Ajo kujtoi se ishte përsëri natë, ndaj, kur i hapi sytë e pa dhomën të ndriçuar, tha me vete: «Paskam qenë në ëndërr!».

Po dera trokiste vërtet.

Ajo mbeti e zhgënjyer, u ngrit, hapi derën e dhomës dhe pyeti:

— Kush është?

— Hape, — tha zëri.

— Kush je ti?

— Ti, a s'po më njeh mua, oj Sadije a?

— Jo besa... U ç'paskam lënë delet pa ushqim!, — u kujtua ajo dhe zbriti drejt e në ahur, mori shpejt koshin me bar të thatë dhe ua vuri përpara. Të shkretat e mia!, — i përkëdheli ajo delet dhe, kur u ngjit në korridor, dëgjoi:

— Hape, oj Sadije, hape! Jam Kamberi...

Sadija e hapi derën, po nuk i tha të hynte.

Kamberi bëri sikur s'e vuri re ftohtësinë e Sadijes dhe u fut drejt e në dhomë.

— Pale, pale... Po si jeton pa zjarr, moj burrëreshë?, — ngriti zërin ai, duke u drejtuar për në qoshe të oxhakut.

Sadija nisi të ndizte zjarrin.

Kamberi i fliste për çdo gjë me një ton që tregonte ballëk, po Sadija i përgjigjej thatë?

— Nuk e di a ke ndonjë nevojë, po pate, ma thuaj. Kam ardhur të flas me ty për disa punë që më takojnë vetëm mua t'i them. Prita deri tani sa të kalonte një farë kohe nga dita që vdiq yt shoq me gur në zemër prej dhembjes që ndiej sa herë që e kujtoj. Ai na iku i ri, oj Sadije.

Sadija psherëtiu dhe tha:

— Mos na prek në plagë, o Kamber. Në paç gjë tjetër për të thënë, thuaje...

— Hej, i mjeri unë! Ta lëndova zemrën, pasha të lumin zot! Në zemrën tënde të tronditur ranë si plumb fjalët e mia. Shfrevë atë që ndjeva në shpirt e nuk munda t'i vë fre fjalës, o Sadije.

Unë e njoh jetën më mirë se ti, i njoh doket e zakonet, ligjet e maleve tona, unë i njoh më mirë e në sy të kuvendit nuk kam si dal kur i shkel ato me këmbët e mia, oj Sadije.

Kamberi çoi cigaren te goja dhe, duke përçapur me dhëmbë letrën, e njomi me pështymë, pastaj vuri gishtin mbi të e tha: — Mos u ngut, burrëreshë. Ti, në paç punë, çohu e kryeji. Unë kam ardhur të flas me ty. Jam i një gjaku me të ndjerin Hysen.

Sadija e vështronte. Dy duart i kishte vënë nën mjekër. Sytë i shkëlqenin nga një zemërim i papërmbajtur.

— Po të dëgjoj, po bjeri drejt. Fol çfarë do prej meje?

— Asgjë. Erdha veç për të ndërruar disa fjalë me ty, duke menduar se je fillikat e mërzitësh. Edhe ndonjë nevojë mund të kesh. Ti nuk ma di derën e shtëpisë, oj Sadije. Po ku do të shkosh ti më parë se tek unë? Mandej edhe diçka tjetër. Sadije, ty të vdiq burri. Je e re. Jeta është e gjatë, e vështirë. Ti e di si do të veprosh, por këtu vetëm në shtëpi nuk rrihet. A ke frikë natën, Sadije?

Ajo kujtoi natën e kaluar dhe zemra i rrahu me forcë.

— Jo, aspak, — u përgjigj shpejt.

— Mirë, mirë që nuk ke frikë. Po ti je e re. Sot ka

cuba, ka hajdutë, ka vrasës. . . Ti je edhe larg shtëpisë sime. Sikur të ma kesh nevojën, ti s'ke ku më gjen. Po të duash, eja tek unë; ose po të jap njërin djalë që të rrijë këtu me ty natën.

— Jo, jo. . .

— Apo mos të është kthyer mendja e do të shkosh te njerëzit e tu ndoshta pa vonuar e unë grij lakra kot së koti?

Sadija ngriti kokën si e trembur.

— Nga prindërit kam dalë një herë unë e më nuk kthehem tek ata.

— Çfarë do të bësh ti, oj Sadije? Po më çudit me këto fjalë? A mos do të rrish këtu vetëm?

— Po çfarë tjetër?

— Kjo tokë e kjo kullë janë miraz, oj Sadije. A e di ti këtë punë, apo jo. Unë të kam lënë të qetë, se ishe e mërzitur e s'desha të grindesha me ty. Këto të gjitha janë miraz. E di ti?

— Jo, miraz nuk janë. Jam unë gjallë, o Kamber Bushi. Kur të vdes edhe unë. . .

Kamberit iu bënë rrudha në ballë.

— Ti ligjet e kanunit i di vetë, po mua më thotë mendja se këto që i thua i ke nga mërzitja e madhe, ndryshe. . .

— Ose je e çmendur, do të thuash ti, o Kamber. Merr si të duash, por nga kjo shtëpi e nga kjo tokë unë nuk largohem për së gjalli, se më takojnë mua që lidha fatin me atë jetëshkurtrin dhe askujt tjetër.

Kamberi dukej i hutuar.

— Nejse... këto punë do t'i shohim më vonë. Ti ke mendjen tënde. Deri më sot në malësi nuk ka bërë vaki një gjë e tillë. Ti je e para që shkel kanunin e maleve, kanunin e Lekë Dukagjinit dhe usullin e malësisë. Unë jam trashëgimtar i mirazit dhe i gjithë pasurisë....

Sadija u drodh nga këto fjalë. E pa me inat Kamberin dhe u ngrit në këmbë me rrëmbim.

— Mprehe dhëmbin ti, o Kamber, mprehe, — tha, — se ke për të dalë i fituar. Ndoshta fjalët e një gruaje ty s'të

peshojnë në hatër, por dije se unë kam vendosur të mos largohem e gjallë nga kjo kullë. Toka është e do të jetë imja, se është pronë e tim shoqi.

— Yt shoq vdiq...

— Jam unë gjallë...

— Ti je grua...

— Ani pse jam grua.

— Si e gjithë pasuria tjetër edhe ti..., — tha Kamberi duke dredhur njëren mustaqe.

— Me një fjalë edhe unë jam miraz?

— Jo. Ti je një pjesë e mirazit. Vlefa jote s'mund të bëjë as sa çereku i tokës apo shtëpisë. Gjaku i gruas është 1500 grosh...

— A mos do të më ngjallësh frikën e vdekjes dhe unë të largohem pa vonuar? Ti duhet të ... — Ajo deshi të thoshte se ai duhej të kishte qenë një natë më parë rreth e rrotull shtëpisë që t'i fuste frikën, po u pendua e s'ia tha, vetëm se druhej mos Kamberit i bëhej qejfi ta dëgjonte nga ajo se ishte frikësuar natën që shkoi.

— Ti e di, Sadije, se, po e vrau burrin e vet gruaja, prindërit e saj do të japin arsye. Unë i kam çuar fjalë tyt eti e i kam thënë: «Gjaku lahet me gjak». — Kamberi u mendua një hop dhe vazhdoi me një zë krejt të ndryshuar: — Unë s'po të them të largohesh, Sadije. Mos harro se të thashë të vish në shtëpinë time. Të dhashë njërin djalë që ta kesh në shtëpi. Fëmijë janë, por ndryshe është kur ke njeri në shtëpi. Ndërron një llaf me të. Ti je e re. Vetëm s'mund të qëndrosh. Është e kotë.

— S'kam ç'bëj, o Kamber. E kam amanet nga im shoq. Do të mundohem të qëndroj.

— Të mos ta dëgjojë kush këtë llaf në Breglog, se është turp.

— Pse, more, ç'turp kam bërë?

Kamberi uli zërin, zgjati kokën e tha:

— Janë hapur fjalë, e fjalë fort të hidhura. Besa e zotit, ato fjalë më rëndojnë mua së pari që jam njeriu më i

afërt i të ndjerit Hysen. Po, edhe në qoftë ashtu siç thuhet, unë jam burrë e me një grua s'mund të grindem.

— Cila është kjo grua?

— Ti...

— Unë? Ç'paskam bërë unë, o Kamber Bushi?

— Ti, thonë njerëzit, duhet të dish për vdekjen e papritur të tët shoqi. Ai vdiq pa «ëh», pa «oh». Vdekje të tillë s'ka parë njeri deri më sot në Breglog. E kam ndër mend, oj Sadije, ta gjej kush është dora e vrasësit të tim kushëriri e pasha të lumin zot do t'ia shihni flakën e pushkës në gjoks. Ai që ka vrarë tim kushëri, nesër më vret djalin mua... Do të jetë ndonjë dorë e fshehtë që lakmon sot tokën, kullën dhe Sadijen e Hysen Sejdisë e ky nuk është gjak që do të lihet pa marrë...

— E di çfarë të bësh ti, o Kamber. Pa shko në shtëpinë tënde pa vonuar! Se ç'do të bësh ti, mua s'më duhet gjë. Jam në shtëpinë time, në hallin tim...

Kamberi u mendua gjatë, pastaj tha me fytyrë të çelur.

— Këto t'i thashë duke menduar se ti je një grua e zgjuar. Po ta përsëris edhe një herë: mirazi është imi. Po deshe të rrish, unë do të bëhem yt shoq. Rrugë tjetër për ty nuk ka... Sadija lëshoi një klithmë. Ti e di, o Sadije, se këtu je rritur, në malësi, kur vdes një mashkull që është pinjoll i fundit i fisit, toka, shtëpia dhe gjithë pasuria tjetër mbeten miraz dhe bëhen pronë e më të afërmit për nga gjaku i babait. Gruaja mbahet për ndonjërin nga meshkujt e shtëpisë. Unë i kam djemtë, po ata janë të vegjël. Do të të marr vetë për grua sipas zakonisht të vendit dhe ligjit të maleve. E, në mos pranofsh edhe këtë, atëherë usulli i vendit të nxjerr me dhunë si shkelëse të dokeve e zakoneve të vendosura ndër kuvende. Zgjidh e merr. Në paç ndër mend të sjellësh ndonjë jaran në këto troje, dije se do të errësh e s'do të gdhihesh.

Kaq tha Kamber Bushi dhe u ngrit e doli.

Sadija s'i dha përgjigje, i vuri llozin derës dhe u shtri përmbys në shtrat e nevrikosur. Dhe s'e zuri gjumi.

* * *

Tri ditë më vonë, në Breglog erdhën togeri i xhandar-
mërisë Ujkan Shaputa me dy xhandarë. I kishin dërguar
nënprefekti e rrethkomandanti. Do të punonin ca ditë për
të rekrutuar djem të zgjedhur që t'i vishnin xhandarë.
Premtonin rroga të majme e grada për ta, mjafton të ishin
nga derë e parë e njerëz të besuar të lartmadhërisë. Ma-
lësorët nuk dinin ç'ishin gradat. Ata vetëm i kishin parë si
stoli në gjokset e oficerëve të ushtrisë së mbretit. Në Breg-
log për herë të parë vinte një i dërguar i qeverisë për një
punë të tillë. Në fillim askush nuk besoi në premtimet e
Ujkan Shaputës. Po togeri nuk i humbi shpresat. Ai ruan-
te të fshehtë një gradë togeri në rezervë që do t'ia jepte
në sy të burrave të Breglogut atij që do t'i mbushej me-
ndja top se e meritonte. Kështu do të nxiste ambicjen e
punët do të merrnin edhe për së mbari.

Kamber Bushi që ditën e parë doli e i priti. I ftoi në
shtëpi, por ata nuk pranuan. Kamberi u bë kallauz i tyre,
në konak të Vuksan Markut e të Rifat efendiut, ku flisnin
për djemtë që duhej të rekrutonin.

Ujkan Shaputa i dëshpëruar tha:

— Na u lidh nyje kjo punë.

Kamberi me intuitën e tij ndërhyri në bisedë:

—Zoti toger. Ne i themi një fjale që s'pritet lisi me
një të goditur sëpate. Këto ditë janë vetëm sa për t'u njo-
hur me burrat e Breglogut. E, ma merr mendja se ka ar-
dhur koha të shtrohemi me ta në kuvend...

Togeri e pa dhe pohoi me kokë.

— E, në pranoftë zotëria jote, unë po e bëj gati dar-
kën e njëkohësisht po ftoj edhe disa nga burrat e Breg-
logut...

Togërit i qeshi fytyra.

Kamberi vazhdoi:

— Unë po i kapërdij disa turpe veç për nderin e zotë-
risë suaj dhe për lavdinë e lartmadhërisë... Kam disa ko-
hë që u bëj lak kuvendeve me burra, por kësaj here dua
ta thyej benë që kam bërë...

Togeri ngriti dorën lart.

— S'po të kuptoj përse je betuar! Ç'janë këto turpe?

Kamberi, duke u përtypur, tha:

— Ia kam thënë zotit nënprefekt një ditë, kur isha në qytet. Aty u ndodh edhe rrethkomandanti. Kujtova se ju do të ishit në dijeni... Nejse... po jua tregoj... — Ai psherëtiu. Psherëtima i ngjante një rënkimi. Fytyra i mori pamje të dhimbshme. — Më vranë në lule të rinisë kushëririn tim, zoti toger, Hysen Sejdinë, rahmet pastë. Ia fikën truallin e vatra i ka mbetur e shkretë. Dikush e vrau... Ai u err shëndoshë e në mëngjes vdiq... Kujt t'ia kërkoj gjakun? A mund të hakmerrem kundër një gruaje?

— Cila është kjo grua?

— Sadija, e shoqja. Ajo duhet ta ketë vranë të shoqin me jaranë...

— Me se e vërteton këtë dyshim?

Kamberi rrotulloi sytë, u kapërdi dhe vazhdoi:

— Im kushëri e pat lidhur jetën me tokën, kullën dhe nusen. Askush në Breglog nuk dinte gjë për të veç së shoqes. Njëzet e katër orë i shoqi i vdekur e ajo s'guxoi të lajmëronte fshatin. Po të mos kisha shkuar unë, do të qe kalbur në vatër të shtëpisë. Dyshim më të madh se këtë nuk ka. Kanuni ka sunduar në shekuj mbi këto male, zoti toger. Ajo është e para që i shkel ligjet e tij dhe usullin e fisit. Ajo nuk largohet nga kulla që të pronësojë tokën. Ajo tokë është miraz. Në bazë të kanunit mirazi më takon mua, që jam njeriu më i afërt për nga gjaku me të ndjerrin... Ajo që më la pa kushëri dje, sot më merr mirazin, nesër do të mbyllet me jaranë në kullë. Gojë e liga do të thonë: «Ku e ke gjakun e kushërit, o Kamber Bushi? Po mirazin? Ti që fal gjakun e mirazin, ke shkelur kanunin. Largohu prej Breglogut për tetë a nëntë vjet...».

— Ajo e ka mbytur me jaranë? Je i sigurtë?

Kamberi u kapërdi me zor e foli:

— Gjë me sy nuk kam parë, zoti toger, por ma thotë mendja se këmbëngulja e saj, etja për të trashëguar mirazin pa të drejtë këtu të çojnë. Ajo duhej të mendonte

për martesë e jo për tokë... Është e bukur laneti, është e re, e njomë...

Togeri u mendua një copë herë, pastaj pyeti:

— Ku e ka shtëpinë? Ajo aty? Qenka afër. Ta shohim mirë këtë punë, o Kamber. Po qe kështu, neve s'na kush-ton asgjë ta vëmë në pranga. Shkojmë njëherë, — tha ai duke marrë rrugën drejt shtëpisë. Ishte mëngjes. Rrugëve të Breglugut kishte fare pak lëvizje. Oxhakët nxirrnin tym. Bënte ftohtë. Veriu lodronte mbi një shtresë dëbore të ngrirë.

— Zoti toger. Tek e fundit ta përzëmë nga shtëpia. Mi-razi më takon mua, zoti toger... Bamirësin tim e pret një shpërblim i majmë. — Kaq tha Kamberi dhe heshti duke pritur përgjigje. Dëgjoheshin vetëm zhurma e hapave në rrugën e ngrirë dhe akujt që thyheshin.

— Sa jep?, — pyeti togeri me zërin e një tregtari ambu-lant.

Kamberit i rrahu zemra me forcë nga gëzimi.

— Sa më kërkon bamirësi!?

— Sa?, — pyeti me zë të prerë togeri.

— Sa kushton kali më i mirë...

Togeri e vështroi vëngër dhe pyeti:

— Me shalë e fre?

Kamberi u mendua një copë herë. Togeri e vështron-te tinëz. Ai vështrim tinzar ndoshta depërtonte deri në zemrën dhe mendjen e Kamberit e i thoshte: «Fol shpejt, o e fitove, o e humbe...»

Tjetri ndërroi mendje.

— E do kalin?

— Jo, s'e dua.

— Po çfarë?

— Vlerën.

— Mirë, — pranoi Kamberi, i mundur dhe i fituar. I mundur se i dhembte qesja, i fituar se do të shtypte atë femër që i kishte zaptuar mirazin. Zëri i tij ishte si pshe-rëtimë.

Togeri vijoi udhën duke thënë:

— Shkojmë pa vonuar...

— Unë nuk do të vij me ju, zoti toger. Po merrem me darkën. Na duhen disa harxhe. Burrat e Breglogut duhen lajmëruar...

— Lajmëro sa më shumë njerëz, — urdhëroi togeri, pastaj vështrioi dy xhandarët që vinin pas tyre disa hapa larg e i tha Kamberit: — Mirë, po shkoj vetëm...

*

* *

Dita ishte e vrenjtur. Bënte ftohtë. Qielli i zymtë, i mbuluar plot me re, varej mbi male. Nga fundi i fshatit vinte një oshëtimë.

Kamber Bushi i hoqi kokën dashit më të mirë dhe urdhëroi Gjylën, të shoqen, të përgatiste darkën për dy sofrat. Pastaj doli. I pari njëri që takoi në rrugë ishte Metë Demthana.

— A je, o Metë? — Meta ndaloi mbi një ledh. — Ta kam pasur nevojën sot, o Metë, — i tha Kamberi. Meta dëgjoi e s'i dha përgjigje. Tjetri vijoi: — Më vijnë disa miq sonte në shtëpi e më duhet të ftoj burrat e Breglogut... Thuaju të vijnë sonte për darkë. — Ai i tha emrat e burrave që kishte ndër mend të ftonte. — Hajde edhe ti me ta, o Metë.

Meta u drodh nga këto fjalë.

— Jam nisur për një punë, o Kamber, e nuk kam kohë... Pastaj e kam një copë bukë edhe në shtëpinë time. Kurrë s'kam lëpirë kockat pas parisë unë, o Kamber Bushi.

Kamberi iu afrua.

— Mos m'i merr jangëllësh fjalët, o burri i malësisë. S'e kam ditur që fyhesh kur tjetri të fton në shtëpi. Zakoni i vendit e ka që dreka e darka nuk bëhen pa shoqëri...

— Bëje pa mua këtë darkë, o Kamber, — tha Meta prerë, duke marrë udhën përprjetë.

— Ti ngadalë, bre burrë! Nuk më the ku po shkon.

— Po shkoj te Sadija.

— A të ka ndonjë borxh, a?

— Çfarë borxhi, more? Po shkoj ta shoh si është. Mos ka ndonjë hall. Është fillikat, grua e re...

— S'të kam ditur për njeri të asaj shtëpie, o Metë, deri sot. Ti je nisur për atje, po mos shko...

— Pse të mos shkoj? Ty do të të marr dorën për të shkuar atje a?

Atje ka shkuar toger Ujkan Shaputa me dy xhandarë.

— E pse? Ç'kërkojnë ata?

— Puna e tyre, o Metë...

— Meqë paskan shkuar ata faqezinjtë, aq më tepër duhet shkuar, — tha Meta dhe u nis përsëri, po Kamberi e ndaloi.

— Mos shaj, o Metë. Ata janë njerëzit e qeverisë.

— Aq më bën. Unë në punën time, ata në të tyren.

— Mati fjalët kur flet. Kur t'i zësh ata me gojë, të luash nga vendi tri herë e ta lash gojën.

— Zgjidhi fjalët, o Kamber Bushi, se për tokë e qiell t'i hap trutë në udhë të katundit, — tha Meta i nxehur.

Kamberi çoi dorën në kobure.

— Të kam ditur dashamir, o Metë, po ti paske qenë gjarpër. Në Breglog ti je muhaxhir, por kurrë s'jemi grindur e sjemi vrarë. E po më çudit me këto që po thua sot. Kush të ka fryrë në vesh, o Metë?

— Mos ma thuaj edhe një herë atë fjalë. Unë nuk jam Ukë Huta, o Kamber, që për një dorë miell punon tri ditë te ti. Pasha të lumin zot, o Kamber, e mbush barkun me gurë e dorën ty s'ta shtrij.

*

* *

Të dy xhandarët qëndruan në oborrin e shtëpisë, ndërsa toger Ujkan Shaputa ngjiti shkallët. U mendua një çast përpara derës së mbyllur. Deshi të thërriste, siç qe zakoni i vendit, por u pendua: «Një gruaje ti thërres unë?», — tha me vete dhe trokiti fort në derë, pastaj priti e, kur

nuk mori përgjigje, ngriti dorën përsëri. Dera buçiti me forcë.

— Kush është?, — dëgjoji një zë femre.

— Hape derën, — tha ai me ton urdhërues. Në korridor dikush lëvizi, por dera nuk u hap.

— Kush je ti?, — pyeti zëri.

Togeri u inatos nga këto fjalë.

— Jam toger Ujkan Shaputa, — tha ai duke theksuar emrin e tij, i bindur se dera do të hapet. U bë një çast heshtje.

— Çfarë kërkon?

— Hape derën! Ty të kërkoj!

Shko në oborr tek ata dy të tjerët, — tha Sadija që kishte parë dy xhandarët që prisnin në oborr. Dhe shtoi: — Shko atje, se vij unë.

Togeri u ndodh në mëdyshje. Priti një çast e, kur u bind në kokëfortësinë e gruas, zbriti shkallët i inatosur.

Togeri priste si mbi gjemba.

Pas pak erdhi Sadija.

Togeri e vështroi nga koka deri te këmbët dhe i mbe-tën sytë në fytyrën e saj të bukur e në trupin e zhdërvjell-llet. Ajo qëndroi larg tij dhe priti ç'do t'i thoshte.

— Kontrolloni shtëpinë!, — urdhëroi togeri. Dy xhan-darët u drejtuan nga shkallët e kullës. Togeri vështronte Sadijen dhe dy xhandarët. Ata iu afruan shkallës së parë. Sadija u zbraps, zgjati duart përpara dhe në çast u bë barrikadë. Zëri i saj jehoi:

— Çfarë kërkon në shtëpinë time? Jam fillikat e vet-me, grua pa burrë. Flisni, çfarë kërkon nga unë?, — tha ajo e në fytyrën e saj të bukur u nguros zemërimi.

— Kontrolloni shtëpinë!, — përsëriti urdhrin togeri. Sadija shtyu xhandarin e parë.

— Ju mund të mateni tre burra të armatosur me një grua, por dijeni se mallkimi ynë do të bjerë mbi ju.

Togeri qeshi nga këto fjalë e pyeti:

— Çfarë do të bësh? Pastaj iu afrua duke e vështruar në bebëzë të syrit dhe i tha duke numëruar fjalët: — Ti do të përgjigjesh për atë që ke bërë.

Ndërkohë xhandarët ngjitën shkallët dhe u futën në shtëpi.

— Për çfarë duhet të përgjigjem unë?

— Kush e vrau tët shoq?

Ajo u drodh nga këto fjalë.

— Asnjeri...

— Nuk është e mundur. Ai vdiq krejt papritur.

— Po ai vdiq në prehrin tim, — tha Sadija dhe sytë i shkëlqyen.

— Vetëm ti ishe në shtëpi?

— E kush tjetër do të ishte?

Në shtëpi dëgjohej zhurma e hapave dhe dyert që hapeshin e mbylleshin nga xhandarët që kontrollonin.

— Pse ma kontrolloni shtëpinë, çfarë doni nga unë?

— Ti duhet të ikësh nga kjo shtëpi.

— Pse? Vetëm Kamber Bushi dhe ju më përzini nga shtëpia. Edhe ai më thotë se duhet të iki.

— Këtë s'e thotë Kamberi, por ligjet e maleve. Kjo tokë e kjo shtëpi pas vdekjes së tët shoqi mbeten miraz. Ty s'të takon asgjë, veç rrobave të trupit.

— Mua më takon tokë e shtëpi, — tha ajo e vendosur.

— Ti duhet të ikësh pa vonuar, ndryshe ne do të të nxjerrim përdhunisht, — tha togeri, i bindur se e kishte fituar atë që i premtoi Kamberi.

Në derë të oborrit u duk Metë Demthana.

— Kush është ky?, — pyeti togeri.

Era e ftohtë fërshëllente në degë të pemëve.

— Një mik i burrit... Metë i thonë, Metë Demthana.

Togeri e vështrroi nga larg Metën.

— Që kur e keni lidhur këtë miqësi?, — pyeti Sadijen.

— Që kur ishte im shoq gjallë.

— Dhe si ndodhi?

— Le ta thotë ai vetë, pyete, pyete..., — tha ajo.

Meta u afrua duke vështruar herë togerin, herë Sadijen... Kur ndeshi në sytë e egër të Ujkan Shaputës, ai e kuptoi se diçka po luhej në atë oborr. Vazhdoi të afrohej pa ia ndarë sytë togerit.

Dy xhandarët dolën nga shtëpia. Ata zbritën shkallët

dhe i raportuan togerit se asgjë të dyshimtë nuk kishin gjetur veç një palë veriga hekuri që dukeshin si pranga, dy unaza në formë fashiete të bashkuara me verige me njëra tjetrën. Sadija, kur ua pa në dorë verigat, qeshi me vete, pastaj foli.

— Këto janë pranga për t'ua vënë kuajve në kullosë e jo pranga burgu.

Togeri i vështronte xhepat e fryrë të xhandarëve. Njërit i varej në anë të xhepit një gjë që shkëlqente. Ai tha:

— Rregulloni uniformën!

«Do t'i kontrolloj pastaj», — tha me vete.

Togeri e detyroi Metën t'i tregonte si e kishte lidhur miqësinë me Hysenin.

Meta tregoi:

— Hyseni dhe unë kemi qenë moshatarë. Jemi rritur bashkë. Të dy të varfër kemi qenë. Kemi ndarë kafshatën me njëri-tjetrin. Gjyshi im pat ardhur në Breglog si muhaxhir. Atë rrip tokë që kemi pasur e kemi blerë me shumë mundime. Për këtë na pat ndihmuar edhe i ati i Hysenit. Baballarët na lanë si amanet që të forconim më tepër miqësinë. Çdo punë shtëpie e bënim së bashku. Edhe me bagëti të dy shkonim. S'ndahehim, derisa u martuam. U martuam që të dy në një muaj...

— Bjeri shkurt, — tha togeri. — S'kam nge të dëgjoj profkat e tua.

— S'kam ç'të them tjetër...

— Të bëj unë të flasësh ty, o miku i shtëpisë. Pa më thuaj kush e vrau Hysen Sejdinë?

— Ai vdiq vetë. Këtë e di gjithë Breglogu...

— Mos u mundoni të më hidhni hi syve.

— S'kam arsye të mendoj për një gjë të tillë.

— Ti vjen këtu për qëllime të këqija.

— Mati fjalët, toger. Të ndjerin e kam pasur vëlla e kaluar vëllait. Fjalët e rënda s't'i kemi borxh...

— Atëherë pse vjen këtu? Çfarë kërkon? Mos je ti ai që i fryn në vesh kësaj gruaje që të mbajë mirazin? Ne do ta çojmë në burg për këtë.

— Helmi i fatkeqësisë që ndodhi s'na ka lënë të menjdojmë për këto punë akoma.

— Mos u fryj urëve, se në to do të përcëllosh mustaqet e tua, o Metë Demthana. Kuptove ? Rri në shtëpinë tënde e shtroje mirë kurrizin...

— Mos harro zakonin e maleve, toger. Ne kemi vdekur e s'jemi përkulur...

Togeri e vështroi me inat dhe i tha që të largohej pa vonuar nga ai vend, ndryshe do t'ia bënte kurrizin më të butë se barkun. Meta e vështroi me përçmim e urrejtje dhe u largua.

Sadija uli kokën. I vinte rëndë për atë fyerje që i bëhej Metës në oborrin e shtëpisë së saj.

Togeri Ujkani iu kthye Sadijes e i tha:

— Si do t'ia bësh, oj Sadije kokëfortë e kryelartë? Ka ardhur koha që të largohesh nga kjo shtëpi. — Ai iu afrua dhe vijoi: — Unë do të dëshiroja të të fusja ca kohë në burg, mjafton që të të kisha pranë. Aty jam vetë zot dhe di unë se ç'bëj. — Ai zgjati dorën. Sadija u largua. — Harrove, këtu nuk jam në burg! Më pëlqen kur rri kështu e nxehur. Më ngjan si një drenushë e egër, të cilën gjahtari e ka kapur dhe ajo trembet ditën e parë, të dytën, por pastaj zbutet. Do të kaloj prapë këtej, o Sadije kryelartë. Përpiqu të vendosësh sa më parë. S'më vjen mirë të të vë pranga të rënda në ato duar të bardha, të buta... Zgjdh e merr. Ke kohë për t'u menduar...

Togeri u largua. Sadija ngjiti shkallët dhe i vuri derës llozin e rëndë.

*

*

*

Kamber Bushi i kishte parë të gjitha veprimet e togerit dhe të xhandarëve. Ai kishte zënë vend në një kodër prej ku shtëpia e Sadijes dukej si në pëllëmbë të dorës. Ai kishte parë edhe Metën dhe ishte çuditur se si togeri e kishte lënë të largohej pa i hyrë as ferra në këmbë.

Kur togeri i kontrolloi xhandarët, ai, i fshehur në një dëllinjë, dëgjoi këtë bisedë:

— Atë që shkëlqente ku e çove, hajvan?

Xhandari s'dha përgjigje. Toger i urdhëroi t'i zbraznin xhepat me radhë.

Në dorën e togerit luhatej një rrip i gjatë prej mishi pastërma të thatë që dukej si një kërbaç mbi kokën e xhandarëve.

— Po pse, more, vetëm mollë dhe mish morët? Kjo s'më besohet. Unë të pashë xhandar Çaush, në këtë xhep edhe diçka që shkëlqente...

— Zoti toger, shkëlqente dhjami, — tha Çaushi. Tjetri qeshi. Kjo ia çoi kacabunjtë togerit, ndaj bërtiti:

— Maskarenj! Hajdutë! Keni vjedhur! Keni plaçkitur një grua të ve! Kështu si ju janë xhandarët e lartmadhërisë a? Të poshtë! E dëgjo këtu, Çaush xhandar! Sa të kthehem në komandë, për një Pejgamber do t'ju fus në burg, se keni vjedhur e keni plaçkitur. Dy dëshmitarë i kam dhe vetë tre. Ju do të kalbeni në burg.

Xhandar Çaushi u zbeh në fytyrë sa i dëgjoi këto fjalë, iu afrua togerit pranë e i tha:

— Zoti toger, ju e dini që unë kam shumë fëmijë... Mos më merrni në qafë... s'kam bërë gjë... kush t'i ushqejë ata?

— Po floririn ku e fshehe, o matuf?

Xhandar Çaushi futi dorën në gjë e pasi gërmoi diçka te rripi i mesit e nxori prej andej një tafte argjendi me një zinxhir ari tërë shkëlqim.

— Unë për ty e mora, zoti toger, po thashë të... si të them... bëra një shaka... Kjo juaja është...

— Mos bëj tjetër herë shaka të tilla me mua, Çaush xhandar, se të kushton shtrenjt. Kuptove?, — tha togeri, pastaj, si e uli zërin, vazhdoi me ton miqësor: — Mos harroni se ju kam zgjedhur midis gjithë xhandarëve për trima e besnikë. Veprime të tilla nuk përputhen as me opinionin tim, as me qëllimet dhe detyrat që kemi. — Dy xhandarët pohonin në heshtje pa nxjerrë fjalë nga goja.

Kamberi i priti buzagaz, u përshëndet me ta miqësisht, i pyeti për shumë gjëra, por fytyra e vrenjtur e to-

gerit e bëri të dyshonte në ato që kishin ndodhur në shtëpinë e Sadijes.

— Ku do të vemi tani?, — pyeti togeri.

Kamberi i pa të tre, pastaj fshatin e tha:

— Nuk e di ç'punë tjetër keni për të kryer sot.....

Togeri dukej i mërzhitur.

— Edhe një që patëm, nuk e kryem, — foli togeri gjithë mllef. — Unaza të doli nga dora, o Kamber Bushi. Pse, do të thuash. Ja ta tregoj unë, — vijoi togeri duke i renditur të gjitha ato që kishte mësuar nga Sadija e nga Meta. Në fund ai e ngriti zërin. — E humbe, o Kamber. Ajo është shtatzënë.

Kamberi doli përballë togerit dhe pyeti i habitur:

— Vërtet thua, zoti toger?

Tjetri pohoi me kokë.

— Si është e mundur?! Ajo gënjen. Këtu fshihet diçka. Fshihet vrasësi, e tani po na del trashëgimtari. Qe ku po ta them, zoti toger. Ai Meta ngatërrohet dhe që i bie në qafë të zezës grua. Si duket e paska rregulluar me të. Kështu që ajo na del shtatzënë. Sadija... Zoti toger, këtu ka një krim që fshihet. Ju duhet të vini dorë...

— Mbi kë të vëmë dorë?

— Mbi Metën.

— Pse?

— Ai mundohet që të hedhë në dorë Sadijen, më pas edhe tokën e shtëpinë, po do të derdhet gjak për atë miraz, zoti toger.

Togeri qëndroi në një kthesë të rrugës e, duke nxjerrë me dihamë frymën nga gjoksi, foli:

— Në daç prit të ndodhë ashtu siç thua ti, që Sadija të marrë Metën, në daç merre ti atë grua. Kështu i fiton të gjitha, o qafir, edhe mirazin, edhe nusen. Po cila është më me vlerë, more truthatë, Sadija, apo mirazi? Jo, për lartmadhëri, unë e jap Breglogun krejt, që ta bëj një natë në gjitë saj.

— Ajo nuk pranon...

— Ta bindësh.

— Po si ta bind?

— Ti e di...

Kamberi ra në mendime. Një copë herë të gjatë nuk nxori fjalë nga goja.

— Unë di, por me ndihmën tënde...

Ujkan Shaputa i tha:

— Edhe për këtë dashke ndihmë? Po të jap të drejtë. Më vështirë pushtohet ajo grua, se Breglogu...

— Mos na ul kaq shumë, o toger. Breglogu ka burra të zgjedhur për punë trimërie.

— Ti je njëri ndër ta që të dridhet zemra para Sadijes.

Ecën një copë herë pa folur. Mbase të dy në ato minuta heshtjeje mendonin si të fitonin atë duel. Kamberi donte mirazin. Sa për Sadijen, ai me kohë e pat bërë një hap të tillë, por mospërfillja e saj e kishte bërë të humbte çdo shpresë.

Togeri mendonte për premtimin e Kamberit: një kalë me shalë e me fre.

— O Kamber beg, — tha togeri. Kamberi u kënaq nga ky ton përkëdhelës. Fytyra iu çel. I bëri veshët pipëz dhe priti. — Kam ndër mend të të pyes për diçka, Kamber beg, — përsëriti ai. — Lartmadhëria e tij ka dërguar grada për burrat më të zgjedhur të oxhaqeve të malësisë. Deri tani ne i kemi dhënë kudo, ndërsa në Breglog askujt s'i kemi dhënë. Kemi një gradë togeri në rezervë. Kujt mendon ti t'ia japim? Cili burrë prej Breglogu është i denjë për një nder të tillë?

Kamberit iu qep goja sikur ta zinte ngërçi, s'po jep-te dot përgjigje sado që togeri e nxiste.

— Nuk di, zoti toger. Zgjdh vetë...

— Unë do të zgjedh, por më duhet të rekrutoj edhe djemtë më të zgjedhur. Duke parë e dëgjuar se, bie fjala, Kamber Bushit iu dha grada e togerit në rezervë, pa dyshim kushdo në Breglog do ta lakmojë e kështu do të jemi ne ata që do të zgjedhim djemtë më të mirë nga derë e pasur e besnikë të lartmadhërisë... Që të bëhet kjo, duhet të vijnë sa më shumë burra nga Breglogu sonte e

aty të them me zë të lartë: «Për besnikëri ndaj derës mbretërore dhe lartmadhërisë së tij emërohet si toger në rezervë Kamber Bushi. Nga ana tjetër kërkohet djemtë më të zgjedhur të Breglogut». Unë do t'ua them emrat me radhë. Si thua, Kamber?

— Mirë, thua, zoti toger, por mos harro mirazin... Po e futa në dorë atë tokë, atëherë Kamberin e ke për çka të duash, ndryshe gazi i botës do të bëhem. Ti e ke në dorë, zoti toger. Merre lidhe atë bushtrën dhe puna mbaroi...

Togeri u mendua një çast duke vështruar malin e foli:

— Ti duhet ta marrësh për grua Sadijen, o Kamber. Fatin tënd s'ke ku e gjen. Me një gur vret dy zogj. Siguron tokë e kullë e nuse që janë pjesë të pandara të mirazit. Kështu? Si do t'ia bëjmë për ta bindur Sadijen? Këtë e marr unë përsipër. Nesër dërgoj kryeplakun me xhandarë: «Mblidh plaçkat në një shami dhe largohu nga Breglogu.» Nga ana tjetër ti shkon e i përsërit propozimin për t'u bërë gruaja jote. Ti i thua se rrugë tjetër për të nuk ka. Sadija, nga etja që ka për tokën, do të përkulet. Breglogu do të mësojë se Kamber Bushi, njeri më i besuar i lartmadhërisë, togeri në rezervë, u martua me Sadijen e bukur dhe trashëgoi mirazin e të ndjerit.

Kamberi ishte bërë all në fytyrë. Ai nuk harroi t'i thoshte togerit:

— Zoti toger, atij Metë Demthanës duhet t'i jepet një mësim i mirë, që të mos shajë herë tjetër njerëzit e qeverisë.

Togeri urdhëroi të dy xhandarët të shkonin te Meta dhe t'ia bënë kurrizin më të butë se barkun.

Dita po shuhej ngadalë. Retë e zeza qenë varur e horizonti ishte ngushtuar e ngjante si një grykë mali me një perde çeliku.

*
* *

Pas kësaj nate në Breglog ndodhën shumë ngjarje. E filloi Kamber Bushi me darkën që bëri për gradën e to-

gerit në rezervë. Tanimë ai do të njihej nga të gjithë si njeriu më i besuar i qeverisë. Togerit në rezervë thirri disa burra «të zgjedhur» të Breglogut.

Ujkan Shaputa zuri vend në qoshe. Kamberi i qeshur hynte e dilte në odën e miqve ku zjarri bubullinte. Në të dy anët ishin shtruar qilima, sixhade e postiqe oqiçësh të paqethur pesë a gjashtë vjet. Në faqet e murit si rralleherë ishin ndezur dy llamba vajguri.

Gjyla gatuante e shtronte petët e byrekut me gjalpë të shkrirë që derdhej si ujë mbi to. Djemtë prisnin në krye të shkallëve të kullës miqtë që do të vinin. Kur ra nata, Kamberit i iku gëzimi nga fytyra dhe urdhëroi djemtë dhe Ukë Hutën të shkonin derë më derë se mos njerëzit nuk ishin lajmëruar mirë.

Pritën një orë, dy e më në fund u kthyen djemtë. Kamberi i shau e u dha nga një pëllëmbë pse s'kishin marrë njeri me vete. Pas pak erdhi Ukë Huta e pas tij Vuksan Marku, Rifat efendiu e Cen Ashimi. Kamberi përgëzoi Ukën dhe përqafoi miqtë. Kur i dha dorën Cen Ashimit, i pëshpërtiti në vesh:

— Kryeplak, të paça me nder e të parë në Breglog. Për ty u bë merak togeri.

Cen Ashimi, i kënaqur nga këto fjalë, bëri drejt togerit, duke i zgjatur të dy duart.

Njeri tjetër nuk erdhi. Ujkan Shaputa dukej i mër-zitur. Ai kishte pritur të vinin gjithë burrat e Breglogut, ndaj dyshoi se mos Kamberi nuk i kishte ftuar. Hëngrën darkë e pinë kafe. Dhoma kundërmonte erë mishi e gjalpi. Mbi kokat e tyre qe krijuar një re tymi duhani. Ujkan Shaputa nisi i pari të fliste. Të gjithë i mbanin veshët pipëz dhe dëgjonin çdo fjalë të togerit. Secili nga ata priste dekorim nga lartmadhëria.

Kur mësuan se një nder i tillë i bëhej vetëm Kamber Bushit, ulën kokën dhe filluan të gogësinin.

Vuksan Markun, mbështetur pas një jastëku të butë, e kaploi gjumi dhe filloi të gërhiste. Rifat efendiu pinte duhan ulur këmbëkryq me kokë të kërrusur përpara. Cen Ashimi e vështronte togerin dhe i bëhej sikur ende dë-

gjonte në veshë zërin e Kamberit: «Kryeplak, të paça me nder e të parë në Breglog. Togeri u bë merak për ty». Pastaj mendoj me vete: «Bukur e ke menduar, o Kamber, për besë. Po nuk dhe nëntë, nuk fiton dhjetë».

Ujkan Shaputa fliste e fliste pa pushim për pasuri përrallore, grada e para që do t'u jepte lartmadhëria njerëzve të besuar.

Atë natë Ujkan Shaputa i tha Cen Ashimit, si kryeplak, që të shkonte të nesërmen e të urdhëronte Sadijen që të largohej nga Breglogu.

Ky fakt më interesonte mua si hetues, ndaj kërkova që të mësoja se ç'bëri Sadija të nesërmen. Mendova të pyesja Metë Demthanën, ndaj shkova drejt e në shtëpi të tij. Plaku, si më pyeti gjerë e gjatë e u sigurua se cili isha unë që gërmoja në ato vite, më tha:

— Mirë, o Pirro, po mundohem të kujtoj ndonjë gjë. Nuk e kam fort të lehtë, mbasi jam plakur e kujtesa më ka lënë.....

*
* *
* *

Xhandarët e kishin dërguar të lidhur në postë Metën, duke e shtyrë me kondakët e pushkëve. Atë natë e kishin rrahur, derisa i kishte rënë të fikët. Të nesërmen vonë qe zgjuar nga ajo kllapi e tmerrshme. Ndiente dhembje në kokë e i dukej sikur qe këputur në kryqe. I vintë të hante veten me dhëmbë nga inati, por s'kishte ç'të bënte. Tri ditë e mbajtën të mbyllur e më në fund e lëshuan.

Meta shkoi në shtëpi dhe zuri shtratin për ditë të tëra. Sosja, e shoqja, u lodh shumë duke i shërbyer Metës. Ajo ishte në muajin e nëntë. Një mëngjes papritur ajo thirri Zylfijen. Dy orë më vonë lindi vajzë. Burrë e grua ishin të pamundur, ndaj Zylfija qëndroi në shtëpinë e tyre derisa Sosja u ngrit. Një mëngjes e pyeti Metën:

— E harrove fëmijën, o burrë? Apo është vajzë edhe... Edhe ajo do emër...

Meta dukej i vrenjtur në fytyrë. Fjalët e së shoqes e prekën. Ç'ishte e vërteta, ai donte të lindte djalë, por edhe vajzën s'e kishte harruar, sado që në mendjen e tij përzihe-shin mendime të ndryshme.

— Kam menduar, o grua, edhe për çikën që na lindi. Për besë s'kam gjetur emër të zgjedhur, ti, po deshe, quaje Valbonë, që të bëhet e bukur, e pastër si uji i Valbonës....

Sosja e kishte pëlqyer emrin. Nga gëzimi atë ditë s'e kishte ndier lodhjen derisa kishte shkuar në krua. Atje kishte takuar të shoqen e Cen Ashimit.

— Shihni punën tuaj, o grua, — i kishte thënë ajo. — Ç'ju duhet të ngatërroheni me njerëzit e qeverisë. Edhe një herë i duhet të shoqi të bjerë në dorë të xhandarëve, që të të lërë shëndenë...

Sosja e helmuar i kishte kthyer shpinën gruas së kryeplakut. Kur i tregoi Metës, ai i tha:

— E ka fajin togeri, o grua. Ai...

— Cili toger, more burrë.

— Toger Ujkan Shaputa. Ai bëri ç'i tha Kamberi. Ai do të trashëgoje mirazin. Me Kamberin u grinda keq një ditë, edhe me togerin në oborrin e Sadijes. Ai do t'i ketë dërguar xhandarët në shtëpinë time.

— Ç't'u desh ty, mor burrë? A nuk e njeh Kamberin?

Meta lëshoi një psherëtimë të gjatë. U ngrit pakëz e tha:

— Në çdo gjë të keqe që ndodh në Breglog, pa dyshim ka gisht Kamber Bushi dhe xhandarët. Sa për togerin, ta shohim ku do t'i dalë tymi kësaj pune...

Sosja la djepin dhe iu afrua të shoqit.

— Burrë, mos u ngatërro me njerëzit e qeverisë. Do të më marrësh më qafë mua dhe veten. Do të kalbesh nëpër burgje. Jemi njerëz me halle. Kështu thonë poshtë e lart sa për të na ngatërruar. Ne jemi të varfër. Të shohim punën tonë. T'i harrojmë këto që ndodhën...

Meta e vështroi drejt në sy të shoqen.

— Nana, përpara se të vdiste, më la amanet që ta doja

më shumë nderin se bukën, më shumë pushkën se sqeparin... E pra, a mund të harroj unë turpin që më bënë xhandarët me Ujkan Shaputën e Kamberin.

— Edhe Ibër Çela kështu e pësoi. La grua e fëmijë jetimë. E sheh se ç'heq e shkreta Zylfije për t'i rritur?

Sosja i vuri dorën në sup të shoqit.

— Të kam ditur më të zgjuar e më trime, o grua. Ç'janë këto që më thua?, — i tha Meta.

— Më tepër se për çdo gjë mendoj për ty, o burrë. Dhe ndoshta druhem tepër. Nuk dëshiroj të ndodhë edhe me ty si me Ibër Çelën e me shumë të tjerë...

— Mos u tremb, burrëresha ime. Asgjë s'ka për të ndodhur, — i tha Meta i vendosur.

*

* *

Dëshira për të mbajtur me çdo kusht mirazin e të shoqit e bënte të mposhtte çdo të drejtë që kishin të tjerët në bazë të kanunit të maleve. Po me t'u ndarë me Ujkan Shaputën, ajo kishte mbyllur derën dhe qe endur nëpër shtëpi me shpresa të humbura. Vështronte herë pas here nga dritaret e ngushta. Kur shihte tokën, sytë i erreshin, në gjoks sikur i nguleshin mijëra thika. Ajo tashmë ishte e bindur se çdo gjë po merrte fund për të dhe s'i mbetej tjetër veç të merrte një shami me rroba dhe t'i linte lamtumirën Breglogut. Atë natë nuk e zuri gjumi. Përjashta ulërinte veriu i egër që përplasej me forcë pas mureve të kullës dhe çatia dukej sikur do të shkulej nga çasti në çast. Po Sadija nuk e ndiente ulërimën e tij. Mendime nga më të ndryshmet i vërtitëshin në kokë. Të gjitha fillonin me vdekjen e të shoqit dhe mbaronin me ardhjen e togerit. I bëhej sikur e shikonte veten duke u larguar nga Breglogu me një shami plaçka. Njerëzit e vështronin nga larg dhe thoshin: «Nusja e ve, kulla e shkretë, toka miraz....».

Ajo kërcente e trembur nga këto mendime dhe si në

kllapi i shpërthente nga gjoksi një «jooo» e gjatë që ngjasonte me një britmë tërë ankth, e cila strukej aty në qoshe të dhomës së errët. Rrotullohej në rroba, për shpirtin e saj i tronditur nuk gjeti qetësi deri në mëngjes, kur dera e kullës trokiti me forcë. Ajo u hodh nga shtrati, duke menduar se në derën e kullës do të takonte togerin me xhandarët. Atë çast një mendim ogurzi i erdhi në kokë, ndaj rrëmbeu sëpatën dhe, pa pyetur se kush ishte, hapi portën.

Drita e mëngjesit dhe reflektimi i borës ia vranë sytë e enjtur nga pagjumësia. Duke shtrënguar me të dyja duart sëpatën, ajo pa përballë saj Cen Ashimin.

— Nadja e mirë, o Sadija, — tha kryeplaku. — Me sëpatë i pritke miqtë ti a?

Sadija e pa nga koka te këmbët me ngut dhe pyeti:

— Çka kërkon në këtë orë?

Cen Ashimi u kapërdi, vështroi nga oborri e foli duke u munduar ta mposhte zemërimin që i shkaktoi sjellja e asaj gruaje.

— Në emër të kanunit e të zakonit të maleve unë si kryeplak i Breglogut jam i detyruar të të urdhëroj të largohesh nga kjo shtëpi e kjo tokë, e cila është miraz dhe i përket më të afërmit nga gjaku i burrit tënd. Të jap njëzet e katër orë kohë me konditë që të mos lëvizësh asgjë nga vendi, duke përjashtuar teshat e shtatit.

Sadija, e zbetë në fytyrë, qëndronte e heshtur para tij dhe dëgjonte. Kur u bind se kryeplaku s'kishte tjetër gjë për të thënë, me një lëvizje nervoze përplasi derën dhe i vuri llozin. U shtri përmbys në shtrat e qau derisa e zuri gjumi.

Në mbrëmje erdhi Kamber Bushi. Thirri në oborr e ajo i hapi derën. Të dy ndezën zjarrin. Kamberi u dha bagëtive ushqim dhe, duke zënë qoshen, i tha:

— Mos u bëj e marrë, oj burrëshë. Burri të iku, por ruaje veten. Nuk e shikon si je bërë? Më pikon në zemër kur të shoh kështu. Më bëre të harroj tim kushëri. E pyes veten sa herë të shikoj: Ku shkoi ajo Sadija e bukur? Je shndërruar në tjetër njeri. Zoti kështu ka bërë emër. E kundër tij, i qofshim falë, nuk ngrihemi dot, ashtu sic

nuk ngrihemi dot as kundër kanunit të maleve dhe qeverisë. A e more vesh ç'e gjeti Metë Demthanën? Jo? E pësoi keq, se ashtu e deshi qafiri. Ai s'ka bukë të ngopë barkun e na ngrihet kundër njerëzve të lartmadhërisë. Kjo qeveri është e fortë, nuk bën shaka. Tani Meta dergjet me brinjë të thyera e s'ka kush i jep as një pikë ujë, se e shoqja ka lindur. Ia kishte vënë emrin Valbonë. Ehu! Ka keq e më keq. Ai toger Ujkani është i egër shumë. Po të urdhëroi për një gjë, s'e bën fjalën dysh. Kush guxon e i del atij përpara! Edhe unë që më njeh drejt lartmadhëria e që më dha gradën e togerit në rezervë, mezi i dal përpara. Nuk bën shaka me ligjet e kanunit ai.

E mora vesh se të ka urdhëruar ty që të largohesh nga Breglogu e më erdhi shumë keq. Nuk mundem të të shoh duke ikur. Për mua kjo është një vdekje e dytë pas asaj të tët shoqi. U mësua me ty. — Si heshti pak vijoi: — Shkova te toger Ujkani t'i lutesha për ty e ai më tha me të egër: — *Fjala ime mbrapsht nuk kthehet, o Kamber Bushi. Kam urdhëruar kryeplakun ta përzërë prej Breglogu brenda njëzet e katër orëve, ndryshe do ta marr me xhandarët e mi. Oh, ç'më ranë si plumb këto fjalë! Një copë herë mezi e mora veten, pastaj i thashë: — Zoti toger, unë jam njeriu më i afërt i saj. Më lini të merrem vesh me të mirë me Sadijen. Duke vepruar kështu me atë grua fatkeqe, mua do të më dalë nami i zi në malësi. Ai më pa me inat e më tha: — Ti, Kamber Bushi, je për t'u marrë i lidhur në pranga së bashku me Sadijen por ç't'i bëj asaj gradës që të ka dhënë lartmadhëria, se të dy ju po i shkëlmi ligjet dhe kanunin e maleve. Unë ia prita: — Na helmoi vdekja e tim kushëriri e s'na ra ndër mend për mirazin e tij, as për veten tonë. Më jep kohë që ta rregulloj unë këtë punë, pa shkëlur ligjet e kanunit e as të qeverisë. Toger më dëgjoi me vëmendje. Unë kujtova se do të ma plotësonte dëshirën, kur ai ma priti: — Të thashë, o Kamber Bushi. Fjala ime mbrapsht nuk kthehet. Ç'të bëja unë i ziu? Erdha me vrap te ti që të vendosim çfarë do të bëjmë. Nuk pret koha. Nesër togeri pret përgjigje.*

Kamberi heshti dhe priti ç'do të thoshte Sadija. Por

ajo rrinte e heshtur duke vështruar zjarrin. Kamberi e pyeti disa herë dhe ajo më në fund nxori vetëm këto fjalë:

— Nuk di ç'të bëj.

Kamberi hoqi cigaren nga goja dhe, sikur të qe pregatitur për një përgjigje të tillë, vijoi:

— Nuk ka kohë për të thënë «nuk di ç'të bëj». Dy rrugë kanë mbetur për ty: të largohesh nga Breglogu ose të rrih në Breglog. Luftë me qeverinë nuk bëhet.

Sadija ngriti kokën si e trembur dhe pyeti:

— Të rri në Breglog?

— Po.

— Për mua janë mbyllur të gjitha shtigjet.

— Jo, nuk janë mbyllur. Një shteg hapur e ke, në do të kalosh nëpër të...

— Unë kam menduar gjithë këto ditë e net, por s'kam gjetur asnjë rrugë shpëtimi.

Kamberi u gëzua nga këto fjalë. «Kjo u dorëzua më në fund», — mendoi me vete dhe i tha:

— Mendohu prapë para se ta them unë....

— Thuaje, o Kamber, ti më mirë.

Kamberi buzëqeshi dhe e vështroi në sy. Ai vështrim dhe ajo buzëqeshje kuptimplote e bënë Sadijen të lëshonte një «ëhë» që donte të thoshte se e kishte kuptuar më së fundi.

— Rrugë tjetër nuk ka, — tha Kamberi.

— Kjo është rrugë tepër e rëndë.

— Por më e lehtë se largimi prej Breglogu.

— Më e lehtë.

Dhe këtë rrugë zgjodhi Sadija.

Ajo pranoi të martohej me Kamber Bushin, me konditë që ta mbante në shtëpinë e tij si mysafire të paktën sa të kalonin gjashtë muaj a një vit nga vdekja e burrit. Kamberi pranoi, por dy javë më vonë ndodhi një ngjarje e papritur. Sadijes çdo ditë e më shumë i shtoheshin të vjetillat. Kishte këputje në trup dhe i merreshin mendtë. Gjy-la, e shoqja e Kamberit, e cila e kishte parandier këtë që kishte ndodhur. (sado që s'ishte hapur ende fjala), i rrinte ftohtë. Një ditë Sadija i tha Gjylës se ishte shtatzënë. Dy

gratë bënë hesap ditët. Duke parë dhe barkun e Sadijes, Gjyla tha se ajo ishte të paktën në muajin e tretë. Sa erdhe i shoqi në shtëpi, Gjyla ia tha të gjitha. Kamberi, edhe më parë e kishte dëgjuar, po s'e kishte besuar. I tronditur nga ky lajm mallkoi të shoqen, Sadijen dhe veten, i bindur se tani çdo gjë e kishte humbur. Sadija do të lindte djalë, ai do të ishte trashëgimtari i vërtetë i mirazit. Po ai nuk e humbi gjykimin: «Mbase lind vajzë! Ka zot edhe për mua». Po me këto fjalë nuk gjeti ngushëllim. Mendoi një plan tjetër. Urdhëroi Sadijen që atë natë të mar-toheshin. Sadija kundërshtoi, por Kamberit fjala i zuri vend. Ai bëri sikur nuk dinte gjë. Hëngri darkë tërë qejf dhe, kur shkoi në odë, Sadija e priti siç pret nusja dhëndrin. Kamberi e pa kur u ngrit në këmbë. Iu afrua dhe, pasi e pushtoi në krahët e tij të fuqishëm, e puthi me afsh. Sadijes i rrodhën ca lot të ngrohtë nëpër faqet e zbeta. Kamberi ia ngriti fitilin llambës me vajguri dhe u shtri duke pritur që të shtrihej pranë tij edhe Sadija. Ai vazhdoi gjithë ephs duke puthur e prekur trupin e saj, derisa u qetësua nga kjo, pastaj u ngrit mbi bërrylin e majtë dhe, duke mbajtur dorën mbi barkun e fryrë, pyeti me djallëzi:

— Si tepër e shëndoshë po më dukesh, oj grua.

Fjala «grua» e bëri Sadijen të dridhej.

Ajo kujtoi të shoqin, fëmijën në bark, Gjylën, së cilës ia kishte marrë burrin dhe tani qante diku e mbyllur në ndonjëren nga ato kthina të kullës së Kamber Bushit:

— Jam shtatzënë.

— Si?! Shtatzënë?!

— Po?

— Dhe s'ma ke thënë?

— Barra e parë. Unë s'dija nga këto punë. S'kisha kë të pyesja. Edhe këtë Gjyla ma tha...

— T'u thaftë goja, ç'më helmove!

Sadija vuri dorën në sy.

— Ti e nxive emrin e Kamber Bushit, ti ia vure ferrën derës sime.

— Pse?

— Edhe ke guxim e pyet?! Më ke sjellë me vete kopiline më je futur në gji mua.

Sadija u ngrit përgjysmë. Në sytë e saj vetëtiu një vështrim i egër:

— Unë kopil nuk të kam sjellë ty. Në barkun tim ruajt gjakun e tim shoqi. Po ma the edhe njëherë atë fjalë, unë do të iki nga kjo shtëpi.

— Tani që hyre, do të dalësh kur të të thotë yt shoq. Ti je grua me burrë. Po harroje burrin e parë. Dhe fëmija që ke ti në bark qoftë imi. Po të lëshoj për o grua, veç për turruajtur nga turpi. Ai le të jetë fëmija i tretë imi dhe i pari për ty.

— Ky fëmijë nuk është yti dhe do të njohë për babë vetëm atë të cilit i përket, — tha e vendosur Sadija.

— Kjo është punë që s'bëhet.

— Atëherë më lejo të kthehem në kullën e tim shoqi. Shpresoj se do të lind për atë një trashëgimtar.

— Kur të vdes unë, do të kthehesh ti në atë kullë, por mendohu mirë. Fëmija që do të lindë do të më njohë mua për baba. Tani s'e di askush në Breglog që ti je shtatzënë; kjo punë rregullohet mirë.

Sadija s'i dha përgjigje.

Ata i kthyen shpinën njëri-tjetrit.

Një ditë Kamber Bushi kishte urdhëruar gratë që të hiqnin plehun nga ahuri e ta hidhnin në arë. Dy gratë e dinin se me fjalët e Kamberit nuk bëhej shaka; ndaj kishin zbritur në ahur e kishin mbushur lesën plot e përplot me pleh, por asnjëra s'e kishte kapur. Gjyly ishte e sëmurë sa mezi çapitej oborrit, ndërsa Sadija shtatzënë. Lesa ishte e rëndë. Druhej ta ngrinte, se nga pesha e rëndë mund të pësonte gjë. Tek ai fëmijë që do të lindte i kishte thurur tërë ëndërrat e jetës së saj. E kishte parë ortaken me dhembshuri dhe kishte heshtur një copë herë.

Ç'të bënte? Gjyła, duke rënkuar, kishte dalë në oborr dhe kishte thirrur Aliun, djalin e dytë. Djali as që e kishte dëgjuar fare t'ëmën e në ahur të dyja gratë kishin filluar të mallëkonin plehun dhe Kamberin. Lesa e mbushur me pleh dukej si një varr i zi midis tyre. Vinte një duhmë e rëndë. Kamberi, që kishte ardhur atë çast, i kishte dëgjuar dhe papritur ishte shfaqur në derë të ahurit. I kishte vështruar me inat, pastaj kishte pyetur se ç'po bënin.

— Nuk e ngremë dot lesën, ajo është e rëndë. Nuk na shikon se jemi të dyja për shtrat?, — i kishte dhënë përgjigje Sadija. — Plehu është punë e rëndë, punë burrash...

Kamberit i kishin hipur xhindet në kokë nga këto fjalë. Ai s'ishte mësuar ndonjëherë që të dëgjonte fjalë të tilla nga gruaja dhe aq më tepër kur fjala e tij s'kishte shkuar në vend. I kishte kapur të dyja gratë për flokësh dhe, pasi ua kishte lidhur bishtalecat mirë e mirë, i kishte rrahur me litar të lagur. Me atë litar mbanin për bagëtitë dushk e bar të thatë nga lëmi. Sadija i kishte vënë duart pritë për të mbrojtur barkun e fryrë, ndërsa Gjyła shëndetligë ishte këputur përtokë duke mallkuar fatin e saj dhe ditët e zeza që po kalonte.

Kamberi i vështronte të dyja gratë sikur ishin që të mbrehur në zgjedhë dhe u thoshte:

— Unë jam burri juaj që s'di të bëj shaka.

Që atë ditë Sadija i kishte qëndruar ftohtë Kamberit dhe vetëm kur e pyeste për ndonjë gjë i jepte përgjigje. Ndërsa Gjyła as që i dilte përpara. Nga dhoma e saj dëgjoheshin gjatë gjithë kohës rënkime. Rënkimet e Gjylës i kujtuan Kamberit ngjarjet që kishin ndodhur në rininë e tij.

Djalë me armë të zgjedhura, me tokë e gjë Kamber Bushi i rrihte udhët me kalë shale duke vështruar se mos gjente fatin përmes dritareve të vogla si frengji të kullave. Ai mendonte gjithnjë dhe besonte në vete se, kur kalonte ai në rrugë, nga ato frengji vështronin sytë e bukur të çikave dhe të atyre që donin t'ia bënin varrin, se Kamberi kishte disa armiq. E, që të mos e linte tokën miraz edhe ai një ditë, iu mbush mendja top se duhej të martohej pa vo-

nuar e ta mbushte shtëpinë me djem e nipa, ta shtonte tokën e gjënë e gjallë. Mendoj shumë ditë e net kujt t'i thërriste në derë e t'i kërkonte të bijën, por s'gjeti gjë. I thënë një ditë për të bijën e Ibish Cenës se ishte e mirë si zanat e pyllit e Kamberi u turbullua. Ai e dinte se Ibish Cena në malësi ishte oxhak i madh. Aty mblidheshin paria në kuvend.

Tek Ibish Cena në mëngjes mileshtin në shtrungë dyqind dele e dhi, kishte shtatë pendë që e dymbëdhjetë kuaj e mushka ngarkese, njëzet e shtatë lopë. Mik më të mirë s'kishte pse të kërkonte, ndaj i hipi kalit e në mbrëmje i zbriti në derë Ibish Cenës. Kullën e madhe trekatëshe me frengji e të mbuluar me tjegulla e rrethonte një avlli me mure të larta dy bojë njeriu e një kurorë pemësh të zhveshura. Ishte vjeshtë. Lëmenjtë e Ibish Cenës ende s'ishin përfunduar, por Kamberi mbeti pa mend kur pa gjithë atë misër grumbuj-grumbuj. Te dera e oborrit e priti shkesi buzagaz e me ton lajkatar i tregoi kufijtë e sinoreve të tokave të Ibish Cenës. Pastaj, kur po ndërronin duhan e po prisnin para mureve të larta të avllisë, aty pranë tyre kaloi një vajzë. Ata e panë të dy me vëmendje. Shkesi buzëqeshi lehtë duke vështruar Kamberin, ndërsa ky i fundit për një çast mbeti i hutuar duke vështruar vajzën që largohej. Për sytë e tij atë çast ajo kishte qenë një krijesë me bukuri fantastike, ndaj pyeti shkesin se e kujt ishte.

— E ç'po të duhet e kujt është, more burrë? Ti pyet e kujt do të jetë...

Kamberi nuk foli, vetëm e vështroi në sy. I erdhi inat që shkesi donte të bënte shaka atëherë kur s'duhej. Kamberi hodhi vështrimin nga rruga e, kur s'e pa më atë vajzë që ia kishte rrëmbyer zemrën, në fytyrë i ra një çehre tjetër. Kali e shtynte tek fërkonte kokën pas trupit së tij. Kamberi ishte gati t'ia hipte përsëri kalit dhe të bëhej erë derisa ta takonte përsëri atë vajzë.

— Ajo do të bëhet jotja, Kamber Bushi, — foli shkesi duke mbyllur njërin sy e dorën e djathtë njëkohësisht.

Kamberi u mat të fliste, por fjala i ngeci në grykë.

— Mirë se erdhët, o burra!, — dëgjuan zërin e Ibish Cenës.

Ibish Cena ishte burrë i gjatë, korrozi, me qeleshe të bardhë e mitan të zi, të qëndisur, me gjoks të hapur ku shkëlqente gosteku i sermtë, me tirq të bardhë, i veshur me çorape leshi e opinga me qenar.

Ai u priu në odën e miqve.

Kamberit i dukej vetja si në ëndër. Kur në takëm hodhi pesëdhjetë napolona flori, iu duk sikur kishte hedhur një grusht me guraçokë. Pas katër muajsh u bë dasma. Ishte palca e dimrit. Njëqind krushq. Dy tupana e shtatë këngëtarë. U ther një ka i majmë. Njëqind okë mish e njëzet okë dhjamë. U therën dydesh të tredhur që kur kishin qenë qingja e harxhe të tjera. Tridhjetë e pesë kuaj shale u derdhën duke vrapuar atë ditë dimri nëpër Breglogun e mbuluar nga dëbora. Njerëzit ishin të veshur mirë, se Kamberi i kishte lajmëruar një muaj përpara e ata kishin shkuar në fshatrat fqinjë për të marrë rroba hua e për t'i veshur atë ditë. Midis krushqve ishte edhe një djalë i ri njëmbëdhjetë vjeç. Djalit i kishte bërë e ëma në vegjë një këmishë e një palë të mbathura të gjata prej pëlhure. Djali i gëzuar që nisur me ato rroba të holla në atë ditë dimri. Gëzimi ia ngrohte trupin më fort se rrobat e tij të linta.

Kamberi qëndroi në shtëpi duke pritur gjithë kohën në dritare. Krushqit erdhën mbasi që errur, të lodhur e të rraskapitur nga rruga e gjatë dhe e vështirë. Kamberi në odën e tij, kur po i hiqte nuses duvakun nga koka, i shkeleli fort këmbën sipas zakonit, pastaj e pa nusen dhe mbeiti pa mend. Jo, ai s'po u besonte syve. Në kujtesën e tij ende i shfaqej si mirazh i largët pamja e asaj vajze që kishte parë atë natë përpara avllisë së Ibish Cenës. E vështroi prapë.

Kamberi vinte bast me tokë e kullë e me gjithë pasurinë e tij se ajo s'ishte çika që kishte parë atë natë, por një tjetër çikë me emrin «Gjylë», që i ngjante një trangu të veshur me rroba nuseserie. Atë çast Kamber Bushi u zemërua aq shumë, sa nuk i qeshi buza as atë ditë, as të nesërmen,

as pas një jave. Kaluan shumë vite që atëherë dhe Kamberi mundi të mësonte të vërtetën si kishte ndodhur. Ai e kishte ngrënë sapunin për djathë nga shkesi i tij i zgjedhur që i tregoi Mirën e Lam Canit në vend të Gjylës së Ibish Cenës.

*

*

*

Sefer Kanxhi, i ati i Sadijes, erdhi papritur te Kamberi Bushi.

Në darkë në sofër të burrave u shtua edhe një lugë për Mustën njëmbëdhjetëvjeçar. Hanin mish pule me qervish dhe flisnin për mirazin e për Sadijen, për gradën e togerit në rezervë. Kamberi atë natë citonte nenet e kanunit: «Me dekë në të paprituna, i daluni fare, kushtiminjtë kanë me tagër mbi gja e pasuri të tij».

Sadija rrinte në këmbë me një tas uji në dorë dhe psherëtinte duke vështruar herë Kamberin e herë të atin që përtypte me zor bukën dhe s'jepte përgjigje. Ajo e ndiente se po i mbledhej një lëmsh në grykë që sa vinte po ia zinte frymën. Pastaj iu bë sikur po rrëzohej, por një jetë e dytë që i lëvrinte në bark e bëri të mbahej, ndërsa në ballë i gufuan një palë djersë të ftohta.

Aliu vështroi nga Sadija. Ajo i pa në dorë lugën prej dru bushi të thyer që dukej si një gjysmë hënzeze e verdhë. Sadija pa fjalë i dha një lugë tjetër, ndërsa Kamberi i tha:

— Po hëngre me dy lugë, o bir, dy gra do të marrësh edhe ti, si yt atë, — dhe qeshi me të madhe duke vështruar herë Sadijen, herë Seferin.

Vonë u kujtua Kamberi se miku duhej të flinte. Sadija i shtroi të atit në odën e miqve dhe priti të ngrihej Kamberi. Në korridorin e ngushtë ajo i tha të shoqit.

— Unë duhet të fle vetëm sonte, kështu është zakoni. Më ka ardhur baba...

— Zakone të huaja nuk njoh unë në shtëpinë time,
— tha Kamberi shkurt duke shtyrë derën e dhomës së gjumit.

Nata ishte e ftohtë. Kamberi duhej të merrte në gjinj një grua shtatzënë.

*
* *
*

Sadija i qëndroi ftohtë Kamberit shumë ditë me radhë. Duke e vrenjtur në fytyrë dhe rrinte për orë të tëra pa ndërruar asnjë fjalë. I shoqi e vështronte dhe i jepte urdhëra, po ajo e bënte veshin të shurdhër. Pastaj u thërriste djemve me zë të lartë, i qortonte nga larg. Kur vinte ndonjë e thërriste në oborr, shikonte në njërën nga të pesë frengjitë e vogla që vinin radhazi e që guheshin të gjitha bashkë «dyshekllëk». Ai afronte kokën dhe, kur shih-te ndonjë mik, me të cilin i hahej muhabeti, thërriste: «O, hajde, bujrum». Në raste të tjera heshtte, derisa tjetri merrte udhën e kthimit. Një ditë i erdhi në shtëpi Ukë Huta. Thirri në oborr një herë, dy, po përgjigje nuk mori, edhe pse Kamberi e pa me sy dhe e dëgjoi me veshë. Uka, si njeri i shtëpisë, bëri të futej brenda, po atë çast Kamberi u përgjigj:

— O hajde, more!, — dhe u çudit pse s'i doli nga goja fjala «bujrum» për Ukë Hutën. E priti në derë, pastaj të dy u ulën në odën e miqve. Uka e solli pa vonuar fjalën tek ato shërbime që kishte bërë. Kamberi e dinte se ç'donte Uka. Ai ishte mësuar të shpërblehej për ato punë që bënte për Kamberin, por atë ditë ai u përgjigj shkurt dhe me një ton të ftohtë: — Më je bërë si taksidari i keq, o Ukë. Për çdo gjë që të them unë, ti më kërkon shpërblim. Ku t'i gjej unë paratë, o Ukë?

— S'kam ç'bëj, o Kamber. Ti e di që s'kam bukë për fëmijët. Po të kisha tokë, do të punoja e s'do të të mërzitja ty. As ti s'do të më gjeje të lirë kur të doje për të më urdhëruar.

— Pa shih! Ke filluar të bëhesh i mençëm, o Ukë. Ruh, se do të të marrin nëpër malësi të ndash pleqnitë...

— Njeri jam edhe unë, o Kamber, edhe pse s'kam pasuri si ti...

Kamberi qeshi me të madhe. Atë ditë, edhe pse Uka qëndroi deri pasdite vonë duke rrahur në të njëjtën gozhdë, nuk i dha asgjë. Kamberi i kujtoi një borxh të vjetër që i kishte pasur. Uka u ngrit dhe iku tepër i pakënaqur.

Kamberi dëgjoi ca rënkime, ndaj pa vonuar shkoi në dhomën e tij të gjumit ku ishte shtrirë Sadija. Sa e pa, koka iu rëndua e tha me vete: «Ja, erdhi ora. Ajo po lind. Tani do të bindem në fatin e mirazit. Edhe po të shpëtojë kokën, zor se bën djalë. Unë do ta fitoj mirazin, Sadije...» Pasi hetoi një copë herë të shoqen, u largua pa i thënë një gjysmë fjale.

Edhe Sadija i kishte dëgjuar hapat e njohur të Kamberit përmes rënkimeve të veta dhe s'kishte dashur t'i fliste. Ajo i mposhte dhembjet duke menduar: «Kot u mundove, o Kamber, deri këtu. Unë do të qëndroj e s'do të jepem. Mirazi është imi».

Në mbrëmje Kamberi u mblodh në odën e miqve vetëm me dy djemtë. Gjyła, që dergjej në shtrat, nuk kishte lëvizur dot nga vendi, edhe pse Kamberi dërgoi Aliun ta thërriste. Kamberi pinte duhan dhe rrinte pa folur aty në qoshe të oxhakut. Dy djemtë në fillim luajtën pranë zjarrit, pastaj s'u ndienë më. I kllapiti një gjumë i rëndë.

Kamberi harroi se fëmijët duhej të hanin darkë. Ai u ngrit disa herë dhe, duke përgjuar në korridorin e errët, u kthye hundë e buzë në qoshen e ngrohtë ku do të priste me ankth të dëgjonte të qarat e foshnjës që do të lindte dhe sihariqin: «Vajzë, lindi vajzë...».

Afër mesnatës Gjyła u ngrit ngadalë nga shtrati dhe me një kandil në dorë u çapit me zor deri në dhomën e Sadijes. Qëndroi e kërrusur pranë saj me njërën dorë të mbështetur pas drurit të krevatit. Gjyła diaste me zor dhe mundohej të fliste diçka, por në grykë i qe mbledhur një lëmsh i madh. Ajo dhomë dikur kishte qenë dhoma e saj. Në atë dhomë ajo, nuse, kishte fjetur për herë të parë. Në

atë dhomë ishte ndarë përgjithmonë me të shoqin, edhe pse jetonte nën një kulm shtëpie. Që kur kishte shkelur Sadija në shtëpi, ajo s'kishte hyrë më në dhomën e saj të dikurshme, po atë natë një forcë e jashtëzakonshme e kishte bërë të ngrihej e të shkonte pranë Sadijes që rënkonte në errësirë, e vetmuar. Tek e vështronte ashtu, mundahej t'i largonte kujtimet që ia brenin shpirtin, ndaj priti me ngulm derisa ndjeu në duar ngrohtësinë e foshnjës së sapolindur e të qarat e mbushën shtëpinë. Zemra i rrahu me forcë dhe mezi e mblodhi veten, derisa gjeti në një sënduk të drunjte ca të linta të pastra për të lidhur foshnjën. Sadijes atë çast i ishte shfaqur si nëpër mjegull fytyra e Gjylës me fëmijën në duar dhe tej derës në errësirë Kamberi duke vështruar me sy të zgurdulluar.

— Djalë!, — thirri Gjyla. — E paç me jetë të gjatë, Sadije! — Po Sadija s'mundi të jepte përgjigje.

— T'u thaftë goja, ç'haber na dhe!..., — tha Kamberi, pastaj dera u përplas me forcë. Nëpër korridorin e errët të shtëpisë dëgjoheshin hapat e rëndë të Kamberit. Ai zuri vend pranë zjarrit dhe qëndroi aty duke pirë duhan deri në mëngjes. Musta e Aliu, të gëzuar për lindjen e foshnjës, vrapuan ndër komshinj pa zbardhur mirë.

Në mëngjes u dëgjuan të shtëna pushkësh në Breglog. Kamber Bushi doli në oborr dhe mbajti vesh një copë herë të gjatë.

— O he — e — hee — j, — dëgjohej vikama. — Taktuuu, taktuuu, — kërcisnin pushkët.

— Oo ç'janë ato pushkë, moreee?, — pyeste dikush nga kreu i Breglogut. Një pauzë e gjatë. Pastaj përgjigjej një zë: — O lindi djalë, more, djalë.

Në raste të tilla Breglogu zgjohej i gëzuar.

«Kujt tjetër do t'i ketë lindur djalë në Breglog këtë natë të mallkuar», — pyeti veten Kamber Bushi, duke vështruar fshatin të zhytur në mjegullën e bardhë.

Kur e mori vesh se në Breglog nuk kishte lindur asnjë grua tjetër djalë, mendoi: «Kush do ta ketë bërë këtë punë? Pa qëlluar unë i pari, qëlluan të tjerët. Kush e bëri kë-

të? Metë Demthana? Me siguri ai do të ketë qëlluar i pari». Shtrëngoi nofullat nga inati.

Sadija qeshi atë mëngjes e gëzuar. Të qarat e foshnjës së saj i dukeshin melodia më e ëmbël. Në shtëpi sundonte qetësia. Afër mëngjesit Gjyla u shtri që të mblidhte pak veten nga lodhja e madhe. I vuri Sadijes foshnjën në gji dhe, pasi i dha një urim, u largua duke rënkuar.

«Ç'shpirt të madh që ke, moj motër», — pëshpëriti Sadija, duke dëgjuar hapat e saj që largoheshin ngadalë të përzier me rënkime.

Ndërsa Sadija fitoi, Kamber Bushi atë mëngjes e quante veten të humbur. Mirazin do ta trashëgonte djali që sapo kishte ardhur në jetë.

*

* *

Tri ditë më vonë, kur Sadija lehonë mezi lëvizte nga vendi, në oborrin e Kamber Bushit u dukën pesë burra. Në krye printe kryeplaku, i ndjekur nga Rifat efendiu, Zenun Keqi, Col Xaja dhe në fund vinte Metë Demthana. Kamberi atë kohë po grinte duhan në çark. Kur dëgjoji zëra në oborr, u ngrit, zgjati kokën në dyshekllek dhe pa plot dyshim kryeplakun, Rifat efendiu e të tjerët me radhë dhe tundi kokën duke shtrënguar dhëmbët me aq forcë, sa në faqet e parruara iu ndehën dy gunga.

Burrat e Breglogut ngjitën shkallët e kullës. U futën me radhë në odën e miqve. Kryeplaku e efendiu zunë qoshet e oxhakut. Pa humbur kohë, kryeplaku nisi të fliste me atë zërin e tij të trashë. Mustaqet e zverdhura nga nikotina dhe pipa e qelibartë, qosteku i kryqëzuar në gjoks dhe kutia e bakfantë i jepnin atij një pamje prej burri të rëndë që di të flasë simbas zakonit të maleve e midis të tjerëve atij i duhej bërë nderi e dëgjuar fjala. Kamberi i zgjati kutinë e duhanit.

— Kemi ardhur ne burrat e Breglogut, o Kamber Bushi, — tha kryeplaku, — për të vënë në vend, sipas kanunit

që e njeh, si trashëgimtar të vetëm të tokës dhe të të gjithë pasurisë tjetër djalin e sapolindur të të ndjerit Hysen Sejdia...

Kur dëgjoi këto fjalë, Kamberit iu bë sikur po ia shpounin gjoksin mijëra thika. «Ku do të dalësh, o kryeplak, — mendoj. — A nuk ishe ti ai që më ndihmove që ta futja në shtëpi Sadijen? Po tani ç'orë e kobshme të ka sjellë në shtëpinë time për të m'i prishur të gjitha?»

Pesë burrat e Breglogut dëgjonin në heshtje dhe pinin duhan pa ua shtënë sytë kryeplakut e Kamberit. Rifat efendiu ishte ulur këmbëkryq e seç po hallakaste në xhepat e jelekut të zi. Dukej i mërzhitur e mospërfillës ndaj atyre që dëgjonte. Si gjithnjë pinte duhan kokulur, me duar të mbështetura në gjunjë.

— Që nga kjo ditë ti do të përgjigjesh përpara kuvendit, — vazhdoi kryeplaku, — për rritjen e djalit të kushëririt tënd. Kuvendi të njeh ty si të vetmin kujdestar të tij deri në moshën pesëmbëdhjetë vjeç, kur ti je i detyruar t'i dorëzosh atij tokën sipas sinorëve, kullën dhe gjithë pasurinë tjetër. Në dashtë të qëndrojë me t'ëmën që është gruaja jote, djali në këtë moshë është i detyruar të thotë fjalën me gojën e tij në log të kuvendit.

Kamberi atë çast po vërente Metë Demthanën sikur donte t'i jepte të kuptonte se Kamber Bushit nuk i kalonte lehtë miu nëpër mustaqe, si i thonë fjalës. Meta i uli sytë. Pa bërë zë, mori kutinë e duhanit dhe nisi të dridhte një cigare.

— E kush të ketë për të thënë ndonjë gjë, o burra, le të flasë. Unë kaq kisha, — përfundoi kryeplaku.

— Besa e zotit, o burra, — u ngrit të fliste Kamberi, — njeri më të gëzuar se unë nuk ka. M'u përtëri ai truall i shuar i tim kushëriri. Truall të fikur, as derë të koritur kurrë s'kemi lakmuar, — shtoi ai pas një pauze të shkurtër.

Meta e Zenun Keqi kërkuan që të shkeleshin me këmbë gurët e sinorëve prej tyre dhe në fund të hidhnin një sy edhe mbi gjithë pasurinë tjetër. Col Xaja, i cili deri atë kohë kishte qëndruar si mbi gjemba, brofi në këmbë.

— Mirë thonë, kjo punë duhej bërë e para. — Të tjerët pohuan dhe u nisën që të kontrollonin sinorët. Kryeplaku, i fyer nga ky veprim i Col Xajës dhe i burrave të tjerë që kishin ndjekur atë pas, pa e pyetur, s'levizi nga vendi. Shfryu nga inati, pastaj e pyeti Kamberin se ç'mendim kishte ai.

— Mos ma merr fytyrën, o kryeplak. Mos më detyroni ta zbraz barkun e të bëhem gazi i botës, — tha Kamberi. — Mos e ngjallni vëllavrasjen në Breglog, paçka se do të përze gruan nga shtëpia lehonë. Kjo është për t'u thënë në odë të burrave...

Kryeplaku vuri buzën në gaz.

«Shpëtoma nderin», — sikur iu lut tjetrit. Ai e kup-toi.

— Fëmiya që lindi nuk është bimë e gjakut të tim ku-shëriri. Kur vdiq ai, Sadija skishte gjë në bark. Ajo e bëri këtë me jaranë që të ma merrte mua mirazin. Dhe ja ku po e merr vërtetë. Mos kujtoni se lëto i di vetëm unë... Edhe për ju nuk do të jetë mirë...

— Atë e more ti në shtëpi, Kamber...

Kamberi u përtyp një çast e foli:

— E mo'ra, duke shpresuar se do të ndodhte krejt ndryshe, po fati i keq po përmbys çdo gjë, o kryeplak. As që më kishte shkuar ndër mend se do të qe shtatzënë, pastaj ç'të bëja. Jetova me një shpresë të humbur se ajo do të lindte vajzë.

Kamber Bushi, ti i di vetë punët e tua, s'kam ç'të të them unë ty. Si i thonë asaj fjalës: «I zoti e di ku i pikon çatia».

Kryeplaku u ngrit dhe doli. Pas e ndoqën të tjerët. Në sytë e tyre lexohej mërzitja dhe dyshimi. Coli e vështroi Rifat efendiun dhe, pasi ia bëri me sy, foli:

— Burra! Më duket se jemi ngutur në këtë punë. Sinorët duhet t'i shohë edhe Sadija që është nëna e trashëgimtarit.

Rifat efendi u tundi kokën duke vështruar kryeplakun, pastaj Kamberin që dëgjonte në heshtje.

— Ne s'presim gratë. Këto janë punë burrash. Kanuni

nuk thotë gjë për këto punë. Kuvendi i malësisë nuk thotë të shkojnë gratë ndër sinorë.

— Heshtni, burra! Këto nuk janë fjalë për t'u dëgjuar, — tha Rifat efendiu. — Ne s'po shkojmë larg, prapë këtu jemi e i shohim këto punë më me nge. A nuk është për të mirë të punës që të jetë me ne edhe Sadija? Ajo s'erdhi sot, vjen një herë tjetër.

— Ty s't'i di njeri këmbët, o Rifat efendi, — foli Metë Demthana, papritur. — Këto punë s'kanë pritje....

— Hajdeni, burra, të ikim. Këto punë do t'i zgjidhë më mirë kuvendi, — propozoi Col Xaja....

Kryeplaku lëvizi nga vendi duke hetuar çdo veprim e fjalë që thoshin burrat, pastaj iu drejtua Kamberit:

— Shko, Kamber, e thirre tët shoqe. Ka ardhur koha t'i ndash pleqnitë dhe t'i caktosh sinorët me gratë le-hona.... Apo s'është kështu, Rifat efendi?

Kamberi, kur e pa se po e humbte davanë, përdori edhe gurin e fundit. U premtoi diçka burrave, pastaj i ftoi të futeshin brenda. Atë natë fjetën te Kamberi me përjashtim të Metës dhe të nesërmen u harruan sinorët dhe trashëgim-tari i sapolindur.

Kjo s'i shpëtoi pa i rënë në sy Sadijes.

*

* *

Isha zhytur në ato ndodhi që kishin të bënin me mirazin, kur mora një letër nga kryetari i Degës së Punëve të Brendëshme. Më 17 të shkoni te «miku». Merrni me vete skicën e portretit...

Dy ditë më vonë u takova me kryetarin. Pasi i raportova për ato që kisha nxjerrë nga ndjekja e çështjes deri në kohën e Luftës Nacionalçlirimtare, më tha:

— Jam i bindur se ti i ke hyrë në thelb çështjes. Nga këto që dëgjova, nxora mjaft fakte e ngjarje që kanë të bëjnë me persona të caktuar, të cilët lidhen me mirazin. Por ama jemi larg zbulimit të krimit. Për këtë kisha një vërej-

tje apo më mirë një këshillë. Janë me interes për ne veçanërisht ato ngjarje e fakte që i përkasin kohës së Luftës Nacionalçlirimtare për faktin se vetë lufta, duke vënë përballë forca të kundërta, i ashpërsoi kontradiktat, si midis nesh dhe armiqve, ashtu edhe në gjirin e popullit. Si thua, Pirro? Mos u shqetëso aspak, në qoftë se do të nxjerrësh nga një mori ngjarjesh vetëm disa fakte të vogla. Detyra jonë është e vështirë pikërisht se na duhet ta ngremë «kalanë» me të tilla thërrime faktesh, t'i bashkojmë ato me durim derisa të jemi të bindur për fizionominë e plotë të asaj që kërkojmë. Ti je ende duke skicuar. Që të arrish në «portret», të duhet ende të gërmosh. Hiq ato fakte e ngjarje të parëndësishme dhe fillo pikërisht këtu. — Kryetari vuri majën e lapsit mbi letër. — Na intereson të shohim veprimet e djalit të Sadijes. Si quhej ai? Hë, po, Rasim. Në këtë periudhë kohe ai është gjashtëmbëdhjetë vjeç. Pra është rritur. Këtu vazhdo, — e përfundoi kryetari duke zgjatur paqetën e cigareve. — U pajtova me mendimin e tij. Ngjarjet dhe faktet që kisha renditur unë dhe që u përkisnin viteve deri në 1943, i hodha mënjanë.

*
* *
*

Gjyla vdiq një mëngjes kur ishin pjekur gështenjat e njerëzit ngriheshin që pa gdhirë e shkonin në pyll për të mbledhur. Ishte mëngjes i ftohtë me mjegull e me brymë. Erdhën pak burra nga fshati. Kryeplaku, Rifat efendi me të shoqen dhe nja pesë a gjashtë vetë që u shpërndanë për të hapur varrin e për të nxjerrë dërrasat në pyll. Kamberi i porositi t'i bënin të trasha dërrasat dhe prej drush lisi.

— Është nëna e dy djemve, e shkreta, — tha ai, duke vështruar Aliun dhe Mustën që rrinin kokulur e gati për t'ia plasur vajit. Kamberi theri një dash e bëri një hallvë për katër sofrë burra. E shoqja e Rifat efendiut e lau të vdekurën sipas adetit të myslimanëve. E çuan te varri ku mba-

roi ceremonia me ato që i tha së ndjerës Rifat efendiu.

Kamberi ua kishte ndarë punët djemve të tij. Musta ishte njëzet vjeç, Aliu një vjeç e gjysmë më i vogël, ndërsa Rasimi sapo kishte mbushur të gjashtëmbëdhjetat. Musta e Rasimi do të punonin tokën, ndërsa Aliu do të ruante bagëtitë. Derisa mbreti merhum ngriti çaklat, Kamber Bushi mbajti gradën e togerit në rezervë, pastaj u lidh me italianët. Shau mbretin me nënë e babë, mbretëreshën dhe ç'ishin soj e sorollop, duke bërë be e rrufe se kurrë s'i kishte pëlqyer sundimi i tyre... Rifat efendiu me kuran në dorë fliste për «qametin», për «moskovin» e për «çinimaçinin». Djemtë iu bënë burra dhe ai mendonte ta martonte të madhin, Mustën, dhe të fejonte Aliun, ndërsa për Rasimin thoshte se ishte i vogël ende. Sadija lindi edhe me Kamberin një djalë. Azem e quajtën. Kamberi u gëzua tej mase nga ky fëmijë dhe i tha asaj i entuziazmuar:

— Katër djem kemi, o grua, katër nuse, katër vatane. — Atë ditë Kamberi i tha djalit të madh: — Hipja kalit tim, o bir, dhe rrihi rrugët e Breglogut me patkonj të rinj. Ta marrin vesh i madh e i vogël se kjo shtëpi ka pesë meshkuj... Ta marrin vesh se djemtë e mi s'janë më fëmijë... — Musta ia kishte hipur kalit dhe ishte bërë erë.

Rasimi do të punonte tokën e të dy mirazeve. Ai ishte i bindur se, të punoje gjithë atë tokë, nuk ishte e lehtë. Musta si mëkëmbës i të atit as që do të çante kokën për punë. Ndërsa Aliu do të ruante bagëtitë, do t'u siguronte ushqim për dimër, do ta mbante në kurriz dushkun gjatë dimrit e jeta do t'i shkonte në pyll. E vështronte Mustën duke vrapuar me kalë shale dhe shtrëngonte dhëmbët nga inati.

Musta thoshte për Azemin e vogël:

«Kështu do të bëhet edhe ky, i shpifur si Rasimi. Janë bulmet i së njëjtës enë». Musta vishej e ngjishej dhe dilte në mëngjes e kthehej në darkë. Kur i zbriste kalit, njëri nga djemtë, Aliu ose Rasimi, duhej të merrte kalin. Po një natë Rasimi e pa shtrembër e i tha:

— Ik, more, ç'më je bërë ti, bej apo aga?... S'ta mbaj

kalin ty unë, jo ... — Po Kamberi, që i dëgjoi këto fjalë, i nxehur, i tha:

— Mbaja kalin! Ai është zot shtëpie pas meje. Ti je bujk, ky tjetri është bari. Mos guxoni kurrë t'i bëni bisht fjalës sime, se për besë ju djeg me ujë të valë!...

Rasimi e mori kalin dhe kokulur u fut në ahur.

Musta me sedër të përkëdhelur e ambicje të theksuar për të qenë kurdoherë mbi ata të dy, futej në shtëpi. Sadija e ndërronte si të parë pas të shoqit e i jepte për të ngrënë mirë, pasi ulej në vendin e tij në krye të sofrës.

Kur erdhën gjermanët në dimrin e 1944-s, Kamberi i kishte larguar djemtë e tij nga shtëpia. I kishte çuar në stanin e bagëtive në pyll. Atje ishte i bindur se do t'i shpëtonin rrezikut të gjermanëve. U kishte dhënë ushqim për vete e për bagëtinë e ç'u duhej tjetër dhe i kishte porositur të mos dukeshin në fshat, derisa të shkonte ai atje. Vetë me Rasimin kishin qëndruar në shtëpi. Ai me kryeplakun i kishin pritur. Gjermanët, sa i kishin parë, u kishin kthyer armët. Kamberi i rëmbyer, i kishte dhënë një të sharë kryeplakut që ishte kujtuar t'i printe për në gojën e ujkut. Ata i kishin ngritur duart lart. Patrulla gjermane u kishte shkuar pranë e, kur i kishin kontrolluar, kishin mbajtur hundët me dorë. Atë natë s'kishin mundur të merrnin dot abdesë ata të dy, që falnin të shtatë vaktet.

Sadija e kishte fshehur të birin në grazhd të kalit. Gjermanët ishin derdhur si bisha në fshat. Në shtëpi ishte dëgjuar zëri i Kamberit dhe i kryeplakut e pas tyre edhe krismat e çizmeve të rënda të nazistëve. Rasimi kishte dalë nga grazhdi i kalit dhe ishte ngjallur si gjarpri i ngjirë në dimër kur e kishte paraqitur Kamberi te gjermanët si djalin e tij.

Rasimi flinte në një dhomë me t'ëmën dhe vëllanë e vogël. Sadija i tregoi të birit se ç'ishin partizanët dhe ku ishin ata. Rasimi çuditej me të gjitha dhe s'e zinte gjumi deri në mëngjes, po t'i tregonte e ëma histori të tilla. Një ditë në shtëpi të tyre erdhi Zylfije Çela. Ajo i kishte qëndruar ftohtë ca kohë Sadijes, por më vonë ishte miqësuar

përsëri me të. Ato biseduan kokë më kokë. Në mbrëmje Kamberi u kthye në shtëpi i bërë helm dhe e rrahu të shoqen pse ishte ngatërruar me Zylfijen që e kishte të birin në mal partizan. Rasimi që e pa t'ëmën nën kërbaçin e tij, u fut papritur në dhomë e ia kapi dorën. Kamberi zgurdulloi sytë dhe mendja i vajti te dy të bijtë që i kishte përzënë nga shtëpia që ata të shpëtonin kokën dhe bagëtinë nga gjermanët.

Të nesërmen në mëngjes, në oborrin e shtëpisë së Zylë Çelës, u bë një gjurulldi e madhe. Kur kishin qenë partizanët në fshat, kishin grumbulluar ndihmat angleze; disa dhjetëra këpucë të së njëjtës këmbë, të tjera me numra tepër të vegjël, disa mushama të mëdha dhe në fund materiale luftarake, pushkë kundërtanke dhe fishekë të një kalibri që s'i kishin në përdorim partizanët. Të gjitha këto, për të mos i flakur, i kishin fshehur në shtëpinë e Zylfijes. Ata kishin hapur një gropë në ahurin e bagëtive dhe, pasi i kishin mbledhur me mushama, i kishin mbuluar.

Kamber Bushi e dinte mirë që dikush në Breglog i kishte fshehur ndihmat e anglezëve e dyshonte për dy-tre vetë. Këto ia tha përkthyesit dhe ky i fundit ia raportoi majorit nazist, i cili urdhëroi të gjendeshin me çdo kusht ato. Sadija e dëgjoi bisedën e të shoqit me majorin, ndaj iu lut me lot në sy që të mos u binte në qafë atyre njerëzve të pafajshëm. Kamberi e shtyu Sadijen, sa ajo u përplas me kokë pas murit: «Edhe ti ke ngelur pa u marrë me politikë», — i shfryu ai dhe doli nga shtëpia.

Shkoi së pari në shtëpinë e Zylë Çelës. E gjeti pranë zjarrit me dy të bijtë si kllçoça midis zogjve. Ata e dinin se gjermanët do ta merrnin vesh se Xhaviti, vëllai i tyre, kishte dalë partizan. Kur dëgjuan hapat në shkallë, thanë se ishin gjermanët. U qetësuan kur panë Kamberin. Dy djemtë i buzëqeshën atij, ndërsa Zylfija jo. Ismeti e pa me habi qëndrimin e saj të ftohtë, ndërsa Halimi i bëri vend pranë zjarrit.

— Jo, s'po ulem, bijtë e mi, — nisi ai të fliste duke fërkuar duart nga të ftohtët. Mbi supe, në kokë, në mustaqet e zeza kishte dëborë.

— Erdha vetëm për një punë, — iu drejtua ai Zylfijes, — erdha të bisedoj diçka me ty, Zylë... Në daç ta them ty veças, në daç këtu në sy të djemve... .

Zyla u vrenjt në fytyrë dhe foli me ngut.

— Jo bre, thuaje në sy të djemve. Këta janë burra.

— Si të doni ju, — tha Kamberi e, pasi fshiu mustaqet e rënduara nga dëbora, vijoi: — Kanë ardhur kohë të vësh-tira, o bijtë e mi. Sot, po të mos dish të ecësh në rrugën e zotit, digjesh... Me gjermanët nuk bëhet shaka. Unë me kryeplakun kemi marrë përsipër të ruajmë gjithë Breg-logun prej së keqes. Ne jemi bërë dorëzanë te gjermanët. Nesër, të na dalë ndonjë e palarë, fshati digjet e ne e ha-më plumbin mbas kokës.

— E çfarë do të thuash me këto fjalë ti, o Kamber? Ti punët e tua i di më mirë se kushdo tjetër, — i tha Zylfija.

— Më ngadalë ti, burrëreshë, se unë nuk kam ardhur për punën time këtu në shtëpinë tënde.

— Po për çfarë tjetër ke ardhur atëherë?

— Erdha për ty dhe këta të dy, — tha Kamberi duke drejtuar dorën nga djemtë, pastaj uli zërin dhe shtoi: — Atë tjetrin që e ke me ata rreckamanët në mal, po e harrojmë. Po të mos bënim kështu, ti do të haje plumbin si nënë e partizanit Xhavit Çela së bashku me këta të dy që e kanë ende qumështin në buzë. Mendohu kur të fla-sësh. Ti nuk je grua e re dhe as e pamend. Ma merr me-ndja se ti i njeh njerëzit. Dua të them ata që ta duan të mirën dhe të keqen.

Zylfija tundi kokën pa thënë gjysmë fjale.

— Kështu pra. Ti duhet të gëzohesh kur të më sho-hësh mua dhe Cen Ashimin që i ka mbetur si trashëgim emri kryeplak. Ne ta duam të mirën ty e gjithë Breglogut. Sot duhet t'i japim krahun njëri-tjetrit e të shpëtojmë nga ky siklet i madh e jo t'i nxjerrim sytë njëri-tjetrit.

Dy djemtë dëgjonin në heshtje duke vështruar Kam-berin, që u fliste sikur të qe më i madhi dashamir i tyre.

— Ti hajde ulu, more burrë!, — i tha njëri.

— Jo, biri im. Kam disa punë që më duhet t'i mbaroj sonte pa derman. Thashë të kaloj më parë nga ju.

— Po është natë, o Kamber, — ia priti tjetri.

— Ani, — tha ai, — s'kam ç'bëj, le të jetë natë.

— Ruhu se po të vrasin gjermanët, o Kamber...

— Jo, biri im, jam n'dore¹ të atyre sa për sonte. U thashë po na vdesin fëmijët e pleqtë për bukë e për zjarr e do të shkoj shtëpi më shtëpi deri në krye të Breglogut.

— Pse a kanë n'dore gjermanët, o Kamber?, — pyeti Zylfija.

— Edhe ata njerëz janë, burrëshë. Po e di çfarë të bësh ti?, — ngriti zërin Kamberi, — Shiko djemtë e mos u ngatërro me luftën as me partizanët, se na more në qafë ne e veten. Digjet pranë të thatit edhe i njomi, o Zylfije.

— S'po di kush është i thatë, o Kamber!...

— Unë, pse të them, nuk bëj keq. Ti mendohu mirë! Këto fjalë ua kam thënë të gjithëve dhe do t'ua them edhe të tjerëve. Ju bëni si të doni... Kaq kisha për t'ju thënë. Natën e mirë!, — tha ai dhe iku duke përplasur derën pas vetes.

— Ah, gjarpër boke, o gjarpër!, — tha Zylfija, duke i vënë llozin derës.

Ismeti e Halimi u panë në sy.

— Çfarë ke, nënë? Kamberi e ka për të mirën tonë.

— Ai e di si qëndron puna. Me gjermanët rri natë e ditë. Majori i gjermanëve rri në shtëpinë e tij. Nuk e dini ju, o bijtë e nënës. Gjarpri kurrë nuk i tregon këmbët. Ai është n'dore të gjermanëve. Është i pari njeri që dëgjoj në këtë vatër të thotë se gjermanët kanë besë, janë një-lloj si ne. Kamber Bushi është një-lloj si ata. Ju jeni të rinj. Nuk e njihni siç e njoh unë Kamberin. Ka ndërruar kushedi sa flamurë Kamberi, o bijtë e nënës. Kur qe mbreti, e pati toger në rezervë dhe i vinin verdhushkat nga Tirana; deri dje ishte me italianët, sot është me gjermanët e na thotë se ka dalë të shohë mos vdesin fëmijët e pleqtë për bukë e për zjarr në këtë dimër të egër luftime...

— Po qe kështu, atij i duhet mbyllur dera përgjithmonë.

1. në besë.

— Jo, bir, me Kamberin mos u ngatërroni ju. Kështu më porositi dhe Xhaviti atë ditë që iku me partizanët.

— A kanë lënë gjë në shtëpinë tonë partizanët, nënë?

— Jo. Kush të tha ty?

— Kot them. Të pyes ashtu kot. Ti duhet të na tregosh.

— Asgjë s'kanë lënë. Mos keni parë gjë?

— Halimi, o nënë...

— Çfarë?

— Një ditë ka gjetur njëzet fishekë të mëdhenj në ahur dhe ua nxori barutin. Si ishte baruti! Ishte i hollë e i gjatë si fije kashte. Ai i vuri zjarrin. Plasi një flakë papritur e na zuri frymën.

— Po ku i gjeti ata fishekë?!

— Në ahur i mori. Ka hapur një vrimë aty dhe i nxjerr nga grumbulli i fshehur nën dhe. Atë ditë me ne ishte edhe Rasimi, i biri i Kamberit.

— Prandaj ka ardhur Kamberi këtu. S'i thonë kot fjalës «Qeni i keq ta ndjell ujkun në bagëti». Ai i ka treguar Kamberit. Neve na i lanë partizanët ato, njëlloj sikur të na kishin lënë një mik në shtëpi. Kurse, ju i pretë në besë.....

— Ismeti e Halimi filluan të bisedonin me zë të ulët.

— Nënë, — tha paq pak Ismeti. Nëna ngriti sytë, e pa e s'foli. — T'i nxjerrim nga shtëpia dhe t'i fshehim në pyll?

— A nxirret miku përjashta në një natë të ftohtë dimri, o bir?

— Ato s'janë...

— Njëlloj është, t'i nxjerrim ato në pyll, është si ta dorëzojmë një partizan te gjermanët. Jo, bir! Më mirë vdekjen me nder. Po t'i nxjerrim jashtë, do t'u bien gjermanëve në duar, Kush më siguron se në qoshen e shtëpisë sonë nuk do të kenë ruajtur gjithë natën?

— Në mëngjes Halimi e Ismeti vështruan nga dritaret dëborën që kishte rënë gjatë natës. Ata panë gjurmë të shumta rreth shtëpisë.

Cen Ashimi, kryeplaku, e dinte se në Breglog qe ngri- tur Këshilli Nacionalçlirimtar që bënte punë në popull, mbante lidhje me «ata të malit». Kështu i quante ai parti- zanët. «Tani na u bënë tri emra që s'përmenden, — thoshte ai. — Minjtë, ujqit dhe partizanët». Me këtë thënie ai kujtonte zakonin e disa besimtarëve të humbur se, po i zure në gojë minjtë, ata të vijnë në shtëpi; po i zure ujqit, priti në tufë. «Po me partizanët, — thoshte ai, — puna ndryshon. S'të prekin as në magje, as në tufë, po ta nu- mërojnë në kokë». Majori gjerman kishte dhënë urdhër që të zbuloheshin dhe të kapeshin anëtarët e këshillave që kishin ngritur komunistët.

Kamberin e kishin ngarkuar të zbulonte bazat e par- tizanëve dhe bashkëpunëtorët e tyre. Një ditë mori edhe Ukë Hutën e i tha që të ruante e të gjurmonte disa shtëpi në Breglog. Po Uka ngrohej tërë ditën pranë zjarrit e, kur takohej me Kamberin, i thoshte vetëm këto fjalë: «Për besë, as kam parë, as kam dëgjuar gjë». Kamberi i ra në hile kësaj, vendosi t'i shkonte drejt e në shtëpi. Kishte vendosur ta mblidhte, se s'çante kokën as për partizanët, as për gjermanët, veç mbyllej në shtëpi me fëmijët.

Kur hapi derën, fëmijët u ngritën në këmbë të tre- mbur.

- Nuk është këtu baba, — i thanë ata.
- Ku është, more?, — pyeti Kamberi i habitur.
- Shkoi me Cen Ashimin që pa gdhirë.
- Ku shkuan, dini gjë?
- Jo, — u përgjigjën fëmijët njëherësh.

Kamberi i pa me përçmim fëmijët e Ukës dhe u lar- gua. «Ku do të kenë shkuar vallë? Cen Ashimi ëndërron të përjetësojë pozitën e tij si kryeplak dhe, siç duket, ka kër- kuar ndihmën e Ukë Hutës. Ukë Huta, o Ukë Huta! Veç mos më rënc në dorë, pa t'i kam nxjerrë tri dredhë në shpinë!, — tha ai me vete. Pastaj iu kujtua Rifat efendiu. — Po ky, — mendoi, — në ç'kullotë është vënë? Pse nuk

del nga shtëpia fare? Siç duket i ka rënë ndonjë rrisht i majmë. Këta gjermanët s'besoj të kenë nevojë për lutjet dhe nuskat e tij. Po kushedi se ç'plane bëjnë. Unë me një Ukë Hutë budalla gënjehem, po edhe atë ma morën. Edhe ai më doli nga dora». Me këto mendime në kokë ai kishte arritur në shtëpinë e Metë Demthanës. Aty ishte vetëm Sosja.

— Ku e ke burrin?, — e pyeti.

— Në pyll, për dru, — i tha ajo.

Kamberi hodhi një sy të dyshimtë mbi shtëpinë dhe gruan, pastaj tha:

— Natë e ditë në pyll rri yt shoq më duket. Edhe par-dje, edhe dje, sot prapë... Ç'punë bën ai në pyll?...

— Ato që na duhen, — tha Sosja dhe hodhi vështrimin nga pylli ku lisat me degë të përkulura nga pesha e rëndë e borës kishin marrë një formë tjetër e dukeshin si maket i zvogëluar malesh të bardha.

— A kthehet sonte Meta?, — pyeti ai.

— Nuk e di.

Kamberi u largua pa i folur më. Ecte e mendonte për të gjitha ato që po ndodhnin në Breglog. I dukej se çdo gjë po i shkiste nga dora. «Do të ketë dalë partizan edhe ky i paudhë, — mendoi ai për Metën. — Kur e lamë në atë muhaxhir të na lëshojë rrënjë këtu në Breglog...»

Ngjiti shkallët e kullës dhe, si shkundi dëborën e ngjitur pas rrobave e opingave, hyri drejt e në dhomë. Majori gjerman ngriti sytë dhe e ftoi të ulej, duke lëshuar lapsin e trashë mbi hartën e shpalosur.

— Jo, — i tha Kamberi, — nuk do të ulem. Nuk dua që t'ju shqetësoj, po veç për t'ju thënë dy fjalë.

Majori porositi kafe për Kamberin dhe urdhëroi që të ulej pranë tij.

— Ka ca turbullira, — nisi ai. — Ky popull duhet mbajtur në dorë, se, po të shpëtoi, të ikën fluturim si zogu.

— Si ta kuptoj këtë?, — i tha majori përkthyesit.

Kamberi u kollit.

— Të del dore, të shpëton... — Majori tundi kokën dhe dëgjoi në heshtje. — Metë Demthana nuk gjendet asnjë

ditë në shtëpi. Ai, siç duket, mban lidhje me partizanët. Rifat efendiu, Cen Ashimi, Vuksan Marku janë paria e Breglogut. Ata duhet të jenë natë e ditë me ju. — Majori përsëri tundi kokën, — Kam edhe një mendim tjetër, — tha Kamberi, — duke rufitur kafën, me të cilën e gostiti majori. — Të kontrollohet shtëpia e Zylfije Çelës. Aty duhet të jenë të fshehura ndihmat e inglizit...

Në dhomë hyri një kapiten trupçatë, me syze, që kishte një hundë të madhe e të shtypur. Nderoi dhe me qëndrim gatitu dëgjoi ato që i tha majori. Pastaj doli. Majori i bëri disa pyetje të tjera Kamberit rreth atyre që lexonte në hartën e shpalosur. Ishin emra malesh, lumenjsh, shtëpish, varrezash, krojesh, rrugësh... Majori e pyeste e Kamberi thoshte me vete: «Çudi, sa mirë që i ditka!». Pastaj zgjaste dorën nga dritarja e vogël dhe ia tregonte ku ndodheshin në terren konkret.

Majori mbeti i kënaqur.

*

* *

Të ftohtët të priste në rrugët e ngrira të Breglogut. Ishte mëngjes herët. Nga oxhaqet sapo kishte filluar të dilte tym. Fshati po zgjohej si i ngrirë pas një nate të gjatë e të ftohtë dimri. Kapiteni me syze dhe hundë të shtypur, me një skuadër ushtarë kishte rrethuar shtëpinë e Zylfije Çelës. Një ushtar trokiti fort në derë, duke përplasur në të qytën e hekurt të armës. Zylfija vështroi djemtë që flinin dhe doli nga dhoma me zemër të ngrirë që të hapte derën. Të dy djemtë flinin. Deshi të kthehej t'u thoshte që të fshiheshin. Dera kërciste pa ndërprerje. Ajo s'dinte ç'të bënte. Në shtëpi i kishte ende të fshehura materialet që i kishin lënë partizanët.

Atë çast iu bë sikur po shihte Xhavitin me partizanët e tjerë dhe mori zemër. Shkoi drejt derës dhe e hapi. Ushtari i parë që kaloi pragun i vuri asaj tytën e akullt të automatikut në gropëzën e fytit. Të tjerët u derdhën

nëpër shtëpi dhe zunë të kontrollonin çdo gjë. Dy ushtarë u futën në dhomën ku flinin Ismeti e Halimi. Zylfija i ndoqi me sy, por nuk nxori fjalë nga goja. Dera e ahurit u hap. Qeni angulliu dhe u vërsul me tërbim sikur donte të këpuste zinxhirët. U dëgjua një krismë pushke dhe qeni lëshoi një kuisje të mekur.

Nënë Zylfija psherëtiu. Nga dhoma dolën të dy djemtë. E panë nënën në derën e kullës, i panë gjermanët që u drejtonin armët. Njëri prej tyre mbante diçka në dorë. Qëndroi gatitu përpara kapitenit me syze dhe i raportoi, duke i zgjatur duart përpara. Kapiteni e vështroi, pastaj, sikur ta kishte pickuar gjarpri, zgjati dorën dhe mori tre fishekë pushke antitanke dhe një gëzhgjë. Me to në dorë iu afrua nënë Zylfijes, pastaj djemve.

— Tregoni ku i morët këto?, — pyeti kapiteni nazist. — Po s'treguat, do ta paguani me kokë. — Kur s'mori përgjigje tjetër veç heshtjes, urdhëroi për të dytën herë të kontrollohej shtëpia. Ushtarët nazistë kontrolluan çdo skutë, përmbysën çdo gjë në atë kullë të varfër, po s'mundën të gjenin gjë.

— Merrini!, — urdhëroi kapiteni. — Të pushkatohen në vend!

Ushtarët nazistë i shtynë me tytat e armëve nënë Zylfijen dhe të dy bijtë e saj.

— Lamtumirë, o vatra ime!, — tha nënë Zyla. Ismeti e Halimi u panë sy më sy me njëri-tjetrin dhe ecën në gjurmët e nënës së tyre. U dukej vetja si në ëndërr. Nga larg u dëgjuan të shtëna pushkësh. Një varg i gjatë kurilash fluturonte mbi fshat duke marrë drejtimin e luginës së Drinit.

Kapiteni hetoi vendin rreth e rrotull. Disa ushtarë gjermanë vraponin në drejtim të pyllit. Pas pak mbi kokat e tyre fërshëllyen plumba. Ushtarët zunë pozicione në qoshe të kullës, ndërsa kapiteni me «Valterin» në dorë vështronte në drejtim të pyllit. Nënë Zylfija dhe djemtë e saj qëndronin si të ngrirë nën fërshëllimën e plumbave. Partizanët kishin sulmuar që në mëngjes forcat gjermane dhe ishin futur në Breglog. Lufta ishte ndezur papritur.

Ismeti e Halimi s'ia ndanin sytë ushtarit nazist që ende qëndronte përpara tyre me gishtin në këmbëz. Papritur ata iu hodhën në grykë ushtarit nazist. Një breshëri automatiku u zbraz në murin e kullës prej nga u shkëputën cifla të vogla gurësh. Nënë Zylfija u drodh. Vështroi rreth e rrotull e, kur s'pa gjë tjetër, mori sëpatën të cungu i druve dhe e goditi nazistin me aq forcë, sa ai u këput për tokë.

Rrethi i zjarrtë i partizanëve sa vinte e ngushtohet si një darë e pathyeshme, brenda së cilës u kap me duar të ngritura kapiteni me syze dhe nazistët e tjerë. Nënë Zylfijes dhe të bijve u dukej si në ëndërr ajo pamje nën qiellin e bruztë të asaj dite të egër dimri.

— Bijtë e nënës!, — u thoshte djemve dhe i puthte.

* * *

Kamber Bushi doli buzagaz kur partizanët ishin futur në Breglog. Në shtëpi Sadija bërtiste si e çmendur. Kërkonte Rasimin. Ai s'dihej ku ishte futur. Në derë të shtëpisë Azemi gjashtëvjeçar qante i trembur nga ato që kishte parë e dëgjuar atë ditë.

Sadija kërkoi gjithandej, pastaj iu kujtua të kontrollonte në ahur dhe e gjeti.

Partizanët e ndoqën armikun e në Breglog s'mbeti këmbë nazisti veç një robi që mbante në shtëpi Kamber Bushi. E futi në dhomën e grave. Rasimi, kur e pa, mendoi se ishte partizan dhe i foli shqip, po tjetri dridhej dhe s'flieste. Rasimi i kishte parë si kishin ikur nga frika e partizanëve, ndaj i dukej gjë e shëmtuar ardhja e robit në shtëpinë e tyre.

Breglogu kishte rënë në qetësi.

Pas ca ditësh Kamberi thirri Rasimin bashkë me robin dhe i çoi në ahur. Kamberi u hodhi nga një dorë kashtë misri kafshëve, pastaj mori një lesë dhe e përplasi përpara këmbëve të robit dhe të Rasimit. Lesa ishte e bërë me thu-

pra të holla shelgu, të lidhura pas dy drunjve të gjatë. Kamberi e vështroi lesën e nxirë nga plehu, pastaj ngriti kazmën dhe goditi fort. Plehu kishte krijuar ca shtresa e midis shtresave ishin futur kashta të gjata misri, bar i thatë nga ai që s'e hanin kafshët e Sadija ua shtronte bagëtive. Kamberi, pasi çoi polena të gjata, i tërhoqi mbi lesë dhe e mbushi grumbull.

— Priji robit, Rasim, kape lesën ti përpara!, — urdhëroi ai. Kur pa Rasimin të përkulej, shtoi: — Dhe dëgjo këtu! Po të pyeti njeri, i thuaj është prej Kokdode. Mos i thuaj se është rob gjerman. Ky nuk flet dhe mirë bën. Kurrë mos foltë! Thuaji se është memec...

Robi, i pamësuar me punë të tilla, u përkul duke vështuar Rasimin, pastaj e ngriti peshën e rëndë dhe vijoi rrugën përmes dëborës me trup të kërrusur. Rasimi nxitonte përpara që të shpëtonte nga pesha e rëndë. Robi, të cilin lesa e pengonte që të vështonte ku hidhte këmbët, u pengua dhe ra për së gjati. Koka iu zhyt në pleh e, kur u ngrit duke fshirë fytyrën e nxirë, Rasimi qeshi me të madhe.

Kamberi e pa nga larg e foli me vete: «Do të mësohesh, mos u mërzhit, o nemceli».

Nën strehët e kullës akujt vareshin deri poshtë.

*

*

*

Kamber Bushi vështonte Breglogun nga frengjitë e kullës së tij. Ishte tepër i mërzhitur. Kishte dëgjuar për forca të tjera gjermane që priteshin të vinin. Robi i kishte ikur një natë dhe ai kishte dyshuar mos ia kishin grabitur. Më vonë, kur dëgjoi se mund të vinin përsëri gjermanët, atij i hyri lepuri në bark nga frika se mos i vinte robi i tij me forcat naziste. Atëherë Kamberi do ta paguante mirë atë «memecin nga Kokdoda» e s'do të gjente rrugë shpëtimi.

Një pasdite ai u nis për në Karmë që të shikonte djemtë dhe bagëtinë në stanin e pyllit.

Rrugës takoi Cen Ashimin. Ky i fundit, sa e pa, e pyeti:

— Si e ke robin, o Kamber? — Kamberi s'i dha përgjigje. Tjetri nisi të tregonte për Zenun Keqin dhe të shoqen.

Kamberi u çudit. Ai vetë i kishte çuar gjermanët në shtëpinë e Zenunit dhe s'kishte gjetur asgjë. Ai i qe dukur frikacak i madh. Nuk i besohej që në atë shtëpi të kishte ndodhur ajo që po i tregonte Cen Ashimi.

Zenun Keqi dy javë më parë, ndërsa kthehej me një barrë dushk nga pylli, kishte gjetur një partizan të plagosur. Partizani, një djalë i ri trupmadh, kishte mbetur midis dëborës dhe trungut të një lisi. Në dorë mbante një bombë, ndërsa armën e kishte futur nën vete sikur donte ta ngrohte me trupin e tij. Kur e kishte parë, Zenuni kishte ndaluar dhe i kishte shkuar pranë. Partizani ishte i lodhur e i kapitur. Vetëm në sytë e tij të kaltër dukej jeta. Kishte kaluar zvarë përmes pyllit duke lënë pas një udhë të kuqe nga gjaku që i rridhte. Zenunit iu errën sytë kur pa dëborën e skuqur në kanalën e bardhë, ku kishte kaluar partizani. E hetoi një copë herë, pastaj i foli:

— Partizan je, o burrë?

Tjetri lëpiu buzët e çara e, duke kapërcyer me zor pështymën, s'mundi të jepte përgjigje.

— Heu bre!, — kishte thënë Zenuni dhe ishte përkulur mbi të. I kishte vënë dorën në ballë, pastaj e kishte rrotulluar në krah dhe i kishte hapur gjoksin. Rrobat e ngrira ishin ngjitur me një dregëz gjaku të madhe që i mbulonte krejt gjoksin. Kishte futur dorën nën rroba, pastaj e kishte tërhequr i penduar. E kishte afruar dorën e tij te goja dhe, pasi e kishte ngrohur një copë herë me frymën që dilte si avull, ia kishte prekur trupin rreth plagës. Plaga i ishte piksur. Vetëm në një vend ende rridhte gjak. Zenuni kishte hapur kutinë e duhanit dhe e kishte zbratur mbi plagë. Partizani, që kishte vënë kokën në prehrin e tij, i kishte hapur sytë dhe atë çast kishte parë qiellin e vrenjtur dhe lisat e ngarkuar me dëborë. Midis tyre kishte parë fytyrën e parruar të një malësori, i cili po hiqte shaminë që

mbante rreth qeleshes së bardhë. Ai ia kishte vënë atë mbi plagë. Pylli kishte filluar të rrotullohej në sytë e partizanit dhe fill pas kësaj kishte rënë në kllapi.

Zenun Keqi e kishte çuar në shtëpi.

U ktheva në qytet dhe qëndrova vetëm tri ditë. Shefi më priti krahëhapur: «Ku je, more Pirro, se na mori malli!». Dy ditë u mora me sistemimin e materialit, nxora faktet dhe ngjarjet më kryesore, pastaj studjova disa dokumente, të cilat bënëin fjalë për çlirimin e Shqipërisë dhe kalimin e divizioneve të Ushtrisë Nacionalçlirimtare në tokat e Jugosllavisë, për t'i ndihmuar në luftë kundër armikut të përbashkët nazist.

Më dukej sikur kisha nxjerrë në dritë personin e Rasimit nëpërmjet disa të dhënave që kisha grumbulluar. Ai nuk e dinte se Kamberi ishte njerku i tij. Ky fakt më interesonte. Sadija, edhe pse s'kishte pranuar që Rasimi të bëhej djalë i ligjshëm i Kamberit, i qe betuar të shoqit se s'do t'ia tregonte të vërtetën derisa të bëhej në moshë dhe ta çonin në kullën e tij, në tokën e tij. Sadija e ruante dhe kujdesej veçanërisht për Rasimin. Edhe pas lindjes së Azemit, dashuria për djalin jetim asaj nuk iu zbeh. Kamberi nga ana e tij mendohej ta vinte në punë, po Rasimi nuk mblidhej në shtëpi. Shumë herë ishin grindur për të burrë e grua. Kamberi ishte munduar më kot të gjente ku rrinte e me kë rrinte. E vërteta qëndronte kështu. Rasimi një ditë kishte parë, tek i printe tufës, Valbonën e Metë Demthanës dhe i kishin mbetur sytë tek ajo. Valbona ishte rritur e zbukuruar. Vështrimi për herë të parë i një djali i kishte bërë faqet e saj të skuqeshin.

Kështu ishin ndarë ditën e parë. Të dytën Valbona i kishte kthyer shpinën. Ditën tjetër Rasimi prapë i kishte zënë shtegun, por Valbona kishte marrë me vete të vëllanë, Nezirin. Kur kishte kaluar pranë tij, ajo kishte bërë

sikur nuk e kishte vënë re. Disa ditë Rasimi s'i qe ndarë së bijës së Metës, edhe pse ajo mundohej t'i shmangej takimit me të. Një ditë Valbona kishte shkuar në pyll vetëm. I vëllai kishte qenë në shtëpi i sëmurë. Rasimi u gëzua kur e pa Valbonën vetëm. Vajza i qëndroi ca ftohtë në fillim, por pastaj ndodhi diçka që e çuditi Rasimin. Ajo e njihte dhe dinte ca gjëra që ai i dëgjonte për herë të parë. Kur i tha Valbona se ai s'ishte djalë i Kamberit, Rasimi u nxeh keq dhe i tha: «Po ta fal, se ti je vajzë. Një fyerje të tillë s'do të guxonte të ma bënte asnjë burrë. Unë nuk jam kopil...».

Valbona, duke e parë Rasimin të fyer, i kishte ardhur keq për të e ia kishte treguar si qëndronte çështja, cili ishte babai i tij i vërtetë e pse qe martuar Sadija me Kamberin. Për Kamberin ajo kishte thënë fjalë të këqija. I kishte treguar se Kamberi qe bërë shkaktar që Metën ta burgosnin xhandarët e ta torturonin. Rasimi ishte çuditur nga gjithë ato gjëra. I kishte lindur një mendim i keq në kokë, ndaj donte të mësonte sa më parë për vdekjen e të atit e shumë gjëra të tjera nga e ëma.

Valbona e kishte ndjekur me sy tek largohej rrugës që gjarpëronte nëpër dëllinja e bushe dhe e kishte ndier vetminë. Ajo ishte penduar që i kishte treguar Rasimit. Ç'i duhej? Mbase do të bëhej shkak për grindje e pasoja të tjera. Gjithë ditën ajo kishte menduar veç për Rasimin dhe i kishte ardhur keq për të. Në mbrëmje i kishte prirë tufës tepër e mërzitur.

Breglogu merrte frymë i qetë. Ishte çliruar. Këmbë okupatori nuk kishte mbetur. Vuksan Marku takohej me Rifat efendiun në mëngjes herët dhe të dy së bashku e kalonin ditën duke shkuar konak më konak. Bisedonin për partizanët që kishin kaluar tej kufirit dhe s'po i ndaheshin armikut. Flisnin edhe për atë kohë kur do të riktheheshin

partizanët nga lufta. Atëherë çdo gjë do të merrte të tatë-pjetën. Kishin dëgjuar se andej nga malësia e Shkodrës ishin ngritur forca të shumta kundër partizanëve. Në to ishin grumbulluar «ajka e djalërisë», siç thoshin ata. Kur shkuan te Kamber Bushi, ai i dëgjoi me veshë të ngritur, por nuk u tha asnjë fjalë. Vuksani me Rifat efendiun s'ë zgjatën shumë me të.

— Është skile e vjetër, — i tha Vuksani Rifatit. — E nuhat situatën Kamberi. Tek e fundit, mirë e ka. Po neve ç'na duhet të dalim hapur kundër partizanëve? Në fitofshin ata, edhe ne luftë bëmë. Në humbshin partizanët, oxhaku, po oxhak mbetet. Ne jemi paria e Breglogut. I dëgjove partizanët si thanë? Pushteti i takon popullit që lufton... Mbase u erdhi dita atyre. E po dreqi e marrtë, Metë Demthana do të na sundojë ne? Apo i biri i Zylfijes, leckaman tërë jetën?... Ia kam frikën Kamberit.

— Mirë the ti, Vuksan, Kamberi është skile e vjetër. Ai hiqej si i mërzhitur për djalin e Sadijes. Ai vetë është fajtor për të. Rasimi i mbushi të shtatëmbëdhjetat. Na tashti, prite Rasimin!, — tha Rifat efendi.

...Ishte buzëmbremje. Dëborë kishte ngrirë. Frynte veriu. Malet e bardha përreth dukeshin hijerënda. Fushën e Breglogut e truonin kryq e tërthor përrrenj të shumtë e të rrëmbyeshëm që e ndanin atë në ca rrishta të çrregullta. Nga pylli zbrisnin tufa të vogla dhish që dukeshin si kolona kurilash në shtegtim. Nga luginat e thella vinte një oshëtimë e largët.

Musta kishte ikur nga stani duke e lënë vetëm të vëllanë. Kur pa Vuksan Markun e Rifat efendiun që morën në drejtim të shtëpisë së Vuksanit, ai u fsheh në mulli. Në mulli sundonte errësira. Vetëm poshtë dyshemesë së ngjirë dëgjohej shushurima e ujit që përplasej pas rrotave të drunjtë që vinin në lëvizje gurët e rëndë. Çdo gjë aty iu duk e ftohtë dhe mospërfillëse, ndaj mezi priti sa të kalonin Vuksan Marku me Rifat efendiun. Ai priste të binte errësira e natës mbi Breglog dhe të merrte një udhë që vetëm ai e dinte. Dy net kishte fjetur tek Ukë Huta, ndërsa atë natë kishte vendosur që të trokiste në një derë tjetër,

në derën e Rifat efendiut, i cili edhe pse i kishte kaluar të dyzetepesat, kishte në shtëpi një nuse të re. Katër-pesë vjet martesë, por ende nuk kishte lindur asnjë fëmijë. Nusja ishte e re dhe e bukur. Rrinte tërë ditën e mbyllur në shtëpi vetëm me vjehrrën. Vjehrra ishte një plakë uloke që s'ngrihej dot nga shtrati. Nusja i shërbente asaj vetëm kur dëgjonte të trokiturat në faqe të murit ndarës të dhomës. Ajo mbante një shkop pranë vetes, të cilin e përdorte sa herë kishte nevojë për ndihmën e së resë. Musta e kishte takuar një ditë atë nusen e efendiut dhe e kishte parë me vëmendje të madhe, se ishte e bukur. Ai kishte dëgjuar diçka për nusen e Rifat efendiut. Si padashur i kishte shpëtuuar një buzëqeshje. Musta mezi ishte përmbajtur atë ditë. Rreth shtëpisë sundonte errësira. Veriu i ftohtë përplasej mbi pemë e degët fërshëllenin. Musta priti një çast dhe, kur s'pa gjë në oborr, iu afrua murit ku dukej një dritë e zbetë. «Duhet të jetë me plakën, — tha ai me vete kur dëgjoi zëra në dhomë. Nëpër trup i kaluan të dridhura. — Ç'të bëj?», — mendoi. Të qëndronte në ciknën e asaj nate, vështirë e kishte, por këmbët s'i bënë të kthehej në shtëpi. Përballë ishte një dritare ku dukej një dritë e zbetë, ndërsa rreth e rrotull mbretëronte errësira e akullt e natës. Ai kërceu rre vrull nga gardhi dhe u afrua me kujdes. Musta e dinte mirë dhomën ku flinte nusja. Zgjati dorën dhe trokiti në xham dy herë radhazi. Priti një copë herë. Asnjë përgjigje. Trokiti përsëri, por më kot. Mendoi se mos ajo e kishte ndryshuar dhomën e fjetjes dhe iu kujtua shkopi i plakës që e mbante pranë vetes, për të thirrur nusen. Thoshin se plaka me atë shkop, kur kishte qenë në ditë të mira, e kishte rrahur të renë. Me atë shkop kishte kërcënuar disa herë dhe i kishte kërkuar hesap pse nuk bënte fëmijë, përdërisa ishte grua me burrë.

Musta trokiti përsëri. Në dhomë dikush lëvizti. Ai dëgjoi hapa dhe doli në qoshe të murit që ta kishte derën ballë për ballë. Priti të hapej ajo e të shikonte nusen dhe krahet e saj në errësirë. Dera u hap, po, për çudi, drejt tij nuk erdhi nusja, por vrapoi një burrë me diçka në dorë.

Një të papritur të tillë ai s'e priste dhe për një çast u

step, pastaj kapërceu me të shpejtë gardhin e oborrit dhe mori udhën me vrap. Tjetri s'i ndahej. Musta e ndali hapin vetëm në oborrin e tij dhe, kur vështroi prapa në rrugë, iu bë se dikush e ndiqte. Duke ngjitur shkallët e kullës së Kamberit, atij iu kujtua se Rifat efendi mbante në shtëpi edhe një hyzmeqar, të cilit atë natë ia kishte prishur gjumin. Tha me vete. «Djali fle, ti shkon e nget që të zgjohet...»

*
*
*

— Eja, bir, — tha përzemërsisht Kamberi.

Rasimi u afrua në vatër. Kamberi futi mashën në grumbullin e prushit. Sadija qëndronte në këmbë si e ngrirë.

— Shko e fli, o grua!, — i tha Kamberi.

Po Sadija nuk u tund nga vendi.

— E pat edhe kjo punë, — tha Kamberi, duke lëvizur mashën nëpër shpuzë. Rasimi ngriti sytë dhe pyeti:

— Cila punë? — Ai mendoi se ishte fjala për atë që ishte kthyer aq vonë në shtëpi dhe e ëma e kishte qortuar.

— Partizanët... Kështu e ka kjo botë. Ngrihet njëri, ulet tjetri. E morën me vrull ata. Na thanë e na premtuan shumë, po tani na doli një tjetër më i fortë.

— Për kë e ke fjalën? Rusët janë...

— Jo bre rusi, se edhe rusët e Leninit të tillë janë si këta zhelanat tanë, po ca të tjerë. Nuk ke dëgjuar ti, o bir?

Shumë keq që s'ke dëgjuar. Ti je burrë sot dhe duhet t'i dish. Bota është trazuar. Ca fitojnë e të tjerë humbasin.

Fiton vetëm ai që di...

— Mua më kanë thënë se fiton ai që është më i fortë.

— Hm! Po, po, më i forti fiton, të drejtë ke ti, po si i thonë asaj fjalës, shtatë hile e një trimëri. Forcë është edhe kjo. Po pse, more, çfarë lufte ka bërë Vuksan Marku për italianët? Asnjë pushkë s'pat hedhur për ta, derisa erdhën këtu. Po, kur erdhën ama, ai diti dhe fitoi. Ikën ata, erdhën gjermanët, vaj edhe me gjermanët, ikën gjermanët erdhën partizanët, asgjë s'i thanë, tani do të vijnë ata të malësisë

së Koplikut që janë ngritur kundër partizanëve e do ta shikosh ti atë Vuksan Markun. Se mos është vetëm Vuk-sani? Po Rifat efendiu?

— E ç'të duhet ty, o burrë, — foli Sadija, — shiko brenda pragut tënd. Po më habit me këto fjalë. Im bir nuk vjen tri net në shtëpi e ti s'bëhesh fare merak për të.

— Ha, ha, ha! Ti a po kujton se është bërë komunist Rasimi a?

— Edhe mund të jetë bërë, pse çfarë ka ai që të mos bëhet, — tha Sadija e nxehur.

— Grua, mos i hidh fjalët pa menduar. Ti e di fort mirë se Rasimi është fëmija jonë. Të dy e kemi njëlloj...

Rasimi sokëlliu nga inati, pastaj u përmbajt.

— Mos e lejo të bredhë natën rrugëve të Breglogut. Janë netë të ftohta këto. Mendo ku shkon ky djalë, ç'e shtyn atë të rrijë përjashta. Në dasmë është, në miqësi apo në gosti? Jo. Atëherë ku shkon?

— E di që e ke mirë, o grua, — tha Kamberi. U kthye nga Rasimi, e vështroi drejt në sy një copë herë dhe e pyeti: — Trego, o Rasim, ku ishe këto net? Ama s'do të më gënjesh se unë të kuptoj ty... — Rasimi nuk dha përgjigje. — Të dua më mirë të vdekur, sesa të bashkuar me partizanët dhe ata që i përkrahin, — tha Kamberi. — Dhe ma merr mendja se ti nuk e bën një gabim të tillë...

— Në mos këtë, do të bëjë një tjetër, — tha Sadija.

Kamberi u mendua një çast.

— S'më shkoi mendja në këtë punë. E bija e Metë Demthanës të ka rrëmbyer mendjen, o bir? Ajo do të mbetet në rrugë të madhe, do të shikosh ti. Se i ati është me partizanët. Mos gabo të thuash në fshat se ke lidhje me atë familje. Do të na djegin kullën si miq të një partizani. More vesh? Harroje atë vajzë. Ajo nuk është për ty. Si thua ti, o grua? A nuk mundem unë t'i gjej një nuse të zgjedhur Rasimit? — Sadija nuk foli. Kamberin e dogji heshtja e së shoqes, ndaj shtoi: — Apo edhe ti je e një mendjeje me tët bir?

— As qe kam menduar për këtë punë, — tha Sadija.

— Po helbete, njerëz jemi.... — Kamberi e la fjalën përgjysmë.

Ai vendosi të mos e zgjaste më bisedën për këtë çështje.

Rasimi u shtri dhe shpejt e zuri një gjumë i rëndë, me ëndrra që ia mundonin shpirtin. Valbona i tregonte me gisht Kamberin dhe i thoshte: «Ai nuk është babai yt, Rasim, Ai...».

Rasimi hapi sytë në errësirë, u mendua një çast, pastaj u kthye në krahun tjetër dhe e zuri gjumi përsëri. Kamberi e Sadija flisnin ende në dhomën e tyre.

*
* *
*

Të nesërmen Rasimi shkoi në dhomën e s'ëmës tërë hundë e buzë. Tek fliste, ai i vështronte asaj thinjët që i shkëlqenin në flokë. Ai e kujtonte nënën gjithnjë të re e të bukur. Ato thinja po ia shikonte për herë të parë dhe i erdhi çudi. Kishte ca kohë që rrinte larg saj. Që kur Kamberi e kishte bërë Mustën mëkëmbës të tij, Rasimi kishte ndryshuar shumë. Musta dinte vetëm të urdhëronte, t'u bërtiste të vëllezërve. Ata ia kishin bërë benë se një ditë do t'ia bënin kurrizin më të butë se barkun.

Që kur kishte mësuar të vërtetën, Azemi i dukej sikur ishte një mur midis atij dhe nënës.

Një ditë, kur hyri në dhomë, Sadija e pa të mërzhitur dhe i dha një kokërr ftua dyllë të verdhë.

— Ç'ke, Rasim? Ty diçka të mundon, — e pyeti.

— Më mundon padrejtësia e nënës sime.

— Rasim, unë rroj për ty. S'kam njeri tjetër. Ma dëgjo fjalën, bir. Kam disa net që s'më zë gjumi. Ç'janë këto fjalë që më thua tani, Rasim?

— Janë ato fjalë që duheshin thënë qëkur. Unë nuk jam femijë sot që të mos di i kujt jam.

— Ti je im bir.

— Unë pa baba jam?

Sadijes atë çast i rrodhën lot nëpër faqe.

— Ti ke baba, bir. A nuk të vjen marrë nga thinjët e

mia që ma bën këtë pyetje? E, në paç dëgjuar se jot ëmë s'është grua e ndershme, më mirë vraje, sesa ta fyesh nënën.

— Më fal, o nënë, në të fyeva, por një lajm i zi ma ka turbulluar mendjen, ndaj më thuaj cili është babai im i vërtetë. Ku ndodhet ai? Ç'e kam unë Kamber Bushin?

Sadija ia tregoi të birit fill e për pe si kishin rrjedhur ngjarjet e në fund shtoi: — Kështu e desh puna, o bir. Unë i jam betuar Kamberit që, derisa të bëhej im bir në moshë madhore, të mos ia tregoja të vërtetën. Ti duhej t'i thërrisje dikujt baba si gjithë djemtë e tjerë.

— Dhe fati më caktoi pikërisht Kamberin.

— Fati i nënës dhe yti bashkë...

— Dhe fatet tona janë lidhur për tërë jetën me Kamberin? Ti sakrifikove veten për mirazin e tim eti. A mos do të më falësh edhe mua?

— Jo. Kurrë s'do ta pranoja. Unë për ty jetoj.

— Jeton me Kamberin, ndryshe unë do ta mësoja të vërtetën nga goja jote e jo nga të tjerët.

— Kush ta tha, Rasim?

— Një dashamir.

— Thuaja nënës.

— Jo, nuk ta them. Mos ai dashamir nuk më ka thënë të vërtetën? E, në do të dish, ai për mua sot është njeriu më i dashur.

— Zgjidhi njerëzit, bir. Ti je i ri...

— Për këtë të siguroj se do të mundohem t'i zgjedh, por tani unë dua të nderz një zjarr në kullën e tim eti, të punoj tokën e ta marrë vesh Breglogu se unë nuk jam i biri i Kamberit, se toka e tim eti, kulla e pasuria nuk janë miraz.

— Edhe unë kështu kam menduar, bir, por ma thotë mendja se kjo punë pret. Ti je i ri. Të jetosh fillikat, bir i nënës, nuk të lë. Kam ëndërruar tërë jetën një nuse për ty. Të martofsha ty, o bir, e pastaj vdeksha unë. Nusen ta gjen nëna ty....

— Nuk dua nuse unë, o nënë. Jeta në këtë shtëpi më

është bërë varr i vërtetë. Nuk mundem më të duroj Kamberin, Mustën, të duroj fjalët e botës.

Sadija i vuri dorën në sup.

— Rasim, dëgjoje nënën. Ma thotë mendja se jeta do të ndryshojë. I dëgjove ç'thanë partizani, ç'tha komisarri i tyre?

— I dëgjova, i dëgjova dhe pashë ca djem të rinj partizanë që s'ishin më të mëdhenj se unë dhe thashë me vete: «Unë jetoj për të katër muret e kullës. S'di të kem qëlluar dy herë me pushkë në jetën time, kur po zhuritej malësia nga lufta», — e m'u duk vetja fëmijë përpara tyre.

— Rasim, ç'janë këto që po më thua?

— Vetëm pak nga ato që po ma bluajnë shpirtin prej kaq kohësh, o nënë. Dhe ja ku po ta them, përpara se të thërres këshillin e Breglogut, bisedo me tët shoq. Unë nuk pres më.

Kaq tha Rasimi dhe doli me vrap nga dhoma. Sadija u mundua ta ndalonte të birin, por më kot. Kur erdhi Kamberi, e gjeti me kokë të lidhur. Qante. Ai e pyeti se ç'kishte.

— Më dhemb koka, — iu përgjigj ajo.

* * *

Ato ditë s'kishte rënë dëborë, po toka e qullur deri në palcë ishte bërë kallkan nga veriu i egër që frynte natë e ditë. Pllajave të malit kishin mbetur ca lara dëborë, ndërsa përrrenjtë kishin rënë në heshtje.

Rasimi shkoi në mes të fshatit ku ishin grumbulluar ca njerëz. Ishin të gjithë të rinj, moshatarë të tij. Njëri, një djalë rreth njëzet e gjashtë vjeç, po u fliste për diçka. Të gjithë e kishin rrethuar dhe po e dëgjonin me vëmendje të madhe. Rasimi nuk e njohu djalin. Ia nguli sytë Ismetit, por ai, për çudi, e vështroi ftohtë dhe i ktheu shpinën. Rasimi priti një copë herë pa ditur ç'të bënte, pastaj i tha Ismetit:

— Ismet, do të vish nga shtëpia? Eja të shkojmë së bashku.

Të rinjtë e vështruan. Ismeti nuk foli. Djaloshi që fliste nuk e ktheu kokën fare. Rasimi u fye.

— Ismet Çela, me ty po flas. Burri burrit duhet t'i japë përgjigje.

Ismeti u kthye nga ai e i tha me zë të qetë:

— Shko, unë jam me shokët. Kemi punë.

— Çfarë pune?

— Një punë tonën.

— A s'bën ta di edhe unë a?

— Jo...

Rasimi u kthye pa ditur nga të shkonte. I dukej vetja i vetmuar. Në grykë i qe mbledhur një lëmsh që po ia zinte frymën. Vështroi malin e Mojanës. Iu kujtua Valbona. Vendosi të shkonte tek ajo.

«Po sikur të më presë me fjalë të rënda edhe Valbona?, — pyeti ai veten dhe shtoi: — Atëherë s'më mbetet gjë tjetër, veç të kthehem në kullën e Kamberit dhe të pranoj një sahan groshë si një i papunë. Po mbase Valbona nuk do të tallet me mua».

Me këto mendime në kokë ai ngjiti faqen e malit dhe hapi sytë se mos shikonte bagëti andej, po s'pa gjë. Hordhi sytë në oborrin e shtëpisë së Metë Demthanës dhe pa rufën e dhive që po e mbyllte Valbona.

Ai qëndroi një copë herë sipër një shkëmbi duke vështruar fshatin. Po binte ngadalë një natë e ftohtë dimri. Pastaj pa kullën e të atit që sa vinte e tretej në errësirë. Deshi të ecte, por këmbët s'i bënin. I dukej më lehtë të rrinte e të priste aty Valbonën deri të nesërmen, sesa të kthehej në sofrën e ngrohtë të Kamberit ku shërbente e ëma. Atë çast Valbona i dukej njeriu më i dashur, tek i cili mund të mbante një fill shprese se nuk do ta përbuzte. Ai do të këshillohej me të.

Valbonën nuk e takoi dot as të nesërmen. Kur u kthye në shtëpi, u grind me t'ëmën aq keq, sa u pendua. Rasimi nuk e dinte se e ëma mund të ishte aq e dobët. Kishte dëgjuar prej gojës së saj sa e sa herë: «M'u prishën mendtë në këtë truall». Kishte parë t'i rridhnin lotët krua faqeve sa e sa herë, por, që të këputej si e vdekur në krahët e tij, kurrë s'i kishte ndodhur. Rasimi s'diti ç'të bënte atë çast. I hutuar e mori nënën dhe e mbështeti në shtrat. U tremb. Ndjeu në zemër atë dashuri që kishte kujtuar se i ishte ftohur, por jo.

E shkundi nga krahët duke i thirrur me zë të fortë, sa dëgjoi edhe Kamberi, i cili erdhi me një frymë dhe pyeti:

— Çfarë i ke bërë, more i çmendur? S'të ka mbetur gjë tjetër, veç të vrasësh prindërit.

Mori një sapllake me ujë dhe ia hodhi me forcë në fytyrë.

Sadija hapi sytë dhe psherëtiu:

— Oh, sa ftohtë! — Kamberi turfulloi me hundë siç bëjnë mushkat në të përpjetë dhe i foli së shoqes me zë të egër:

— Çohu shko në odë!

Rasimi iku që të mos takonte vështrimin qortues të s'ëmës. Atë natë nuk u duk në shtëpi. Fjeti tek Ukë Huta. Uka kishte një shtëpi të ngushtë me dritare tepër të vogla. Uka me të shoqen flisnin si vëlla e motër. Për çdo gjë pyesnin njëri-tjetrin. Ukë Huta ishte i vetmi burrë në Breglog që mernte bucelën në krah dhe mbushte ujë në burim. Disa e tallnin si njeri që e urdhëronte gruaja. Të tjerë thoshin se Uka nuk i zinte besë së shoqes. Kur u ulën për të ngrënë darkë, sofrë u mbush. Ishin gjithë ata fëmijë. Po s'u ndihej zëri. Hanin në heshtje. Pastaj u ngritën e ranë të flinin në një shtrat të gjerë. «Më merr në gj, o lalë», «Ma kruaj pak shpinën», «Mos ia tërhiq plafin motrës». Këto i dëgjoi Rasimi dhe i mbetën në mend. Sa

i lakmonte ata vëllezër e motra! I dukeshin njerëzit më të lumtur.

Uka fliste me të shoqen për punët që do të bënin të nesërmen. E shoqja qepte një opingë të grisur dhe i thoshte të shoqit: «Hidh dru në zjarr, o burrë, se po na mër-dhin Rasimi».

«Hej, ç'njerëz të mirë!», — tha Rasimi të nesërmen, kur u nda prej tyre. Ende i kumbonin në veshë fjalët: «Mos na harro, të presim, o Rasim», — dhe mendoj për atë so-fër të mallkuar të Kamberit, në të cilën shtroheshin bu-rra të rëndë me salltanete. Para atyre ai s'mund të hapte gojën. Kur vinte darka, Kamberi i thoshte: «Shko ha me gratë», — dhe ai fyhej aq shumë, sa nuk vinte gjë në gojë.

Sadija i shkonte pranë, por kokëfortësisë së tij s'ki-shin ç'i bënin as lutjet dhe as lotët e saj.

Këto mendonte Rasimi tek ecte i çliruar rrugëve të fshatit. Në anë të fshatit u ndodh ballë për ballë me Ismetin. Ismeti e përshëndeti, sado që tjetri e vështroi me inat dhe ishte gati t'i hidhej në grykë.

— Rasim, të shoh të mërzitur, ç'ke?

— Ty s'të duhet gjë.

— Mërzia nuk kalohet vetëm, o Rasim.

Rasimit i kërceu damari nga këto fjalë. U kollit dhe foli gjithë mllef:

— Ti më veçove, o Ismet. Unë erdha....

Ismeti e pa me dashuri dhe i foli:

— Rasim, ti vërtet erdhe, por ne kishim punë.

— E pastaj se kishit punë, a s'bënte t'i dija edhe unë ato punët tuaja a? Ti, Ismet, pse e ke Xhavitin partizan, mos më rri me të madh mua. Ai komisari, kur foli atë ditë, tha se Shqipëria është jona dhe se njerëzit do të jenë njëloj si ti, si unë...

Ismeti e dëgjoi me vëmendje deri në fund, pastaj, kur pa se tjetri po i linte shëndenë, e ndaloi e i tha:

— Po më gëzon, o Rasim, me këto fjalë që i dëgjoj prej gojës sate. Unë kam dashur të bisedoj me ty dhe ja ku e sollim rasti. Ti, Rasim, je djalë i mirë dhe i mençur. Të

gjithë shokët kështu thonë. Po ti ke hyrë në «shpellën e dreqit». Komisari vërtet tha se nierëzit do të jenë njëlloj, por edhe dallime do të ketë...

— Jo, more! Dallime, çfarë dallimesh?

— Ta them unë edhe këtë. Ne të dy do të jemi njëlloj vërtet. Jemi të rinj, ti jetim, unë i varfër, por nuk do të jenë njëlloj Kamberi me Xhavitin, se Kamberi nuk e ka zbratur asnjë pushkë kundër armikut. Unë ta solla këtë shembull jo për të lavdëruar tim vëlla, po për të thënë atë që është e vërtetë dhe që s'e luan topi.

*

*

Ato ditë që hapur fjala se Xhavit Çela ishte sëmure rëndë. Nuk dihej si kishte ardhur ky lajm deri në Breglog, mbasi brigadat partizane luftonin shumë larg kufirit tonë. Kamber Bushi shkoi i pari që të pyeste nënë Zylën për Xhavitin e t'i shprehte keqardhjen.

Nënë Zyla e priste të birin nga dita në ditë që të kthehej. Kishte plot mendime në kokë. Ëndërronte të bënte një kullë të re në Breglog, të shtonte gjënë e gjallë e të martonte djemtë.

Në oborr u dëgjua një zë, pastaj u duk në derë Rifat efendiu. Kamberi uli kokën kur e pa. U ngrit në këmbë, pastaj i zgjati dorën buzagaz, ndërsa mendonte: «Ç'm'u bë rrodhe dhe ky i mallkuar, më ndjek pas ngado që shkoj. Do të miqësohet me Zylfijen që të shpëtojë lëkurën. Ndonjë ditë do të thotë edhe ky: «E dini sa kam luftuar, o burra?»». Rifat efendiu e djali i vogël rreth njëmbëdhjetë vjeç zunë vendet. Kamberi pyeti:

— Po ky i kujt është?

Rifat efendiu ktheu kokën nga djali dhe buzëqeshi.

— Është i Ukës, i Ukë Hutës... djali...

Pinin duhan në heshtje. Nënë Zyla tirte në furkën e saj një shtëllungë të madhe leshi. Me atë do t'i bënte çorape e triko Xhavitit. Natën e parë që do të vinte, do ta për-

qafonte, do ta lante e do ta ndërronte e, kur të ulej në qoshe, do t'i hidhte përpara çorapet e reja. Kështu mendonte nënë Zyla. Kamberi zgjaste duart e ngrohej në vatrë. Rifat efendiu e vështroi nënë Zylën dhe shtrembëroi fytyrën duke bërë me kokë nga Kamberi. Zyla qeshi.

Kamberi priti deri sa u ngrit Rifat efendiu. Kur dolën në oborr, Rifat efendiu ndaloi e i tha:

— Natën e mirë, Kamber! Po kthehem të marr djalin e Ukës. Eh, pleqëri! Harrova fare.

«Bukur ma punove, o efendi», — tha Kamberi me vete dhe iku.

Nënë Zyla kishte lënë furkën.

— Desha të shikoja diçka për Xhavitin, por na qëlloi ai malukati, — i tha Rifat efendiu. — Të hiqet si mik ky Kamberi.

— I vjen keq për Xhavitin, ndaj erdhi këtu, — tha nënë Zyla.

Rifat efendiu nisi të tregonte për ato që thoshte kurani. Kurani i ndante njerëzit në të mirë dhe të këqij, në xhymerë e sarrafë, në të varfër e të pasur, frikacakë e trim, sipas dëshirës së të madhit zot.

Nënë Zyla e dëgjonte në heshtje. Ajo i besonte Rifat efendiut, se ai qe i vetmi në Breglog që dinte të fshehtat e kuranit.

Rifat efendiu ndezi një duhan dhe priti një copë herë deri sa nënë Zyla gjeti një pikë vajguri, të cilën e kishte ruajtur që ta përdorte atë natë kur të kthehej Xhaviti. «Do ta ndez edhe sonte llambën, — tha ajo me vete, — se për Xhavitin po e ndez, që të mësoj diçka për të».

Rifat efendiu nxori nga xhepi i brendshëm një libër të trashë me kapakë të errët, me fletë të zverdhura e të thyera në qoshe. E vështroi librin i menduar, pastaj e hapi kapakun e parë, ngriti sytë nga nënë Zyla që rrinte në këmbë, mori djalin për dore dhe e afroi më pranë vete.

— Rri këtu, — i tha ai.

Djali u ul dhe priti në heshtje. Ishte tepër i zbetë në fytyrë dhe dukej sikur nëpër trup i shkonin të dridhura.

Rifat efendiu ia kapi dorën djalit dhe, pasi ia mblodhi grusht, i tha që të vështronte në thoin e gishtit të madh. Djali bëri ashtu, pa nxjerrë fjalë nga goja, ndërsa Rifat efendiu shfletoi librin e tij me faqe të zverdhura dhe nisi të thoshte ca fjalë që askush s'i kuptonte. Në dhomë dëgjohesh vetëm zëri i tij dhe krisma e druve që digjeshin në oxhak. Ai lexoi një copë herë, pastaj ndaloi papritur dhe i tha djalit:

— Do të më tregosh me zë të lartë ato që do të shohësh në thua.

Djali ngriti sytë i habitur. Ç'do të shihte ai në thua? Rifat efendiu po ia shtrëngonte gjithnjë gishtin e ai filloi t'i skuqej, ndërsa thoi nga shtrëngimi i tepërt formoi ca harqe të verdha në të kuq, në ngjyrë të errët e djalit atë çast sikur iu hap një dritare e panjohur në gishtin e tij.

— Na trego çfarë sheh, — e nxiti Rifat efendiu dhe vijoi të lexonte në librin e tij të bekuar deri sa djali nisi të fliste.

— Çfarë pe, thuaje me zë të lartë!

— Djali ishte skuqur në fytyrë.

— Pashë një njeri... Ai ishte i shtrirë. Kokën e kishte të lidhur me një shami të bardhë.

Rifat efendiu i shkëlqeu fytyra.

— Vështroje, vështroje, — e nxiti. Djali heshti. Rifat efendiu i hodhi ca vështrime gjithë inat që t'ia zgjidhte gojën. — Ka njeri te koka?

— Më duket një grua.

Rifat efendiu mbylli librin.

— Mos u bëj merak, — i tha nënë Zylës. — Djali do të shpëtojë me emër të të madhit zot.

Nënë Zyla u gëzua. Rifat efendiu bëri të ngrihej, kur ajo i tha të rrinte për darkë. Rifat efendiu i shkëlqyen sytë.

— Do të ngrihem, vetëm desha të ta heq merakun për Xhavitin. Më dhimbset dy herë. Se e kemi djalë tonin dhe se e kemi partizan. Ai tani do të na vijë shëndoshë si molla. Ngrehu, o djalë i Ukë Hutës!

Djali u ngrit si me sustë.

— Ma lër djalin t'i jap një gjë të nxehtë. Është i vogël. Ftohtë është... Janë të këputur edhe në shtëpi.

— Jo, bre, s'është nevoja... Sonte ia heq darkën unë djalit të Ukë Hutës... Për besë jam gëzuar tepër për Xhavitin. Ama përgatitu, o Zylë, se, kur të vijë, na ke borxh një darkë të mirë. Ai nuk do të vonojë dhe do të kthehet sigurisht.

— Të lumtë goja!, — uroi nënë Zyla, pastaj i tha djalit: — Nesër të pres të vish, do të të fal një gjë të mirë.

Djali ngriti kokën e tha:

— Unë për lalë Xhavitin erdha vetë. Nuk dua asgjë.

Nënë Zylfijes i ranë lot, u përkul dhe e puthi djalin. Ato fjalë të djalit sikur e zbehën fytyrën e efendiut.

Rifat efendi u doli i ndjekur nga djali i vogël. Përgjasha binte shi e rrugët i kishte mbuluar errësira dhe balta.

«Vallë ç'ka që kujdeset kaq shumë për Xhavitin Rifat efendi?» — pyeti veten nënë Zyla.

*

*

*

Rasimi doli nga një dëllinjë dhe vajza e trembur ia mori vrapit. Ai i preu rrugën. Ajo qëndroi afër një lisi dhe, duke dihat, vështronte Rasimin.

— Valbonë, mos më ik si drenushat e malit. Kam disa ditë që dua të flas me ty. — Valbonë... — Kaq tha Rasimi dhe iu afrua ta pushtonte, por vajza u largua me të shpejtë duke thënë:

— Mos, Rasim....

Rasimi u ul mbi një gur në anë të rrugës dhe që andej i hidhte vështrime të shpejta Valbonës. Fytyra e saj, e skuqur nga të rendurit, dukej si e kuqja e mollës, ndërsa në ballë i zgjatej një tufë flokësh. Ajo bëri të nisëj, po Rasimi e ndaloi.

– Prit, Valbonë, edhe po vrapove, unë do të të kap.
Valbona e vështroi e buzëqeshi.
– Jo, bre djalë, se të vret baba. Një çikë ka dhe e do sa një djalë.

– Unë të dua më shumë se baba...

– ?....

– Pse nuk flet, o nusja ime?

– Kjo nuk bëhet sa të jetë jeta....

– Mos e thuaj atë fjalë. Rasim Sejdia nuk gëzon nuse tjetër, veç teje, o Valbonë.

– Punë që s'bëhet.

– Pse? Po më çudit me këto fjalë

– Ta kam thënë një ditë.... Baba me Kamberin janë armiq që kur e morën xhandarët tim atë....

– Unë Kamberin s'e kam babë.

– E ke njerik, o Rasim. Njerku është njëlloj si babai.

– Mos e gëzofsha atë jetë me Kamberin në vend të babës! Unë do të dal në shtëpinë time, në tokën e babës. Ti vetë më tregove, o Valbonë, e që atë ditë më ke hyrë në zemër aq thellë, sa natë e ditë s'më hiqesh nga mendja. Edhe në ëndërr të kam parë sa herë. Më bëhej se ishim që të dy në kullën e tim eti... Ti nusja ime...

Valbona qeshi.

– Jeto me ëndrrat e tua, o Rasim.....

– Me dashurinë për ty, Valbonë.. Unë një ditë do të të grabis ty dhe atë ditë kulla e tim eti nuk do të jetë më e shkretë. Ne të dy do të ndezim një zjarr të ri në atë kullë.

– Qyqja, çfarë më di ti mua? Si kujton ti, se unë vij pa fjalën e babës e të nënës? Jo, më mirë pranoj vdekjen, se këtë marre.

– Kam për të të ardhur të të lyp në shtëpi.

– Mos u lodh kot, o Rasim. Im atë do të të thotë: « Ik o djalë, se të gjen nuse Kamberi....»

– Po pse ç'jam unë, o Valbonë?

– Ti ha bukën e Kamberit.

– Unë kam shtëpinë dhe tokën time... Fol, Valbonë,

më thuaj vetëm një fjalë: A më do? — Rasimi priti të merrte përgjigje duke vështruar muret e nxira të kullës së tij, pastaj ktheu kokën nga vajza dhe pa në vend të saj lirin që e luhaste era e dimrit. U ngrit në këmbë dhe thirri: — Valbona, Valbona, Valbona!

Po Valbona nuk e dëgjoi. Ajo vraponte në drejtim të shtëpisë. Ishte e para herë që kthehej nga pylli pa asnjë copë dru në krah.

SOGJETARËT

Dhoma e miqve ishte kthyer në një hambar misri. Kamberi, mbasi vendosi një trinë me anë të ngritura me thupra, filloi të mbante misër dhe ta hidhte në të. E thirri të shoqen e i tha:

— Do ta fshijmë misrin, o grua, se kushedi ç'bëhet. Mos na e marrin pa një grosh këta rrjepacakët. Duhet fshirë misri e pastaj duhet fshehur, deri dhe boçat e misrit duhen fshehur. Do t'i hedh natën në ndonjë pellg që t'i marrë uji ose do të hap një gropë për t'i mbuluar.

— Po misrin ku do ta fshehësh?

— Ia gjejmë vendin edhe misrit, — tha Kamberi duke kapur një dru të gjatë e të lëmuar nga njëra anë. Ngriti të dyja duart lart dhe nisi të godiste mbi grumbullin e misrit mbi trinë. Kokrrat kërcenin e përplaseshin pas mureve të dhomës, në xhame, në tavan, ndërsa nga trina rridhnin me shumicë duke krijuar poshtë në dysHEME një grumbull të madh misri të fshirë.

Në trinën e parë kishin mbetur vetëm boçat e thyera me ca kokrra të rralla.

— Këto qëroi ti, o grua, merr dhe Azemin të të ndihmojë. Unë po mbaroj dy-tri trina, pa të tjerat le t'i mbarojë Rasimi, Musta dhe Aliu. Tre meshkuj të rritur ka në shtëpi e të punoj unë?!

— Ata vijnë, por s't'i prekin me dorë, besa, — tha Sadija, po Kamberi nuk e dëgjoi. Fjalët e saj u tretën në krismën që lëshonte druri tek përplasej mbi grumbullin e misrit.

— Ka punë kjo e dyta, u lodha, — tha Kamberi pas pak.
— Tani po e nderz një herë, — shtoi ai duke u ulur mbi trinë. Rasimi pas pak ngjiti shkallët dhe zgjati kokën në derën e dhomës. — Hajde, o Rasim, pse ike, hajde këtu të punojmë bashkë.

Rasimi nuk i ktheu përgjigje. Shkoi në dhomën tjetër.

— Shko thirre të vijë, o grua, se, po shkova atje, do t'ia bëj shpinën më të butë se barkun.

— Lëre djalin, o burrë, në punë të vet. Mos na hap grindje në shtëpi. E sa për atë që the, të mos ta dëgjojë kush. Djemtë janë rritur, nuk e durojnë dajakun. Ata janë burra.

— Të gjatë ma ke gjuhën, por gërshtëren në dorë e kam. Di edhe ti të më mësosh mua, — i tha Sadijes, pastaj thirri:

— O Rasim, o Rasim, hajde këtu, more!

Rasimi erdhi gjithë hundë e buzë.

— Çfarë do, pse më thirre?, — pyeti.

— Heu! Shiko, shiko! Kujt i flet ashtu ti, more? Harrove se jam yt atë, o faqezi. Unë që të...

— Ti nuk je im atë..., ti më nxive jetën.

— Si? Ç'janë këto fjalë? Grua, kush e ka bërë këtë poshtërsi? Ç'janë këto që po dëgjoj?

— Ato që ke fshehur prej kaq vjetësh.

— Unë jam zot shtëpie këtu e ti do të më bindesh pa fjalë.

— Nuk dua të rri më në shtëpinë tënde të mallkuar. Unë kam tokën time, kullën time. Atje do të shkoj.

Kamberi vështronte me sy të zgurdulluar. Rasimi shkoi përsëri në dhomën tjetër i ndjekur nga e ëma.

— Ç'pate kështu, more bir?

— E di çfarë, nënë? Nuk mundem më...

Sadija nisi të gërvishte faqet me thonj.

— Rasim, bir. Unë për ty s'e lashë Breglogun e ti më flet kaq rëndë?

— Ti s'e le Breglogun për Kamberin e jo për mua! Ti më mirë të kishe ikur, sesa të më sillje këtu në këtë truall të mallkuar...

— Po tokën, po kullën ku t'i lija?

— Cilën tokë, cilën kullë? Ato s'janë më. Toka është e Kamberit sinor më sinor, kulla e mbetur shkretë, lozin minjtë në të.... Edhe shokët deri dje më tregonin me gisht: «Ti je i biri i Kamberit a Kamberi njerku yt, njëlloj është. Ti ha në një sofër me të».

— Mos u vër veshin fjalëve të botës, o bir, se ato t'i fusin kacabunjtë ty. Hajde të pastë nëna e të punojmë...

— Shko ti, po deshe, unë nuk vij. Në një shtëpi me Kamber Bushin nuk rri. Më mirë në një shtëpi pa njeri e me të gjithë njerëzit pranë, sesa kështu siç jemi.

Rasimi u mendua një copë herë.

— Sot të kërkuan shokët...

— Kush më kërkon mua? Asnjeri....

— Ismet Çela të kërkoi....

— Vërtet thua?

— Për kokën tënde. Nuk të gënjen nëna. Ai të kërkoi. Shkuan të gjithë të punonin. Do të ndërtojnë një urë të madhe te Pusi i Drenit që të kalojnë njerëzit dhe kafshët....

Rasimi u ngrit në këmbë.

— Shkova, nënë, o sa po më gëzon! Kam punuar edhe në pyll me ata. Ishte edhe një djalë rreth të tridhjetave me mustaqe të zeza. I gjatë, veshur me një bluzë partizanësh.

— Ai djali mund të jetë komunist. Ai i mëson ata si të punojnë. Ja, edhe për urën ai duhet të ketë thënë të të thërresin edhe ty.

Rasimit i shkëlqenin sytë.

— Pse kështu janë komunistët?

— Po.

Rasimi e pa i habitur. Në sy i fektonte gëzimi.

— Atëherë unë po shkoj të punoj tek ura e re te Pusi i Drenit, — tha Rasimi dhe u nis me ngut të dilte nga dera, po desh u përplas me Kamberin.

Përrjashta u dëgjuan tri të shtëna, pastaj zëra që thërresnin nëpër Breglog. Rasimi doli me vrap përrjashta dhe hodhi sytë nga ana e Pusit të Drenit. «Mbase punojnë dhe

shtien me pushkë», — mendoj ai, por jo. Tek ura e Pusit të Drenit s'kishte asnjeri. Ç'po ndodhte? Ai mbajti vesh një copë herë. Të shtënat po shtoheshin. Pas pak u dëgjuan ca krisma të fuqishme andej nga mali i Korës. Në rrugë vraponte e thërriste Rifat efendiu.

— O Kamber, o Kamber Bushi!, — thirri, po askush s'iu përgjigj. Pas pak erdhi Ismeti. Me të ishte edhe ai djali me mustaqe, Avdi i thoshin. Ata kishin në dorë armë.

— Hajde me ne, Rasim, — i thanë.

— Ku do të shkoni, more djem?, — pyeti Kamberi.

— Po vijnë bandat e mercenarëve që të na pushtojnë, por ne do ta mbrojmë atë që e fituam me gjak. Eja, Rasim, me ne...

— Dhe do të luftoni ju a?

— Ne dhe gjithë djemtë e burrat e malësisë do të luftojnë sot...

— Ha, ha, ha! Merrni edhe plakën e Col Xajës, se do t'ju duhet në luftë, — qeshi Kamberi duke kujtuar plakën e ngratë kurrizo. — Përdoreni edhe atë për luftë si shtrat topi! Ha, ha, ha!

— Mos u tall ti, o Kamber Bushi, se, për besë, do të të dalë gjak nga ky gaz.

— E shoh, e shoh, keni marrë pushkën. Jeni trima ju, do të mateni me djemtë më të zgjedhur që kanë në krye Vaxhit Verrinë. Kthehuni, more, në shtëpi!.. Ku dini ju ç'është lufta? Pasha të madhin zot, edhe në mal me bagëti nuk ju çojmë ju e jo në luftë...

Rasimi u shkoi pas.

— Unë nuk kam pushkë, — tha.

— Partizanët në mal pa pushkë dolën, por pushkë gjetën.

— Pse edhe në partizanë jemi a?

— Kushdo që mbron atdheun, nderin, lirinë, është partizan, — tha Avdiu.

— Po ti, Ismet, ku e more këtë pushkë, e bleve?

— Ia mora armikut.

— ?...

— Pse çuditësh. Harrove kur na kontrolluan gjerman-

nët shtëpinë, harrove ti kur sulmuan partizanët sa gjer-manë u vranë? Ti i bije maces me lugë atë ditë, ndërsa unë luftoja.

Rasimi përsëri nuk foli. I dukej vetja më i dobët se të gjithë ata që ecnin para tij me pushkë në krah.

— O Rasim, o Rasim!, — dëgjoi një zë. Ai qëndroi dhe pa t'ëmën që i thërriste: — «Kthehu, kthehu në shtëpi!, — i lutej ajo, ndërsa Kamberi, për çudi, nuk i foli asnjë fjalë. «Po Kamberi pse s'më thotë të kthehem?», — pyeti veten Rasimi.

— Kthehu, o Rasim, kthehu te jot ëmë dhe ha një sahan përshesh me kos, — i tha Ismeti me shaka.

— Ti po më flet rëndë, o Ismet, po mati mirë fjalët. Unë s'të duroj.

— Hajde këtu, Rasim, — i tha Avdiu. — Rasimi u bind pa fjalë. — Ismeti bëri shaka. Ne jemi shokë. Ti mos u zemëro. Ne po shkojmë për të mbrojtur pushtetin tonë që e fituam një muaj e njëzet e katër ditë më parë. Duan të na e rrëmbejnë flamurin e fitores nga dora, po ne s'do ta lëmë. Si thua?

— Jo, s'do t'ua lëmë.

Nga të gjitha anët e Breglogut vraponin njerëz me pushkë në dorë. Disa që s'kishin armë, mbanin sëpata. Qie-lli ishte i vrenjtur. Malet përreth ishin veshur me një tis të hollë mjegulle. Boka pikonte ujë. Ata vraponin pa u ndalur. Djersët që u rridhnin ballit ua përthante veriu i egër. Mali i Arvejës rënkonte nga plasjet e predhave që i hidhte armiku për të shkaktuar panik në popull e për të gjetur rrugën të lirë. Maja e Korës ushtonte. Shkëmbi i Rajës nxinte. Atje dukej kolona e gjatë e mercenarëve, të cilët u grumbulluan në oborrin e kishës. Pasi qëndruan një copë herë, ata rimorën rrugën bregut të lumit. Atë ditë kishte rënë shumë shi e lumi ishte hazdisur. Mbi valët e murme të tij notonin lisa të mëdhenj të shkukur kushe-di se nga. Ata zbrisnin nëpër rrjedhën e lumit e dukeshin si ajzbergë të çuditshëm. Kolona ishte larg, ndërsa para-voja po i afrohej urës. Në malin e Arvejës s'dukej këmbë njeriu. Malësorët e Breglogut dhe të fshatrave përreth ki-

shin zënë pritat. Kolona e mercenarëve ishte e gjatë. Pararoja afrohej gjithnjë. Mercenarët qëllonin në ajër me pushkë e herë pas here hidhnin nga një predhë murtaje gjashtëdhjetëshe.

Mbi Arvejë vareshin re të zeza. Shiu ishte gati në të filluar. Gryka e Drinit ushtonte. Faqet e maleve përballë dukeshin vija-vija nga përrrenjtë e mbushur plot me ujë. Fshatrat ishin zhytur në një mjegull të dendur. Lumi i Valbonës dukej gjithnjë zhurmëmadh dhe i egërsuar. Valët ngjyrë kafe përkundeshin gjatë rrjedhës, deri sa përplaseshin fort pas shkëmbinjve, pastaj të zemëruara riktheheshin me forcë duke shpërndarë stërpikla. Mbi ato valë ende qëndronte ura e vjetër me qereste të kalbura. Malësorët nga pritat vështronin kolonën në breg të lumit. Ajo donte të kalonte lumin. Afër një përroi Ismeti dhe Avdiu panë Cenin dhe Ramën që po mundoheshin t'i afroheshin sa më shumë armikut.

Patrulla ndaloi para urës. Mercenarët e vështronin me kujdes, pastaj ia ngulën sytë faqes së malit. Çdo gjë u dukej e dyshimtë, e pasigurt. Zhurma e lumit jehonte ashpër. Pararoja shkeli mbi urën, e cila filloi të tundej nga pesha e trupave. Ata ecnin ngadalë dhe larg njëri-tjetrit. Pushkët kërcitën fare papritur. Njëri nga mercenarët u përku! duke shtrënguar ijet me duar dhe ra midis valëve, pas tij edhe dy të tjerë, të cilët i shtyu lumi poshtë në rrjedhën e tij. Kolona ndaloi. Bregut të lumit mercenarët zunë pozicione. Pushka krisi gjithandej e në pak sekonda u ndez një zjarr i madh sikur të kishin marrë malet flakë. Lufta bëhej gjithnjë e më e ashpër në të dy anët e urës.

Koha u keqësua. Ata mund ta kalonin urën. Ishin shumë. Malësorët kishin pak armë e municion, po urën nuk e lëshonin.

— Shikoni te livadhi matanë, — foli Ceni.

Ata u afruan te shoku dhe vështruan.

— Çfarë po bëjnë atje?, — pyeti Ismeti.

Mercenarët po i afroheshin lumit.

— Atje s'e kalojnë dot lumin.

— Edhe mund ta kalojnë.

— Si do ta kalojnë?

Njëri prej tyre u fut në ujë. Armën e mbante në dorë. Uji gjithnjë e më tepër i mbulonte trupin. Ai ecte.

— Shpejt, o shokë! Të zëmë pritrat përballë tyre sa më parë.

Ismeti e Avdiu iu afruan bregut të lumit duke kërcyer e duke u zvaritur prapa gurëve. Valët e lumit e përfshinë mercenarin, por pas pak të tjerët e tërhoqën nga bregu dhe e nxorën.

— Qenka i lidhur me litar!

— Po, për besë!

Matanë lumit kishte lëvizje. Dikush komandoi dhe një skuadër mercenarësh u nis përsëri drejt lumit. Të gjithë mbanin të shtrënguar në duar litarin e gjatë që e kishin lidhur pas një shelgu të trashë.

— Të qëllojmë?

— Zini vendet dhe prisni!

Pas pak skuadra u kthye mbrapsht.

— Pse u kthyen?

— Nuk kalojnë dot, jo. Shikoni lumin!

Mbi valët e egra notonin njëri pas tjetrit lisa të mëdhenj të shkulur me rrënjë nga moti i keq i atyre ditëve. Pas pak skuadra që mbante litarin u fut për së dyti në ujë.

— T'i qëllojmë, çfarë presim?

— Mos u ngutni!

— Si, more, mos u ngutni? Ata po kalojnë lumin me litarë. Matanë kanë gjithë ato forca.

— Të parin unë.

— Të dytin unë.

— Të tretin...

— Jo. Mos qëlloni mbi ta.

Ata kthyen kokat nga shoku dhe e vërejtën me dyshim.

— Të qëllojmë litarin, vëllezër!

Mercenarët përlesheshin me valët. Kishin kaluar gjysmën e lumit.

— Qëlloni në shelg. Atje është lidhur, atje duhet zgjidhur.

— Mirë thotë Ismeti, — tha Avdiu, — të qëllojmë të gjithë njëherësh deri sa ta këpusim litarin.

Matanë lumit dhjetëra sy, dhjetëra armë të drejtuara nga bregu tjetër.

— Gati?

Dëgjohej vetëm zhurma e valëve.

— Zjarr!

Nga bregu tjetër iu përgjigjën zjarrit të malësorëve me breshëri automatikësh e mitralozash. Predhat e dendura binin rreth tyre si pikat e shiut. Lufta u ndez përsëri e ashpër deri atëherë kur u dëgjua një zë:

— U këput litari! Qëlloni, o trima!

Mbi valët e egra të lumit dëgjoheshin me lëmeri thirrjet e mercenarëve që shtrëngonin ende duart pas litarit të këputur.

Njeri nga malësorët ktheu kokën dhe, si hodhi një vështrim nga shokët, sytë i mbetën të ngrirë mbi njërin prej tyre. Ai kishte rënë i mbështetur mbi pushkën e tij dhe dukej sikur po e shtrëngonte fort në gji. Iu afrua pranë dhe i pa fytyrën të mbuluar nga gjaku. Sytë iu errën. E kapi nga supet dhe e shkundi fort, por përgjigje nuk mori. «T'i qëllojmë... Armiqtë s'do ta kalojnë lumin, veç në kalofshin mbi trupat tanë...», — i kumboi në veshë zëri i shokut.

— Ismet vëlla!, — thirri ai duke shtrënguar nofullat dhe vrapoi me pushkë në dorë. U ul pas një shkëmbi dhe qëlloi. Nga të gjitha anët malësorët që shtoheshin hapën zjarr e armët e tyre të fuqishme goditën me zjarr të pandërprerë.

*

* *

Në Arvejë është një lëndinë e gjatë e pylli rreth saj duket si kurorë. Aty kryqëzohen rrugët në drejtim të fshatrave. Malësorët dolën nga të gjitha anët dhe u grumbulluan aty. Edhe Rasimi doli me malësorët e fundit që u

larguan nga pritë pas shpartallimit të mercenarëve të Vaxhit Verrisë. Duke ngjitur të përpjetën e malit, ecte dhe mendonte për shokët e rënë. Ismetin e kishte parë me sy që kishte luftuar si luan deri në fishekun e fundit. Drejt tij po vinte Kamberi.

— Hajde, sokoli i babës, se më ke nderuar sot!

Rasimi ktheu kokën dhe e vështroi i çuditur. Ishte e para herë që Kamberi i thërriste kështu.

— Hajde më përqafo një herë... Sa hije të paska pushka, more Rasim!

Rasimi nuk foli. Kur pa njerëzit që e vështronin, ai u skuq në fytyrë dhe bëri më tej, por Kamberi nuk iu nda.

— Më thanë se ti luftove si trimat. Të lumtë! Besa e zotit, m'u bë zemra mal... Unë po të kërkoja që të të kisha pranë. Jot ëmë më porositi të të kisha nën kujdes. «Trimat ruajnë veten, oj grua», — i thashë. Dhe thua që kam gabuar...

Rasimi vështronte turmën e malësorëve që shtohesh gjithnjë e midis tyre ai pa edhe Vuksan Markun, Rifat efendiun dhe pak më tej Ukë Hutën.

Tani që e fituam luftën, — i thoshte Vuksani Rifat efendiut, — ne do të jemi zotër të vatanit...

— E ç'luftë bëre ti, o Vuksan?, — i tha Latif Kana. — Bjere pushkën t'i marrim erë në grykë. Më vrafshin mua, në e ke zbrazur!

Vuksani u drodh nga këto fjalë dhe e pa vëngër Latifin.

— Fshiji buzët, more, se i ke akoma me qumësht! Në log të burrave matu kur të flasësh.

— Burrat u njohën sot. Burrë është ai, — tha Latifi duke treguar me gisht Rasimin. — Është djalë i ri, por i qëndroi pritës në ballë...

Kamber Bushi përdrodh mustaqen e fytyra i shkëlqeu.

— Po, burra, trim është Rasimi, — tha ai. — Ka kujt t'i ngjasë, për besë.

Atë kohë Rasimi u habit kur pa Valbonën midis malësorëve. Edhe ajo e pa dhe i buzëqeshi. «Po kjo si mundi

të vinte këtu?» — pyeti ai veten duke i dhënë trupit përpara. Valbona u skuq në fytyrë dhe shkoi pranë shoqeve. Rasimit i dukej vetja si në ëndërr. Atij i flisnin të gjithë me dashamirësi dhe e mburrnin, se kishte luftuar si burrat. Nënë Zyla ecte ngadalë me vështrim të ngulur diku larg përtej lumit dhe malit ku veriu i ftohtë shtynte tutje ca re të zeza. Kishte marrë një pamje burrërore. Në ballin e gjerë i tundeshin ca flokë të thinjur. Njerëzit e vështronin atë, pastaj turmën që afrohej drejt tyre. Ata ecnin ngadalë. Mbi supe mbanin të rënët. Në lëndinën e malit sundonte heshtja. Nënë Zyla qëndroi në krye të malësorëve.

I radhitën në krah të njëri-tjetrit dhe një copë herë sundoi heshtja. Ismeti dukej sikur flinte. Nënë Zyla e pa të birin dhe zemra iu drodh, por nuk u dha. Ngriti kokën lart dhe, pasi i vështrroi malësorët që rrinin me kokë ulur, foli:

— Burra, nënat shqiptare kurrë s'i kanë qarë djemtë kur ata kanë dhënë jetën për të mbrojtur vatanin. Trimat nuk qahen, por këndohen brez pas brezi në festa e gëzime. Dy djem kam, por edhe dyqind sikur të kisha, do t'ia bëja hallall atdheut...

Njerëzit u vunë në lëvizje. Pas pak kolona mori udhën për në Breglog.

Rasimi u ndodh papritur në krah të Valbonës.

— Valbonë, edhe ti këtu?

— Po, Rasim. Breglogu është zbrazur. Burra e gra kanë ardhur këtu në Arvejë.

Valbona u skuq.

— Na u vra Ismeti, Avdiu, Cani, Rama..:

— Zemra na pikoi të gjithëve, Rasim. Djem të zgjedhur të gjithë. U lumtë edhe nënave! Pikë loti nuk nxorën. Të them të drejtën, kur e pashë nënë Zylën përpara të birit, u drodha, por fjalët e saj më dhanë zemër. Heu, çfarë burrëreshe, kjo nënë!

Ata ecën duke biseduar një copë rrugë, pastaj Valbona ngadalësoi hapin që të priste shoqet. Po Rasimi nuk iu nda.

— Rasim, — i foli ajo. — Shko me burrat ti. Nuk bën. Do t'i shkojë ndonjë fjalë babës në vesh e... Po të më shohë me ty, do të tërbohët nga inati...

— Ç'do të thotë kjo, Valbonë? Unë nuk kam menduar për asgjë të keqe, — i tha Rasimi sinqerisht.

Valbona i buzëqeshi dhe u tret midis shoqeve të saj.

NGJARJE NË PRANVERE

Në pranverë kur Breglogu ishte mbushur me bar të njomë e lule shumëgjyreshe, Xhavit Çela u kthye nga brigada partizane. Në Breglog e kudo u festua fitorja mbi fashizmin. Gjermania naziste kapitulloi. Njerëzit flisnin për jetën e re, për zgjedhjet që do të bëheshin...

Xhaviti kaloi nëpër fshat, për t'u çmallur me tokën e me njerëzit që i vështronte tek punonin tokën. Lëndinave kullosnin delet, blegërinin e lodronin shqerrat. Xhaviti i vështronte dhe kënaqej kur dëgjonte delet që blegërinin me gojën në mes të tërfonjës, ndërsa rrezet e forta të diellit, zukama e bletëve dhe kundërmimi i luleve i kujtonin fëmijërinë e tij.

Atë natë në shtëpinë e Çelajve u mblodhën shumë njerëz. Nënë Zyla i priste e i përcillte bashkëfshatarët që vinin për ta takuar Xhavitin. Xhaviti kënaqej kur takonte burra, fëmijë, pleq e niste me ta biseda pa fund. Pasi hëngrën darkën që u shtroi nënë Zyla, Xhaviti nisi t'u tregonte për rrugën luftarake që kishte bërë brigada. Xhaviti tha se populli e kishte ndihmuar luftën, po ishte edhe ndonjë që i ishte kundërvënë. Kishte pasur të tjerë që ishin si mashë e tyre. Kur tha këto fjalë, Xhaviti vështroi Ukë Hutën e ky i fundit uli kokën.

— Ne e ndoqëm armikun këmba-këmbës, — vijoi Xhavit Çela. — Partizanët në çdo betejë treguan një heroizëm të rrallë. Natë e ditë marshime dhe beteja. Ishim të lodhur e të rraskapitur, por të pamposhtur...

Tregimi i Xhavitit vazhdoi gjatë dhe të gjithë e dëgjuan me interes.

U hap fjala në Breglog se andej nga fusha bujqit ishin bërë me tokë. Reforma Agrare po zbatohej kudo. Toka ishte e atyre që e punonin. Këto fjalë e goditën bri më bri Kamber Bushin. Ai u mbyll brenda në kullë dy ditë. Kur doli që andej, dielli ishte në të perënduar. Ecte i menduar. Këmbët e çuan në arën e tij. Vështroi vijën e vadës, pritën e parë të ujit, të dytën, të tretën dhe i shkeli me këmbë. Qëndroi përpara një guri të veshur me myshk të zi, të ngulur në tokë. U përkul mbi të, futi duart si kanxha dhe u mundua që ta shkulte. Pastaj u kthye përsëri në oborr, mori një kazmë dhe filloi të gërmonte rreth gurit. Çdo plis që hiqte, e kontrollonte me kujdes, pastaj e hidhte dheun grumbull, shenjë kjo që tregonte se i duhej çdo grusht dhe. Guri zgjatej sa më shumë largohej dheu. «Një pëllëmbë, dy, tri», — numëroi Kamberi, pastaj u përkul mbi gurin, e tundi fort, por ai nuk shkulej.

«Gib» «Qenke ngulur thellë, mor i bekuar», — tha ai me vete, pastaj para sysh iu shfaqën gurët e sinorëve të tij e në çdo gur i bëhej sikur shikonte fytyrën e vrenjtur të të atit e në veshë sikur dëgjonte zërin e tij të ashpër: «Tokën, tokën stërgjyshore mos e lësho nga dora. Unë u vrava për këtë tokë». Iu kujtua që për atë tokë ai qe grindur me Jak Maculën... Kur vinte pranvera i mbillnin arat me misër. Në kohën e prashitjeve bashkoheshin të gjithë krahet e punës në arën e atij që e kishte radhën. Kamberi gjithnjë shkonte për punë të tilla, derisa i bënte ditët e punës që i duheshin për të prashitur tokën e tij. Një ditë kishin filluar punën në arën e Malotë Çalit. Malota ishte burrë i vjetër që ishte martuar pasi i kishte kaluar të dyzetat. E shoqja i kishte dhuruar njëra pas tjetrës pesë vajza, njërën më të bukur se tjetra. Ato ishin rritur, ndërsa Malotë Çali s'ishte më për punë. Kur filluan në mëngjes punën, Malota i gostiti me mjaltë. Kishte nxjerrë nga zgjojet një ditë më parë. Në një tepsi të madhe ata morën hoje të mbushura plot me mjaltë. Po mjalti s'i dalldisi aq sa

uji i ftohtë që u solli njëra prej vajzave të Malotës. Kur e panë të bijën e Malotës, ata u bënë hokatarë, dikush ia mori këngës, ndërsa ai i pari i rreshtit, «bajraktari», thirri: «Hajt, shatë», shprehje kjo që përdorej në ato raste kur duhej kapur bishti i shatit dy pëllëmbë larg tokës që t'i dillin arës në krye sa më parë. Mbi ta që ngritur një re pluhuri ngjyrë kafe të hapët e zërat e tyre kishin shpërthyer ashtu siç ishin të kërrusur mbi bishtin e shatit. Plaku Malotë i priste nën hijen e mollës në krye të arës, ndërsa të bijat hidhnin një vështrim nga frengjitë e kullës dhe grindeshin se kush do t'u çonte ujë në arë. Nën hijen e degëve të mollës ata rrëmihnin një tokë të fortë e të shkelur ku rriteshin ca bimë të rralla misri. Plaku Malotë që ngritur në këmbë që të vështronte shatetarët e rinj mos ia prishnin bimët nga të nxituarit.

Nga degët e kërrusura pikoi një kokërr mollë. Molla ishte e kuqe. Ajo ra përpara shatetarëve. U zgjat njëri ta rrëmbente me piskamë. Tjetri e shtyu. Pas pak u mblodhën lëmsh duke kryqëzuar duart mbi mollën e kuqe. Plaku Malotë bërtiste e ankohej për bimët që këputeshin e rrëzoheshin. Dielli që ngritur në zenit e në lisa dëgjohej zëri i gjinkallës. Nën hijen e mollës plasi një sherr i madh që përfundoi me grindje e sharje të rënda, sa shatetarët iu sulën njëri-tjetrit atë ditë, të nesërmen e pas një muaji deri sa u vranë njëzet e katër vetë për një kokërr mollë...

Këto iu kujtuan Kamberit në gurin e sinorit, deri sa e shkuli atë dhe e nxori në sipërfaqe. Pesë pëllëmbë gur! Pastaj largoi dheun me kujdes sikur kërkonte diçka të fshehur thellë në tokë. Nxori një hu prej dru bungu që vërtetonte se aty ishte një gur sinori, pastaj nxori me radhë dymbëdhjetë gurë, të cilët i numëroi ngadalë sikur do t'i fluturonin nga dora. «Tani që i gjeta të dymbëdhjetë papërdhakët, — tha ai duke vështruar gurët, — sinorët e tokës nuk luhen, guri i kufirit ka dëshmitarë mbrapa», — dhe, si drejtoi trupin, sytë iu errën. Në veshë i kumboi zëri i të atit: «Mos e lësho tokën stërgjyshore!». E pa gurin e sinorit. Po ta shtynte atë gur qoftë edhe dy hapa në tokën e tjetrit, atij do t'i shtohet të paktën një dynym tokë.

Kjo ia ngrohu zemrën, por iu kujtua grindja me Jak Maculën dhe u vrenjt. Me Jakun i kishin tokat fqinjë. Kamberi ia kishte lëvizur sinorët natën, por Jaku mustaqemadh i dinte më mirë se kushdo tjetër kufijtë e arës së tij. Pas kësaj Jaku i kishte matur nga guri i sinorit deri te lisi e i kishin dalë tetëqind e dy këmbë, në të djathtë deri te bregu i kënetës katërqind e shtatëmbëdhjetë këmbë. Këto i dinte mirë Jak Macula dhe pa fjalë kishte vënë gurin në vendin e vet. Kamberi e kishte parë dhe kishte filluar grindja. Qe mbledhur fshati për të caktuar kufirin e vërtetë midis arave të Bushajve dhe Maculajve.

Nxorën një gur të rëndë e një brucë me dhe. I thënë të parit Jak Maculës e ai e mori gurin me dhe dhe u betua: «Për këtë peshë, e cila m'u rëndoftë në atë jetë, këtu kanë qenë kufijtë që më ka kallëzuar gjyshi», dhe e lëshoi peshën përdhe, duke i lënë radhën kundërshtarit të tij.

«Kufiri nuk bën lak, — kishte thënë Kamberi, — pra shihja tymin kësaj pune», — dhe ishte larguar nga frika se mos e detyronin të bënte be me gur në krah dhe për të do të hapeshin dyert e ferrit si gënjeshtar pagan.

Tek mendonte këto, Kamberi mbaroi një cigare, të dytën dhe tha me vete: «Jak Macula është plak njeri. S'vjen dot këtu». Ia filloi nga puna.

Atë natë punoi deri në agimin e ditës së re. Kishte lëvizur tre gurë sinorësh. Nuk e ndiente lodhjen, as mungesën e duhanit. Kutia ishte boshatisur. Dhe, që të mos mendonin për sinorët, shkoi në krye të arave, prishi priten e përroit dhe uji u hodh me vërtik drejt tokave të fshatarëve. Tha me vete: «Tani që do t'u shkojnë arat në det nga gërryerja, oka e misrit bën më shtrenjt se vitin e zisë».

* * *

Breglogut i ishte prishur qetësia, e cila buronte nga gjumi shekullor i prapambetjes që i kishte topitur njerë-

zit brez pas brezi. Në mes të fshatit gati çdo ditë bëheshin mbledhje. Ato zgjasnin shumë. U hapën kurset kundër analfabetizimit për gratë. Vetëm Zylfije Çela shkoi ditën e parë dhe asnjë tjetër. Rifat efendiu që caktuar t'i mësonte. Në Breglog numëroheshin me gisht ata që dinin shkrim e këndim. Sa për Rifat efendiu, thoshin se dinte veç shqipes edhe tri gjuhë të tjera. Dikush thoshte se dinte turqisht, arabisht e persisht, por ca të tjerë, në vend të kësaj të fundit, shtonin gjuhën e tyre që e nxirrin duke u tallur. Sidoqoftë efendiu u pëlqente disa njerëzve e në radhë të parë atyre që i hante krimbi i xhelozisë.

Një nuse filloi të vente çdo ditë me të vjehrrin. Plaku vështronte çdo lëvizje që bënte nusja e tij dhe gratë e tjera, vërente edhe Rifat efendiu, pastaj kotej në gjumë duke gërhitur lehtë mbi shkopin e tij që e vendoste nën mjekër. Si klasë për kursin përdorej një dhomë e Cen Ashimit që e kishte liruuar me dëshirën e tij në prag të zgjedhjeve. Rifat efendiu u mësonte një shkronjë në javë grave dhe ato sigurisht mërzitëshin. Ai bisedonte në dhomën tjetër me të zotin e shtëpisë për zgjedhjet që do të bëheshin. Ata lakmonin secili që të zgjidhej vetë, ndaj s'kishte guxim t'i flisnin hapur njëri-tjetrit.

Në Breglog u bë një mbledhje ato ditë.

Ishte e para herë që në mbledhje merrnin pjesë shumë gra. Ato ishin ulur në një qoshe, rrinin kokulur dhe bisedonin nën zë me shoqet e tyre. Burrat përballë pinin duhan dhe vështronin gratë. Edhe Kamberi shkoi në atë mbledhje. Ndërsa po priste ç'do të thuhej, ai mbeti pa mend kur pa Rasimin duke folur me Xhavit Çelën. Xhavit që kur ishte kthyer nga brigada ishte vënë në krye të fshatit. Me Kamberin shihej rrallë, por ai e vështronte ftohtë. Nga kjo shpeshherë kishte menduar se mos i kishte thënë gjë e ëma Xhavitit. Po Rasimi ç'donte që shoqërohej me të?

Xhavit Çela u foli për shumë gjëra, po në fund u ndal në zgjedhjet që do të bëheshin dhe i sqaroi mirë ma-lësorët se kush duhej zgjedhur. U tha edhe për kursin,

duke ua mbushur mendjen se ata duhej medoemos të mësonin. Ai ngriti edhe problemin e ndihmave për të dëmtuarit nga lufta e për ata që ishin të këputur e u duhej dhënë dora.

— Pushteti që fituam me gjak është i të gjithëve, prandaj atë do ta gëzojnë burra, gra e të rinj, ashtu siç do ta mbrojmë po të gjithë, i madh e i vogël. — Njerëzit dëgjojnë. — Kështu na ndodh shpeshherë me disa njerëz fanatikë që nuk i sjellin gratë e vajzat në mbledhje. Edhe në kursin që kemi hapur, nuk i dërgojnë. Mjaft kanë qëndruar në errësirë nënat dhe motrat tona. Ne kërkojmë që ato të punojnë e të jetojnë të lira e të lumtura si të gjithë pjesëtarët e shoqërisë...

Burrat qëndronin të heshtur, ndërsa gratë kokulura.

Pastaj u caktua një komision që do të merrej me grumbullimin e ndihmave për të dëmtuarit nga lufta. Në këtë komision u caktua edhe Rasimi.

Postieri i solli një letër Xhavitit. Ai e hapi dhe, siç ishte në këmbë, e lexoi shpejt e shpejt, pastaj e palosi dhe e vuri në xhep.

Rasimi u ngrit ndër të parët dhe premtoi se do të jepte një ndihmë të vogël edhe ai, një mijë lekë. U ngritën edhe Zenun Keqi, Zylfije Çela, Metë Demthana. Ukë Huta kërkoi ndihmë. Xhaviti e pa në fillim vëngër, pastaj, si shkroi diçka në bllok, i hodhi sytë përsëri nga Uka dhe, kur e pa se po i buzëqeshte Cen Ashimit, Xhaviti tundi kokën.

Në mbrëmje Kamber Bushi e priti Rasimin me këmbët e para. Atë ditë kishte marrë dy plagë të rënda. Do ta çonte të shoqen në kurs si të gjitha gratë e tjera të Breglogut dhe Rasimi për herë të parë po nxirrte këmbën përpara atij që ishte zot shtëpie.

— Ku do t'i marrësh ato para që premtove sot, o Rasim?, — tha ai në dukje i përmbajtur.

Rasimi e pa në heshtje, pastaj foli:

— Nga toka ime...

— Jotja?

— Po.

— Qysh kur je bërë zot shtëpie ti, o ftujak?
— Unë kam tokën dhe shtëpinë time.
— Tokën? Cilën tokë?
— Tokën që më ka lënë baba...
— Na atëherë!, — tha Kamberi dhe e goditi aq fort në faqe, sa krisma e shuplakës u dëgjua në dhomën tjetër ku Sadija po piqte një bukë misri. Ajo doli që andej me duar të zhyera me brumë. — Na edhe qesen!, — vijoi Kamberi dhe e goditi përsëri.

Sadija u fut në mes të të dyve. Azemi fërshëlleu në dhomën tjetër, pastaj i thirri s'emës:

— U dogj kulaçi, o nënë, — dhe nisi të gjuante me shqelma në derën e dhomës.

Rasimi shtyu derën dhe iku nëpër natën e errët.

Burrë e grua u vështruan në sy si dy kundërshtarë.

— Nuk vihet dorë mbi djalin. Ai sot është burrë. — Kamberi e vërejti me inat. — Fundi fundit ka të drejtë ai...

— Pa më thuaj çfarë të drejte?, — pyeti Kamberi dhe iu afrua së shoqes. Pamja e tij kërcënuese nuk ia mbylli gojën Sadijes.

— Ka tokën dhe shtëpinë e tij. Do edhe ai të jetojë si gjithë të tjerët, në tym të vet...

— Cilën tokë, moj?

— Tokën e t'et...

— Toka është imja deri atë ditë që të bëj ndarjen me ligj e t'i kalojë Rasimit.

Sadija u mendua, pastaj tha e habitur.

— Im bir është i ndarë!...

— Ai po, por toka është mbi mua.

— Qysh kur?

— Qysh atë ditë që shkele ti në këtë prag.

— Dhe s'ma ke thënë?

— Jo... Pse të ta thosha ty...

— Oh, edhe këtë e paske bërë!, — rënkoi ajo.

Kamberi e pa me përçmim dhe tundi kokën.

— A mos do edhe ti ndonjë pëllëmbë tokë?!

Sadija heshti. S'e kishte menduar se mund të ndodhte kështu.

- Djali do të ankohet.
- Le të ankohet ku të dojë. Para meje atij s'ia dëgjon njeri zërin.
- Tjetër kohë dje, tjetër sot.
- Ha, ha, ha! Shpresoke edhe ti të këta komunistët? Ehu, sa kanë parë këto male! Kanë ardhur e kanë ikur si vesa e mëngjesit në pranverë...

*
* *
*

Në kullën e Zenun Keqit kishte ardhur një infermier për të bërë vaksinat e para për fëmijë deri në moshën katërmëdhjetë vjeç. Shkallët, korridorët deri te dera e dhomës ishin mbushur me fëmijë që prisnin radhën. Tej derës së mbyllur dëgjoheshin të qara e atëherë korridorët gumëzhnin. Fëmijët, shtyheshin, qanin e ndonjëri bërtiste me të madhe e sulej drejt derës së kullës. Po në derë qëndronte në këmbë Gjokë Maculi. Gjoka i vërente fëmijët dhe u bërtiste. Ata stepeshin.

Duke vështuar fëmijët, Gjokës iu kujtua fëmijëria e tij e hidhur. Ai s'kishte provuar kurrë vaksina. Korridori jehoi deri vonë nga zërat e fëmijëve.

*
* *
*

Rasimi qëndroi me komisionin. Ata diskutuan gjatë dhe caktuan punën që do të bënin. Në mbledhje vetëm pak njerëz kishin dhënë ndihma. Pra duheshin bindur edhe shumë të tjerë, duheshin zbuluar edhe ata që kishin dhe nuk donin t'i jepnin tepricat e tyre. Punës do t'ia fillonin që të nesërmen. Përpara se të shkonte në shtëpi, Rasimi kaloi nga Demthanajt. Kishte vendosur të takonte Valbonën. Do ta priste diku në rrugë të kroit. Atje, pasi të fshihej pas bushave e dëllinjave, mund ta priste

pa e parë njeri. Ai priti disa orë, po Valbonën nuk e takoi. Kur u kthye në shtëpi, nata kishte rënë. Rrugëve të Breglogut s'kishte lëvizje. Dëgjoheshin të lehurat e qenve. Pas pak nga pylli u dëgjuan të shtëna armësh. Rasimi hyri në shtëpi. Kamberin e gjeti me kokë në dritare. Si u largua nga dritarja, fytyra i mori një pamje të qeshur: «Nuk e kanë të gjatë këta jo, — tha ai. — I dëgjon pushkët, moj grua? — Kur pa Rasimin, vijoi: — I dëgjon, more ti anëtari i komisionit për ndihmat, i dëgjon apo jo? Të kam thënë unë ty që ky pushtet nuk e ka të gjatë. Shko e rri gjithë ditën me atë Xhavit Çelën ti, po, kur të vijnë ata të malit, ti në b... time do të futesh, more vesh?».

Rasimi s'po e dëgjonte. Ai ia kishte mbërthyer sytë grumbullit të grurit. Mbi grurë një tepsi alumini. Ç'po bënte Kamberi me grurin? Ku do ta çonte? «Shumë njerëz s'kanë bukë për të ngrënë, — i kumboi në veshë Rasimit, — ndërsa të tjerë mundohen ta fshehin për ta shitur në treg të zi...».

— Shko në odën e miqve, — i tha Kamberi me zë të qetë, kur pa se ai po vërente i çuditur grurin. «Ç'm'u desh që e hapa kaq shpejt?», — mendoi Kamberi kur tjetri u largua. Rasimi u shtri në shtrat, po gjumi nuk e zuri deri vonë. Mendonte për të nesërmen kur ai së bashku me komisionin do të kontrollonin disa persona në Breglog. Edhe Valbona nuk i hiqej nga mendja. Kishte ditë pa e parë. E ngacmonte edhe tepsia e alumintë që mbushej e zbrazej me grurë në dhomën tjetër.

*
* *

Xhaviti e rilexoi kushedi për të satën herë atë copë letër që ia dërgonte kryetari i Degës së Punëve të Brendshme. Në të vërtetë ai e kishte mësuar përmendsh përmbajtjen e saj, por, kur e lexonte përsëri, sikur merrte forcë e mendimet i qartësoheshin.

«Na prit në orën pesë te Pusi i Drenit. Kujdes Korbin

Takoje dhe njofto Pirron për çdo gjë... Në afërsi të vathës gjurmë ujqish...». Thirri Latif Kanën, Zenun Keqin e u tha se kishte një punë. Të tre u armatosën dhe zunë një vend në pyll prej nga dukej shtëpia e Korbit si në pëllëmbë të dorës. Vrojtuan në heshtje deri sa afroi ora e Xhavitit zbriti te Pusi i Drenit. Ndezi një duhan dhe priti aty duke e fshehur në grusht cigaren e ndezur. Kur u dukën tri vetë, ai u ngrit në këmbë. Ishte vetë kryetari i Seksionit, i shoqëruar nga toger Pjetër Zefi dhe dy policë. Kryetari i futi dorën Xhavitit nën krah dhe bënë mënjanë.

— Duhet vepruar me shpejtësi, Xhavit, — i tha kryetari. — Në Pyllin e Verrit është diktuar një bandë kriminelësh. Ata kanë si qëllim të vrasin e të sabotojnë. Sonte duhet të marrë fund aksioni. Dy detyra kemi. Të asgjësojmë bandën në Pyllin e Verrit dhe të arrestojmë Korbin. Si thua, Xhavit?

— Korbi s'na shpëton, por mendoj se për bandën duhen marrë masa, shoku kryetar. Pylli është i madh dhe ata mund të fshihen lehtë...

— Kemi dërguar shokë edhe atje. Banda është e madhe, por kemi besim se shokët do ta asgjësojnë me çdo kusht. Sa për Korbin, ti duhet ta dish se nuk është aq e lehtë...

— Pse?

— Ai pret diversantët në shtëpi. Edhe ai përgjon son-te. Po të na diktojë, ç'do të bëjë?

— Pushkën do të na drejtojë.

— Edhe unë ashtu mendoj, prandaj duhet vepruar me kujdes që ta fusim në dorë Korbin, pa ia dëmtuar asnjë pendë. Sa vetë keni me vete?

— Unë jam vetë i tretë.

— Cilët janë këta?

— Zenun Keqi e Latif Kana.

— Mirë... Ku janë tani ata të dy?

— Përgjojnë Korbin.

Kryetari pohoi me kokë.

— Duhet vepruar tani që ka lëvizje në fshat, shoku kryetar. Kështu më duket më mirë,

— Ka edhe një të keqe, — tha kryetari. — Kush na siguron ne se Korbi nuk ka nxjerrë njerëzit e tij për të përgjuar rreth shtëpisë? Pranverë është tek e fundit. Fshihen kudo e ne s'dallojmë asgjë. Duhet siguruar çdo shteg nga mund të na shpëtojë Korbi.

Pas kësaj bisede ata i shpërndanë forcat rreth shtëpisë së Korbit.

— Tani duhet vepruar, — tha kryetari.

— Po ju prij unë, — tha Xhaviti.

Ai u nis i pari, i ndjekur nga kryetari dhe dy policë. Në oborr s'kishte njeri. Qeni lehu, po dera e kullës qëndronte e mbyllur. Në dritare s'dukej asnjë dritë. Kjo të krijonte përshtypjen se brenda atyre mureve nuk kishte këmbë njeriu...

Të dy policët qëndruan. Xhaviti e kryetari u afruan. Qeni angulliu duke tërhequr zinxhirët, thua se do ta bënte copë-copë hurin ku ishte lidhur. Dhitë u trembën e këmborët gjëmuan në vathë.

Xhaviti vuri re se në njërin nga dritaret e kullës dikush zgjaste kokën. Ai ndaloj dhe ia tha kryetarit të Degës. Vështruan të dy një copë herë në heshtje, pastaj kryetari u përkul në tokë, kapi një gur të vogël dhe e hodhi në drejtim të dritares.

Qetësi... Frynte një fllad i ëmbë që sillte me vete erën e këndshme të luleve.

Në dritare s'dukej asgjë, por ata ndenjën aty, derisa diçka lëvizi.

— Ç'të bëjmë? Ata na kanë parë.

— Duhet pritur...

— Mos na shpëtojë Korbi!

— Ata presin miq. Në qoftë se nuk kanë caktuar ndonjë parullë a sinjal njohës me ta, do të pandehin se jemi ne dhe...

Dera e kullës u hap. Aty u duk një burrë. Burri fërshëlleu dhe i piskati qenit që ende lehte me forcë.

— Po vjen te ne...

— Mirë.

Burri trupoi oborrit dhe, duke vështruar çdo gjë rreth e rrotull, u afrua tek ata.

— Kush është aty?, — pyeti.
— Afrohu, afrohu!, — i tha Xhaviti me zë të ulët.
Tjetri u mendua një çast dhe u afrua. Ishte i vëllai i Korbit.

— Ku është Vuksani?, — pyeti Xhaviti.

Shatër Marku u çapit e s'foli.

— Fol, more, ku e ke të zotin e shtëpisë?

— Nuk është këtu, — tha Shatri. — Ka shkuar që dje ndër miq.

— Dje ishte këtu. E pashë në mëngjes.

— Ai shkoi pasdite...

— Ne e lamë me Vuksanin të takoheshim këtu son-te.

— Ai ndoshta vjen...

— Natën e mirë!, — u tha Shatri.

— Natën e mirë?! Në oborr të shtëpisë nuk i thuhet mikut kështu.

Shatër Marku u hutua.

Kryetari e Xhaviti u panë në sy.

— Hajde këtu, hajde!, — i tha kryetari. Shatri qëndroi në vend. — Të lëmë një porosi për Vuksanin. Afrohu!

Shatri u afrua. Po ashtu edhe të dy policët.

— Lidheni!

Ata u futën brenda në kullë, po Vuksan Markun nuk e gjetën.

— Na shpëtoi Korbi.

— Ai është fshehur.

— Ku?

— Në shtëpi.

— Nuk besoj. Në pyll mundet...

— Ti më the se e kishe ruajtur shtëpinë e tij vetë i tretë.

— Për këtë të siguroj.

— Atëherë, si është e mundur? Në qoftë se na shpëton Korbi, operacioni na dështon...

— Ta kontrollojmë shtëpinë.

— Mirë...

Filloi kontrolli. Në muret e kullës gjetën pesë pushkë,

dy automatikë gjermanë, një mitraloz «Breda», bomba e municion, po Vuksan Marku s'u gjet gjëkund.

Kryetari i Degës pa orën.

— Duhet të nisemi pa humbur kohë, — tha dhe priti i pari. Dukej i mërzhitur. Pas e ndoqi Xhaviti dhe të dy policët. Shatër Markun e morën të lidhur.

— Dëgjo, Xhaviti!, — foli kryetari sa dolën në rrugë. Shtëpia duhet mbajtur e rrethuar me çdo kusht deri në mëngjes. Na duhen forca për të shkuar në Pyllin e Verrit. Ora po afron. Ne të dy jemi pak. Policët kanë detyrë tjetër. Si të veprojmë?

Xhaviti u mendua një copë herë e tha:

— Koha është tepër e shkurtër. Në Breglog ne kemi plot njerëz, por s'është e nevojshme të ngremë në këmbë tërë fshatin. S'di si të veprojmë, — shtoi pas pak. — Sikur të marrim ata të dy, Zenunin e Latifin, e ne të dy?

Kryetari pohoi me kokë e njëkohësisht tha:

— Të nisemi po vonuar.

Nata ishte e errët. Në qiell dukeshin ca yje të rralla që ndriçonin dobët. Bari i njomë nëpër lëndina fëshfërinte lehtë. Diku larg dëgjoheshin të lehurat e një qeni. Në faqë të malit barinjte, siç duket, kishin lënë ndezur gjatë ditës një dushk të kalbur e atje zjarri po rritej e flakët po zgjateshin duke ndriçuar çdo gjë rreth e rrotull.

Kryetari e vërejtë zjarrin disa herë dhe jo pa qëllim tha se ai mund të digjte dushk e bar të njomë. Po të mos e kishin ndezur barinjte, atëherë duhej menduar edhe gjetur ai njeri që e kishte ndezur zjarrin.

Këto po bisedonin, kur drejt tyre panë të afrohej një njeri.

— Cili je ti?, — pyeti Xhaviti.

Tjetri qëndroi në vend.

— Fol, more!

— Jam Zenuni, o Xhaviti.

— Zenuni?! Ç'dole këtej, o Zenun? Kush të tha të lëvizësh ty?

Zenuni iu afrua.

— Tungjatjeta, o kryetar!, — foli duke i zgjatur dorën

në errësirë, pastaj vijoi: — Më pyete pse lëviza, o Xhavit.

— Po.

— Lëvizëm ne, sepse lëvizi Korbi.

— Pse, çfarë patë?

— Korbin.

— Ku shkoi? Në pyll?

— Në pyll.

— Po ju çfarë bëtë?

— E lidhëm.

— Si e lidhët?

— Po, për besë, si qenin e lidhëm. I hoqëm brezat të dy dhe e lidhëm. Ja pushka e tij, — tha ai duke treguar automatikun në krah. Këtë e mora unë, ndërsa bombat i ndamë me Latifin.

— Edhe bomba kishte?

— Po, për besë, dhjetë copë. Erdha të shoh ç'bëhet këndeje e t'ju them për ato që bëmë.

— Ju lumtë! Po ku e ke Korbin?

— Me Latifin e lashë... Po u vonova ca. Kur i lashë vetëm, u fsheha pas një dëllinje dhe mbajta vesh. Vuksani i tha: *O Latif Kana! Në dorë tënde e të zotit qofsha!*

Latifi s'i foli. *O Latif Kana... Falma jetën, se ta paguaj me flori...* Latifi përsëri s'foli. *Mos harro, o Latif Kana, se yti mishin ta ha, po kockën ta ruan. Ne jemi kumbarë: Mos ma kthe pushkën mua:*

Latifi ia priti: *Po fole edhe një herë, do të t'i hedh trutë në erë, Vuksan Marku!*

Vuksani heshti e unë u nisa i bindur se ai nuk ë gënjente dot Latifin, megjithëse ishte i ri.

Dy orë më vonë në Pyllin e Verrit u dëgjuan të shtëna armësh. Pas një beteje të ashpër banda u asgjësua.

*
*
*

Në Breglog të gjithë e mbanin në gojë këtë ndodhi dhe e mburrnin Latifin me të drejtë. Latifi truponte anë për anë fshatin, ku lulet kishin dalldisur. Një ditë takoi

Valbonën. Kur e pa, fytyra e saj iu bë njësh me lulet e fushës. Ajo ishte e bardhë si bora e malit valëzuar me nuancat e lulëkuqeve të fushës. Latifit i rrahu zemra fort. Këtë tronditje ai e kishte ndier edhe herë të tjera. Po vështrimi i syve të saj sikur i tha: «Ik, o djalë, se kjo lule s'është për ty». Latifi u largua i turbulluar. Duke ecur, ktheu kokën mbrapa dy-tri herë, por Valbona nuk lëvizi nga vendi. Ç'të ketë vallë? Mos u tregova gdhë? Ajo dikë pret. «Të kthehem? Të mos kthehem? T'i thërres?», — qëndroi në mëdyshje Latifi. S'kishte ç'të bënte. Te Valbona s'kthehej dot, por ama zemra s'i bënte të largohej, ndaj u ul midis ulëzave dhe priti një copë herë duke vështruar andej. Valbona vështronte vetëm në anën e kodrës prej nga zbriste një rrugë që të çonte në pyll. Edhe Latifi filloi të vështronte andej. Dyshoi për Valbonën. Pa të vinte me vrap Rasimin e Valbonën që lëvizi nga vendi ngadalë. Eci kokulur drejt tij, duke përdredhur nëpër gishtërinj një lule fushe me erë shumë.

— A ma fal mua atë lule, o Valbonë?

— Fol, burrëreshë! Gjë të vogël të kam kërkuar.

— Unë e kam lulen për vete, — tha dhe i zgjati një shami të qëndisur.

Ai ia shtrëngoi dorën, e tërhoqi nga vetja me forcë dhe e pushtoi. Valbona anoi kokën dhe tha e turpëruar:

— Mos, Rasim, se është marre! Gjithë Breglogu na shikon ne.

— Thuamë, Valbonë, pra, kur të vij? Tufën tënde pas dua ta ndjek. Mal më mal e kodër më kodër ku m'je fshehur, bardhok e vogël. Por unë do të të gjej. Do të të marr për fare e kurrë nga vetja nuk do të të ndaj.

Valbona e pa vetëtimthi, u shkëput prej tij dhe vra-poi tatëpjetë fushës si një sorkadhe e trembur. Rasimi s'ia ndau sytë, deri sa ajo u tret në horizont.

Dielli pranveror kishte pushuar mbi mal.

Rasimi u nis ngadalë për në shtëpi. Latifi u ngrit dhe nxitoi hapin që ta arrinte.

— A je, Rasim?

— Si je, Latif?

— Në punë ishe?

— Në punë...

Ecën një copë herë pa folur.

— Vuksanin e lidhët e ia bëtë mirë, — tha Rasimi.

— Mirë ia bëmë.

— Këtu në Breglog do t'ia numërojmë ballit.

— Atij dhe ndonjë tjetri, — tha Latifi.

— Cilit?

— Atij që do të guxojë të ngrejë dorën kundër nesh.

— Po, besa, ashtu duhet.

— Si e ke njerkun?

Rasimit i dogji nga këto fjalë.

— Kamber i thonë.

— Ia di emrin, por me ty edhe kështu mund të merremi vesh, apo jo?

— Latif!...

— Ti e ke njerk dhe mbaroi.

Rasimi nuk foli.

— Pse nuk flet, more Rasim?

— Çfarë të të them?

— Po më dukesh pa qejf...

— Jo, bre, s'kam asgjë.

— Ty të mos të vijë keq, o Rasim. Sot je bërë burrë.

Dil në tymin tënd edhe ti. Apo ke frikë se do vdesësh për bukë.

Rasimi e pa me inat.

— E di çfarë, o Latif? Shko vështro udhën tënde e mos i fut hundët ku s'të takon. Punët e mia i di vetë. Apo të duket vetja më i mençur?...

— Jo. Më i mençur më dukesh ti, Rasim, por ato mend nuk t'i lakmoj...

— Atëherë shko... Lakmo rr radaken tënde ti. Ik.

— Rrugë të hap kur duhet, por jo të më fyesh. E nisa këtë bisedë, se nuk dëshiroj të dëgjoj keq për ty. Hiqju Kamberit prej dere... Eja te ne, se ta duam të mirën. Për besë, nëna ime do të të lajë rrobat e ne kafshatën së bashku kemi për ta ndarë.

Rasimi nuk foli,

— Tek e fundit ti zgjidh e merr, — i tha Latifi, duke kthyer rrugën për në shtëpi.

Rasimi vijoi pa u përshëndetur me të. Shkoi drejt e në shtëpi. Shtëpia ishte e zbratur. Në ditë të tilla Kamberi gdhijej e errej në arë së bashku me gruan e djemtë.

Ai doli në dritare dhe pa nga larg kullën e tij që nxinte nga muret e nga çatia e kalbur. Rreth e rrotull në bahçen e kumbullave qenë endur një kurorë lulësh shumëgjyreshe. Një re tymi lartësohej mbi arën e tij. Kamberi kishte futur ca fshatarë që të digjnin çepuret e misrit përpara se të fillonte ta lëronte tokën me parmendë. Në ato të mallkuara kashta misri e ndërtonte çdo vit folenë krimbi që ia brente bimët sapo dilnin një gisht mbi dhe.

Rasimi i vështronte nga larg dhe mendohej. Sadija ndizte grumbujt e çepureve, ndërsa Kamberi me xhakëtë krahëve endej anës arës nëpër sinore dhe vështronte...

Vonë ata u kthyen nga ara, po Kamberi mungonte. Sadija ecte në krye me Azemin. Pas vinin fshatarët që kishin punuar e ishin lodhur tërë ditën me Kamberin mbi kokë. Te dera e oborrit Sadija u shkëput e para që të ndizte të paktën një dritë. Kamberi grindej me fshatarët. Të dy ishin djem të rinj. Kamberi u tha se nuk u jepte aq sa kërkonin. Ata i thanë se në arën e tij nuk do të punonin më. Ata u nxehën dhe për pak sa nuk iu sulën ta rrihnin, po ndërhyri Sadija dhe ata e lanë.

— Hakun e punës jua jap unë, shkoni tani, — tha Sadija.

— Hakun nuk jua duam. Çdo gjë që del prej dorës sate është e mallkuar, edhe buka jote është haram...

— Të merremi vesh, more djem, — tha Kamberi duke belbëzuar.

— Ikni, o të mallkuar, — shtoi tjetri me përbuzje. — Kështu mund të bëje më njerëzit kur ti, o togeri në rezervë, endeshe nëpër Breglog me xhandarë, por sot jo kurrë...

Kamberin e dogjën këto fjalë. Ai ngriu në vend duke mos ditur çfarë të thoshte.

Të dy fshatarët u larguan duke sharë.

— Unë do të gjej njerëz për nesër, — i tha Kamberi

së shoqes. — Më ikën brekëcjerrët, që i hëngërt flama i hëngërt! I ngopa mirë e mirë me bukë e m'u bënë si mushkat xanxare. Pa le ç' nxjerrin nga goja... Po tek e fundit kush ua ka fajin? Askush... Sadija priste në këmbë. — Shko, — i tha, — futu brenda. Sonte nuk vij. Deri në Kokdodë do të shkoj e, pa gjetur ndonjë njeri që të punojë nesër, nuk do të kthehem i gjallë! Ta marrin vesh dashamirët dhe hasmit e mi se ç'jam i zoti të bëj unë!

— Është vonë, more burrë, nesër...

— Shko brenda!

Sadija u largua kokulur.

Kamberi iku, por u kthye pa zbardhur në shtëpi. Sadija i hapi derën e zëri i Kamberit jehoi nëpër korridorët e dhomat e kullës. Rasimi hapi sytë i trembur. Kur hyri Kamberi në dhomën e tij, ai bëri sikur flinte. Tjetri ia hoqi jorganin. Rasimi hapi sytë dhe e vështroi me inat.

— Çohu! Kemi për të punuar arat, çohu! Miellin në shtëpi e unë kërkoj hua. Gjithë këta derra pa punë veç të hanë dinë e të falin ndihma.

Po Rasimi tërhoqi jorganin.

— Pale, pale, edhe kështu do të ma bësh, a? Çohu, se për nur të Pejgamberit të bëj që të mos të njohë jot ëmë.

— Largohu!, — i tha Rasimi. — Unë nuk vij!

— Të mos bëjmë potere në Breglog, — ndryshoi ton Kamberi, — të kam si djalë e si djalë të dua. Mos ma thyej zemrën.

— Shko të thashë! Unë nuk vij!

— Ti do të vish pa derman!... Hajde!

— Çohu, o Rasim, të pastë nëna, shko edhe ti me Mustën e me Azemin! Nuk ka kush e punon tokën. S'na vijnë fshatarët neve, sikur do t'u ngjisim kromën...

— Shko ti.: Dhe mbani veshët mirë të hapur, — theksoi Rasimi, — mos guxoni të punoni asnjë pëllëmbë tokë që më përket mua.

— Ku e ke tokën, more! A mos je hala në gjumë? Çohu, more, hidhu syve një grusht ujë! Rasimi turfulloi

në hundë. — Nuk je më i vogël e s'të falet ty, o Rasim, të flasësh budallallëqe.

— Ty s'të pyes për asgjë.

— Unë jam zot shtëpie.

— Në shtëpinë tënde, por jo në timen.

— Atë e di unë e jo ti që ma ke ende qumështin e nënës në buzë.

— Atë e dinë ligjet e pushtetit.

— Shih, shih dreqi, ç'na paska mësuar!

— Ti do të çuditesh më tepër kur të flasësh përpara gjyqit të popullit.

— Unë?!

— Po, ti. A je Kamber Bushi ti?

— Si s'të vjen pak marre që më thërret kështu mua, sikur të më kishe prerë kërthizën. Harrove se dora ime, buka ime, kulla ime, gruaja ime të kanë bërë kaq?

— Ha, ha, ha! Ma mohon edhe nënën. Ajo të takon! Është edhe nëna prona jote. Një plaçkë, një plaçkë që ti e fute në dorë pa paguar asnjë grosh, o Kamber. Po edhe kësaj do t'i japësh përgjigje, siç do të përgjigjesh edhe për shumë të tjera.

Kamberi u hodh mbi të. Sadija e Musta i dolën përpara.

— Ti je njëlloj si Vuksan Marku, edhe më i keq. Vetëm unë t'i di të gjitha.

— Pusho, more Rasim, — i lutej Sadija. Ajo e mbante me zor Kamberin që donte ta godiste Rasimin.

— Lëshojeni, lëshojeni! Ai le të guxojë të më prekë, unë jam i zoti i vetes, — tha Rasimi serbes. — Di të mbrohem me forcë dhe me fjalë. Do t'i them aty ku duhet të gjitha ato që i bëjnë vetëm ata që janë armiq të pushtetit popullor. Ata që bashkëpunonin me gjermanët, ata që spiunonin në Qafë të Gashit, ata që çonin gjermanët në shtëpi të Xhavit Çelës dhe u tregonin armët e partizanëve e municionin rezervë, ata që dolën në Arvejë për të pritur mercenarët, ata që...

— Kapeni, kapeni qafirin, se na e nxiu!, — thirri Kamberi i tmerruar nga ato fjalë.

— Mbylle gojën!, — i tha Musta Rasimit. — Im atë nuk mund të fyhet sa jam gjallë unë. Në do të provosh burrëri, eja këtu të t'i hedh trutë në shesh. I poshtër! Bukëshkalë!...

Musta bëri drejt tij i nxehur. Edhe Kamberi nga ana tjetër. Rasimi u ngrit në këmbë dhe vështronte kujt t'i hidhej më parë. Azemi dymbëdhjetëvjeçar rrinte si i ngrirë. Sadija vuri ulërimën. Kamberi iu kthye Rasimit e i tha:

— O ti; o unë i gjallë!, — dhe me duart e mbledhura si kanxha ai po bëhej gati ta kapte për fyti, t'i zinte frymën e t'i merrte shpirtin me duart e tij. — Gjarpër boke më paske futur në gji, të më helmosh për vdekje!, — i tha Sadijes.

— O Xhavit, o Xhavit Çela, — u dëgjua zëri i Sadijes.

Kamberi, i trembur nga zëri i së shoqes, vrapoi tek ajo dhe, si ia zuri gojën me dorë, e tërhoqi brenda me forcë.

Musta ngriti dorën ta qëllonte Rasimin, por ky i fundit e goditi aq fort në syrin e majtë, sa atij i vetëtiu çdo gjë për një çast e iu duk se kulla kishte marrë flakë. Rasimi kërceu përmbi trupin e Mustës, i kaloi pranë Kamberit dhe doli përjashta nga dera e hapur.

— Kapeni, kapeni!, — thirri Kamberi e në të njëjtën kohë iu drejtua Sadijes: — Thirre tët bir! Ai s'duhet lënë të dalë nga kjo derë. E dëgjove çfarë tha? Thirre, o grua, të thirrte mulla Sadiku zërin te koka! Thirre, se ka për të shkuar drejt e në hyqymet e pastaj për gjuhe do të më varin. E përse? Për gënjeshtat e Rasimit. Thirre!

Po Sadija s'tundej nga vendi. Ndjenjat e saj prej nëne e kishin kapluar dhe atë çast ishte gati të bënte çdo sakrificë.

Kamberi si dem i tërbuar vështronte rreth e rrotull Sadijen që s'nxirrte fjalë nga goja, djemtë që prisnin ç'do t'u thoshte i ati.

— Kapeni Rasimin, kapeni, djemtë e mi! Ai, po arriti t'ua fusë në veshë njerëzve të pushtetit ato fjalë që dëgjuat, atëherë ju, o djemtë e mi, do të mbeteni pa babë, kulla pa zot e pa tokë, gruaja ime pa burrë, Breglugu pa

Kamber Bushin... Kapeni, bijtë e mi, e ma sillni këtu. Kapeni, në keni perëndi, në besoni zot, në më njihni mua për babë, kapeni njeriun e tërbuar! Mos e lini atë të na shpëtojë! Shuajeni atë zë katili, o bijtë e mi! Kapeni, kapeni, kapeni!...

Dy djemtë dolën me vrap dhe u zhdukën në errësirë. Pas i ndiqte Kamberi duke dihatur. Sadija thërriste Azemin që të kthehej, ndukte faqet me duar e bërtiste:

— Kukuuu për mua, kukuuuu për mua, Rasimo, ç'na bëre! Kukuuuuu!

Zëri i saj në errësirën nën strehë ngjante me atë të kukuvajkës.

Rrugëve të Breglogut sundonte errësira e natës pa hënë. Qentë lehnin.

Azemi u kthye pas pak dhe iu fut në gji s'ëmës që vështronte Breglogun me lot në sy.

Aty e priti mëngjesin. Kur hodhi sytë nga ara, pa Kamberin vetëm me Mustën duke punuar. Diçka i theri në gjoks, trupi iu ligështua e, ashtu siç ishte, u këput e ra për së gjeri, m'u përpara pragut të kullës. Azemi i trembur e pa t'ëmën që u rrëzua e vështrroi fytyrën e saj të zverdhur, e shkundi nga krahët, i thirri disa herë afër veshit dhe ia plasi vajit duke thirrur:

— Ejani shpejt, ejani, nëna vdiq!...

*
*
*

Metë Demthana vetë i tretë kontrolluan shtëpinë e Vuksan Markut. Në ahurin e lopëve ata gjetën një arkë me fishekë. Arka ishte e rrethuar me drunj të vendosur anash, pastaj me një shtresë me bar të thatë e në fund me një mushama. Mushamaja dukej si copë parashute e prerë. Mbi të ishte krijuar një shtresë e bardhë myshku që lëshonte një duhmë të rëndë. Ndërsa në dhomat e nu-seve në fillim s'mundën të zbulonin asgjë, por më vonë u shkoi mendja të lëviznin rrobat e palosura stivë mbi

arkë. Arkat ishin të mbushura me grurë e me misër të fshirë. Metë Demthana, kur pa grurin e misrin e fshehur, shau e mallkoi rëndë.

— Edhe dyqanin ky do ta ketë vjedhur, me siguri, — u tha Meta shokëve, duke vështruar armët, municionin e bereqetin. — Të tillë njerëz nuk lënë gjë pa bërë mbi dhe.

I qeshi nuri Metë Demthanës atë ditë kur vajti për herë të parë në dyqanin e sapohapur. Ç'është e vërteta, aty s'kishte ndonjë pasuri kushedi se çfarë, po shitësi, një djalë i ri, që ishte i biri i mullixhiut të Breglogut, u fliste me zë të lartë e gjithë gaz: «Mos u mërzitni! Të tjera mallra do të na vijjnë. Vajguri kemi. Edhe basma, edhe beze, edhe sheqer, edhe... Prapë do të na vijjnë. Sonte pres karvanin e kuajve...». Si dëgjoi këto fjalë, Meta u tret në mendime. Iu kujtua fëmijëria e tij. Ai ishte kërthi kur shkante në Shkodër e prej andej vetëm një gjysmë teneqe vajguri sillte e shtëpia tundej në themele nga gëzimi. Pa le kur ata hidhnin një dorë kripë në torbë! Atij nuk i vinte rëndë të fliste hapur e të thoshte në derë të dyqanit: «I kam veshur tirqit e leshtë në mish tërë jetën. E ku dinim ne ç'janë këto të lintat, o burra!

Kur dëgjoi se e prishën dyqanin, ai u nxi në fytyrë nga inati: «Burra, një krimb po e bren përbrenda punën tonë... Unë them se atij i duhet shtypur koka. Hapni sytë, more burra, e bëjini katër!... Ai ka të bëjë me tokën tonë, me shtëpinë, me fëmijët tanë, me të ardhmen tonë...».

Me këto mendime ai u kthye në shtëpi. Sosja e priti ftohtë të shoqin. Ajo vështronte e menduar rrugën e pyllit dhe Dikun që vraponte andej duke thirrur: «O Valbonë, o Bonë mooooj, o Bonë!».

— Ku është çika, grua?

Sosja largoi duart nga gardhi ku qe mbështetur e si me zor mundi t'i thoshte se ajo s'ishte kthyer ende, edhe pse nata po binte ngadalë e Breglogun pak nga pak po e rrethonte qetësia.

— Diçka do t'i ketë ndodhur asaj. Kurrë nuk është

vonuar si sonte... Po shkoj edhe unë... — Ai eci disa hapa, pastaj qëndroi, ktheu kokën pas e foli sikur të kishte harruar diçka.

— Grua, o grua, a e more vesh? Vuksan Marku bre... I poshtri! Kishte fshehur pushkë e fishekë në shtëpinë e vet. Edhe misër bre, edhe grurë kishte fshehur qeni!

Sosja e vështroi të shoqin. Sytë i shkrepnin. Kur ai i kryqëzoi duart përpara, ajo buzëqeshi.

— Plumbin do ta hajë në ballë, plumbin, — tha Meta pastaj dhe u nis drejt pyllit.

*
*
*

Valbona deri sa u err nuk e trembi tufën që të kthehej në shtëpi. Bile-bile e kishte harruar fare tufën, vetëm se ajo Vargusha që s'i ndahej hap pas hapi s'e linte rehat. Valbona ia kruante brirët dhisë, i ledhatonte perçen nën gushë dhe e shtynte në kullosë duke menduar e habitur se pse Rasimi s'po dukej andej. «Ç'do t'i ketë ndodhur vallë?», — pyeti veten ajo e pastaj i bëhej sikur dëgjonte zërin e tij: «Më prit te gomuri i Mrikës». Valbona s'kishte mundur të nxirrte fjalë nga goja.

«Më prit, Valbonë».

Po Rasimi nuk po vinte.

Erdhi Diku e pas tij edhe Meta. E gjetën të ulur mbi një gur duke vështruar rrugën e duke përkëdhelur Vargushën.

Meta i tha:

— Mos je çmendur, bijoo?!

Ajo brofi në këmbë e trembur.

Diku i tha i nxehur:

— Turp e marre për ty, o motër!...

— Nuk e di, bijë, çfarë do të bësh natën në pyll? Bësa e zotit, kurrë s'jemi koritur. Më thuaj, bijë, çfarë do të bësh? Tufën natën pse ma le në kullosë?... — tha Meta.

Valbona dëgjonte e heshtur. Kokën e mbante ulur.

Fshiu faqen ku i shkau një lot. Ajo u nis për udhë e para. Meta dukej tepër i mërziur. Mbi rrugën e ngushtë ngrihej një re e dendur pluhuri. Nëpër pellgje cuisnin bretkosat. Mojana dukej madhështore në horizontin që po hapej ngadalë. Pas pak në kokë të malit u duk hëna dhe ndriçimi i saj i argjendtë ndriçoi rrugën ku dëgjoheshin tingujt e një këmbore të vogël.

*
* *

Kamberi, sa dëgjoi zërin e Azemit që thërriste për ndihmë, u bërtiti djemve dhe të tre u turrën për në shtëpi. Kur hyri në oborr, e gjeti Azemin duke qarë. Vrapoi te Sadija. Ajo ishte shtrirë në prag të derës, me fytyrë dyllë të verdhë. Nuk lëvizte as këmbë, as dorë. Azemi ende qante me zë të lartë. Kamberi i foli, por djali nuk pushonte. Musta u drodh. Atë çast nuk mundi të bënte asnjë lëvizje. Vështronte Sadijen si i ngrirë. Kamberi bëri krahun hark, ia futi së shoqes nën kokë dhe e ngriti lart. I vuri dorën tjetër në ballë dhe thirri me zë të lartë:

Grua, grua, gruaa!, — dhe, kur nuk mori përgjigje, iu kthye Aliut: — Ujë, sillni një gotë ujë.

Djemtë vrapuan njëherësh e pa vonuar në grykën e pusit u dëgjua zhurma e zinxhirëve të gjatë që përplaseshin në kovën e vjetër Kova ishte një helmetë e ndryshkur. Anash kishte tri vrima. Vrimat i zinin me copa leckash, por ato shumë rrallë nuk e nxirrnin ujin që dilte si krua i vogël. Uji lagte muret e pusit, dërrasat e arkës që mbyllte grykën dhe, kur ndonjë pinte në kovë, uji i binte në gjoks, në fytyrë, në rroba.

Sadija hapi sytë.

Kamberi i pa djemtë, pastaj gruan e në fund nxori kutinë e duhanit. Dora e tij lëvizi që prapa supeve në shpinë të gruas. Ai e mbërtheu në supe e, duke i ngulur sytë në bebëza, i tha me zë të butë:

— Mbahu, grua!

E ndezi duhanin, duke menduar për të. Asnjëherë, që kur ishte martuar, Kamberit nuk i ishte dukur trupi i saj aq i molisur, sytë e saj aq të mekur, fytyra aq e zverdhur.

Dy ditë radhazi Sadija nuk u ngrit nga krevati. Kamberi me të dy djemtë shkonin në arë, ndërsa Azemi i vogël i rrinte te koka s'emës, po në sytë e gruas dukej vetëm një si hije. Sa herë i buronte një grimë force, ajo pyeste: «Ku është Rasimi? Thirrmani djalin të vijë këtu e ta shoh, thirrmani!». Kamberi i pari i tha se Rasimi kishte shkuar për ca ditë te dajallarët. Sadija e pa dhe nuk foli. Më pas përsëriti të njëjtat fjalë, po përgjigjen e kishin gati tashmë jo vetëm Kamberi, por edhe Musta me Aliun që e thoshin me një gojë.

Sadija psherëtinte, pastaj mbyllte sytë një copë herë, i hapte prapë, vështronte Kamberin me të bijtë dhe dukej se me vështrimin e saj pyeste gjithnjë për të birin.

Rasimi nuk u kthye atë ditë, as të nesërmen, as pas një jave. Kamberi gjatë këtyre ditëve dukej tepër i shqetësuar. Porositi djemtë që të mos i tregonin gjë Sadijes dhe vrapoi te Rifat efendiu. Që kur e kishin hequr për hunde gratë në kursin kundër analfabetizmit, s'e shihte me sy Kamberin. Ai kujtonte se kishte qenë Kamberi ai që ia kishte pjekur çorbën, ndaj nuk doli në derë që të takohet me të. Kamberit i tha gruaja e Rifat efendiut se i shoqi s'ishte në shtëpi dhe ai u kthye mbrapsht duke menduar ç'të bënte. Në fillim deshë të shkonte te Cen Ashimi e të këshillohej me të, por u pendua. Ai sa herë kishte thënë fjalë të këqija për Cenin që mendohej të ishte i parë mbi të tjerët. Përveç kësaj Kamberi e dinte se Ceni nuk ishte njeri i besuar i qeverisë, andaj tha me vete: «Kot që të shkoj tek ai». Dhe u kthye në anën tjetër. Shkoi te Xhavitin. Xhavitin e gjeti në shtëpi me dy fshatarë. U përshëndet me ta e i pyeti:

— A mos ju bezdis, o burra? — Pastaj heshti pak e, kur nuk mori përgjigje, shtoi: — Kisha një fjalë me ty, o Xhavit... — U mat t'i thoshte «shoku», po kjo fjalë s'i dilte lehtë nga goja. Xhavitin s'i ktheu përgjigje në fillim...

Vështroi fshatarët që e lanë bisedën përgjysmë dhe, si u tha diçka me zë të ulët, u ngrit në këmbë e shkoi drejt Kamberit, i cili nisi të fliste pa vonuar: — Më ka humbur djali, bre Xhavit.

— Cili djalë?

— Rasimi.

— Si? Kur? Ku? Çfarë po flet?

Kamberi u zverdh në fytyrë, zëri iu drodh nga mallëngjimi, por kjo s'e pengoi atë t'i thoshte Xhavitit se djali qe bërë dëm, si i thonë fjalës.

— Ai ka humbur sa herë me ditë e me javë të tëra. Ka marrë rrugë të keqe. Ikën nga shtëpia, ose shkon mbas femrave, ose xhindët ia kanë pushtuar mendjen. Çfarë të bëj unë i ziu? Jam për të prind, babë, gjithçka... E rrita në sofrën time. S'di ta ndaj nga fëmijët e mi, për besë.

— Sa ditë ka që s'është në shtëpi?

Kamberi u mendua. Dukej sikur po bënte hesap ditët.

— Tetë ditë sot... Po, po, plot tetë ditë. E mbaj mend mirë. Punonim në arën e tij atë ditë. Ai s'ma tha se ku do të shkonte, por edhe ne s'ia prishëm qejfin, duke menduar se ai është i ri. Ka qejf të shëtisë e të njohë...

— Kaq ditë që paska ikur? Po kujt i ke treguar përpara meje?

— Askujt, kujt t'i thosha përpara teje. Ti je...

— Asgjë nuk jam unë vetëm pa shokët e tjerë. Pa më thuaj pse s'ia ke thënë njeriu më parë këto që më the mua?

Kamberi ngriti sytë dhe e vështroi Xhavitin.

— Kjo është si puna e atij që thërriste përditë «ujku, ujku». Edhe unë se mos e kam të parën herë këtë që ai më largohet nga shtëpia... Druhem se mos më bën ndonjë marrëzi dhe për perëndi nuk mundem ta mbaj edhe sikur të jetë shtatë herë imi.

Xhaviti tundi kokën. Fytyra e tij mori një pamje tjetër. Deshi t'i thoshte diçka Kamberit, por heshti një copë herë duke e vështuar. Edhe Kamberi e pa në sy dhe sikur lexoi mendimet e tjetrit, ndaj shtoi:

— Kam detyrime edhe për Rasimin. Më tepër se për

djemtë e mi. Çfarë do të them unë në sy të botës, po të më dalë dore djali?

— Hë, ç'do të thuash? Ai të doli. E ke në shtëpi? Jo.

— S'di çfarë të them. Unë për këtë punë erdha të ti.

— Ti duhet ta dish më mirë nga unë se ku mund të jetë Rasimi, prandaj nisu pa vonuar dhe gjeje, mbledhe në shtëpi dhe kujdesu më mirë se deri tani për djalin...

Këto fjalë e dogjën Kamberin, ndaj u ngut ta ndërpriste.

— Pse allahile, keq e kam mbajtur unë atë djalë a?

— Keq. Fshati që duket...

— Ti nuk di gjë, more Xhavit. Sa je kthyer nga lufta. Kam për shahit të madh e të vogël në Breglog për këtë punë. Që nga teshat e shtatit ia kam blerë me dorën time. Po këto s'i kam bërë as për djemtë e mi, o Xhavit. Rasimi më doli prej dore. Iku...

— Ti, Kamber, di shumë në këto punë, por mos harro se njeriun s'e bëjnë të lumtur as një palë rroba, as dhjetë palë... E, në qoftë mbërthyer lumturia vetëm në këto gjëra, atëherë gratë në radhë të parë kanë qenë ato që janë gëzuar më shumë. Cila nuse nuk është veshur me rroba të reja? Po gratë kanë qenë të shtypura më tepër se kushdo tjetër.

— Ti do të tallesh me mua, o Xhavit Çela? Ta kisha ditur, s'do të vija të qaja hallet me ty.

Xhavit e vështoi me ngut, ngriti dorën drejt tij e tha:

— Që erdhe, bëre mirë, o Kamber. Po fjalën ta themi si duhet thënë. Shumë thuhet për Rasimin e për ty e, sa janë të vërteta, ti e di më mirë, veç ja ku po ta përsëris: gjeje djalin sa të jetë e mundur më parë...

— E ku ta gjej unë, o Xhavit? Kam një javë që bredh poshtë e lart pas tij. Atë sikur e lëshoi toka...

— Atëherë duhet lajmëruar në Degën e Punëve të Brendshme. E gjejnë ata

Kamberi u zverdh në fytyrë.

— Mirë, ta gjejnë ata. Unë s'kam ç'bëj!

— Pse?

— Ai duhet të ketë kaluar kufirin.

Xhaviti u mendua dhe pyeti:

— Vërtet thua? Je i bindur për këtë?

— Ashtu them, derisa i humbi nami si shurra e pulës.

Dolën njëri pas tjetrit në oborr. Ecën një copë herë pa folur.

— Ta shohim këtë punë atëherë, — tha Xhaviti dhe i zgjati dorën tjetrit. Kamberi u nis për në shtëpi, ndërsa Xhaviti shkroi një copë letër, me të cilën lajmëronte në Degën e Punëve të Brendshme për zhdukjen pa lënë gjurmë të Rasim Sejdisë.

* *

Kamberi s'mund t'ia thoshte së shoqes se i biri ishte zhdukur, ndaj e gënjente çdo ditë, se e kishte parë në Breglog, se Rasimi do të rrinte ende edhe ca ditë te dajallarët. Rrallëherë, kur ajo ishte në qejf, i thoshte: «Iku në Amerikë. U mbyt në lumë. E vranë si cub në grazhd të kalit». Sadija zverdhej në fytyrë, ngrinte dorën lart dhe, pasi ia ngulte sytë të shoqit, nxirrte nga goja vetëm një fjalë: «Mos...»: Kamberin e trembte pamja e saj, ndaj ia plaste me të madhe: «Ha, ha, ha, ha! Heu, mori grua! Ç'na mori gazi... Ti ende s'ke kuptuar, moj? A s'po sheh se ç'kohë kanë ardhur a? Mos pyet për djalin e as për çikën... Të del dore papritur e pakujtuar. E, kur e vret veten, kujt do t'ia kërkosh gjakun? Edhe ti, pra, mos i harro këto. Njeriut mund t'i ndodhë gjithçka. Me të mirën rri edhe e keqja. Po ti shyqyr që ma ke shtëpinë plot djem, o grua. Se i thonë asaj fjalës, ku të jetë peri më i hollë, këputet...».

Sadija e dëgjonte në heshtje Kamberin që fliste me një gjuhë që asaj i dukej shpesh e pakuptueshme. Në ato fjalë kishte diçka që i afrohej, por s'i shfaqej. Vallë po talllej Kamberi me të, apo donte që ta pregatiste të shoqen për atë që ai s'mund t'ia thoshte troç?

Të nesërmen Kamberin e lajmëruan se e kërkonte një shok i Sigurimit. Kamberi shkoi tek e shoqja dhe i tha:

— Grua, të lumtë! T'u plotësua dëshira. Unë po ta lëshoj shtëpinë. Ja ku e ke. Bëni ç'të doni ti e Rasimi.

Sadija e dëgjoji e habitur dhe pyeti:

— Çfarë po flet kështu, more burrë?

— Unë po shkoj në burg... — Kamberit iu drodh zëri kur i tha këto fjalë.

— Në burg?! Pse, more, çfarë ke bërë?

— Ti e di...

— Unë?...

— Po, po, ti... Ti dhe yt bir. Ju më raportuat. Ja ku më lajmëruan... Më presin policët te shkolla... Ku jam unë për burg në këtë moshë! Heu, më paçi më qafë ti e yt bir!

— Unë mos të paça në qafë! Në këto punë nuk kam gisht unë, jo. Rasimi është gjallë. Flet vetë...

— Edhe ti, edhe ti, do t'u kesh thënë se herën e fundit u grinda unë me Rasimin dhe ai iku nga shtëpia e nuk u kthye më. Kaq mjafton. Këta të vënë prangat për dy llafe, mori grua...

— Për krye të djemve s'u kam thënë një fjalë! Pra flije mendjen nga unë...

Kamberi iu afrua. E kapi për duarsh dhe, si e pa drejt në sy, tha:

— Vërtet thua, o grua?

— Fjala, fjalë.

— Besa e zotit.

— Besa po.

— Heu, burrëreshë!

Ajo s'foli.

— Harroje atë grindje, sido që të bëhet puna. Sa herë grinden njerëzit e shtëpisë. Edhe zorrët në bark grinden. Apo jo, o grua? — Sadija tundi kokën. Kamberi, si rrallëherë, e puthi gjithë mall. — Unë shkova pra, mbeç me shëndet! Kujdes djemtë, kujdes shtëpinë, — tha dhe u kthye përsëri. Iu afrua së shoqes dhe shtoi: — I kam hyrë një teposhte të pjerrët e mos më hidh ndonjë gur mbas shpine...

Ai eci me hap të ngadaltë deri te dera duke i mbajtur veshët pipëz ç'do të thoshte e shoqja, por ajo s'foli. Kamberi kaloi pragun dhe psheretiu, duke vështruar andej nga shkolla ku e prisnin të shkonte një orë e më parë.

* * *

Sadija endej nëpër shtëpi pa nxjerrë fjalë nga goja. I bënte punët e shtëpisë nën vështrimet e Azemit. I biri nuk guxonte t'i fliste s'ëmës. Duke parë t'ëmën të lodhur e të tretur, në veshë i kumbonte gjithnjë fjala e rëndë e saj: «Pusho, se edhe ti turinjtë e tyt eti ke». Kështu e kishte qortuar ajo dhe djali kishte heshtur. Për herë të parë ai dëgjonte qartë dhe kuptonte se midis prindërve të tij kishte një hendek. Po tek e fundit ç'faj kishte ai? Ai këtë s'mund ta kuptonte dhe zhytej në mendime. Përpara syve i shfaqej si në ekran grindja e Rasimit me Kamberin dhe Mustën. I bëhej sikur e shikonte Mustën duke u matur të qëllonte Rasimin dhe këtë të fundit që e goditi dhe doli fluturimthi nga dera e pas tij edhe Kamberi me djemtë. Dera mbeti e hapur atë natë dhe të nesërmen, por Rasimi nuk u kthye më.

Azemi qe tronditur shumë edhe kur nëna e tij qe rrëzuar në prag të derës së kullës dhe ai kishte kujtuar se kishte mbaruar. Nëpër këto ngjarje që kishin ndodhur në shtëpinë e tyre ai i lëshonte mendimet dhe mundohej t'i jepte arsye dikujt e të thoshte se kishte të drejtë. Si, bie fjala, ai vetë. A s'kishte të drejtë që t'i fliste s'ëmës? Pse e ëma nuk e donte si më parë? Ai i pari kishte thirrur me zë të lartë për t'i ardhur në ndihmë. Kur i mendoj të gjitha këto, u mat ta pyeste nënën, por në shkallët e kullës u dëgjuan hapa e fill pas në derë u duk një burrë me trup të gjatë, i veshur me kostum gri dhe që mbante nën krah një automatik e në dorë një çantë. Çanta ishte ngjyrë portokalli. Azemi doli i pari të takohej e burri me automatik i përkëdheli gushën.

Pas tij u futën në dhomën e miqve Xhavit Çela dhe Kamberi. Kamberi i hodhi një vështrim kuptimplotë së shoqes, por ajo nuk kuptoi asgjë. U vuri miqve kutinë e duhanit përpara dhe bëri të dilte duke thënë:

— Është kohë dreke, po hamë një kafshatë bukë njëherë... — Po miku e kundërshtoi. Xhaviti i tha të ulej.

— Azem, — tha Kamberi, — thirri sat ëme të na bëjë një kafe.

— Më mirë le të vijë këtu ajo vetë. Nuk kemi kohë për kafe, — tha operativi.

Xhaviti nuk foli. Sadija erdhi dhe zuri një fron në një qoshe. Operativi i Sigurimit nisi ta pyeste. Kamberi e kishte paralajmëruar gjatë rrugës se e shoqja vuante nga zemra, ndaj ai vepronte me shumë takt e Sadija iu përgjigj lehtë pyetjeve, pa u tronditur.

Kamberi pinte duhan në heshtje dhe vështronte sa operativin, sa të shoqen. Priste në ankth ç'do të nxirrte nga goja ajo. Po Sadija nuk tha asnjë fjalë që e rëndonte atë. Kamberit i gufoi zemra fort, fytyra iu bë all dhe pa dyshim u mallëngjye. Tha me vete: «Vetëm ti ma njeh zemrën mua, moj grua, vetëm ti. Ç'më mori në qafë ai qafir djalë».

Operativi i pyeti përsëri Kamberin dhe Sadijen mos kishin ndonjë gjë tjetër për të shtuar e, kur ata heshtën, u ngrit në këmbë duke thënë se kishin mbaruar punë. Kamberi e mbyti me lutje që të qëndronte të hanin bukë e të flinin, por ata dolën me ngut. Kamberi i ndoqi me sy derisa u larguan, u kthye me të shpejtë tek e shoqja dhe, pasi e puthi në ballë, i tha:

— Burrëresha ime! Kaloi edhe kjo valë.

Sadijes iu drodh buza.

— Djalin, Kamber, djalin ku e kam? Mua më duhet djali dhe jo llafet.

Kamberi i fërkoi supet e foli:

— Mos e mundo veten, grua. Je pa qejf. Djali do të vijë në shtëpi pa vonuar. Mos u mërzi. Ata të dy për djalin erdhën.

— Kush ishte ai me çantë?

— I Sigurimit të Shtetit. — Pastaj Kamberi nisi t'i shpjegonte së shoqes se ç'ishte Arma e Sigurimit të Shtetit. Sadija e dëgjonte me gojë hapur e në fund ndjeu një kënaqësi që buronte nga ai besim që krijoi papritur tek ai burrë që kishte në krah një automatik e një çantë e që përfaqësonte Armën e Sigurimit.

— Ai ka për të ma gjetur djalin kudo që të jetë?

— Edhe në qiell po të ketë hipur.

— U, lum unë!, — tha ajo e në trup e në fytyrë i kaluan ca të rrëqethura, shenjë kjo që i shfaqej sa herë gëzohej apo hidhërohej papritur. — Shih si m'u mbushën faqet me pupla, — shtoi ajo duke i fërkuar ato me dorë. — Leshi i kresë sikur po më çohet përpjetë nga gëzimi. Bre, bre, si e lashë të më dilte prej shtëpie pa i dhënë një drekë të mirë!

— Mos u mërzit, o grua, çdo gjë do të rregullohet si ta këtë bërë emër i madhi zot.

— Amin!

Azemi përgjonte prapa dere.

BLETA DHE KARVANI

Dielli qe ngritur mbi Mojanë kur doli Xhaviti nga Zyra e këshillit. Ajo ishte një zyrë me mure të lyera me gëlqere, dy karrige e një tavolinë, tre stola prej dru bungu të latuar dhe asgjë tjetër. Në mur përballë ishte varur një portret i shokut Enver. Në çdo kohë që të shkoje në atë zyrë ndihej duhma e rëndë e duhanit. Aty zhvilloheshin mbledhje të gjata. Qëllonte që e gdhinin natën. Qëllonte që fenerit të vjetër (një kutizë me xhama dhe një bishtuk) i mbarohej vajguri, po ata vazhdonin mbledhjen. Fytyrat ia shihnin njëri-tjetrit vetëm kur ndiznin cigaren nën dritën e kuqe e tymin që lëshonte çakmaku i mbushur me vajguri. Xhaviti ulej në krye. Zenun Keqi afër dritares, ndërsa burrat e Breglogut zinin stolat.

Atë natë Xhaviti kishte bërë një gjumë të keq. Dytri herë qe ngritur natën nënë Zylfija e shqetësuar dhe e kishte ndjekur mbrapa duke e pyetur. Xhaviti kishte buzëqeshur për të mos e vënë nënën në merak, ishte shtrirë në shtrat, i kishte lidhur duart pas qafës dhe ashtu kishte pritur mëngjesin. Ndaj të gdhirë iu afrua dritares dhe nisi të vështronte Breglogun, rrugët, shtëpitë, njerëzit. Mendohej. Fshati ishte pa bukë: Ç'të bënte? Në veshë i kumbonin fjalët e sekretarit të partisë: «Përpiquni dhe bëni ç'është e mundur që njerëzit të mos mbeten pa bukë, derisa të na vijnë ndihmat. Mblidhni njerëzit, bisedoni me ta. Bindja e tyre ka të bëjë me bukën e popullit. Duke u marrë tepricat fshatarëve të pasur, do t'i pritët rruga tregut të zi».

Disa familje në Breglog s'kishin bukë. Një nënë ia ruante fëmijës kafshatën të varur në gozhdë. Si u varka kafshata në gozhdë?! Nënë e kishtë futur në një çorape. Çorapja e re prej leshi qëndronte e varur në gozhdë. Sa e çmuar që ishte ajo çorape! Me atë mund të pushonte vaji i fëmijës, mund t'i prisje udhë urisë... Me atë çorape një ditë fëmija, i rritur, do të shëtiste udhëve të Breglogut e do të thoshte: «Kam veshur çorapen. Atë çorapen e dikurshme ku ma ruante nëna bukën. Nuk më shikoni? Po e shkel urinë me këmbë».

Xhaviti mori kutinë nga xhepi, drodhi një cigare dhe doli. Vështroi nga qafa e Mojanës mos shikonte karvanin duke ardhur. Po atje rruga fshihej nëpër pyje. Atje degët e harlisura krijonin një perde të gjelbër. Dielli nxehte fort. Nëpër pellgje kuaknin bretkosat. Diku larg dëgjohej melodia e ëmbël e një fyelli. Ai mbajti vesh një copë herë. Ajo melodi e ëmbël i solli ndër mend ato vite kur rendte mal më mal me një torbë në krah, kur nënë Zyla i fuste misërniken me ç'të mundte e ç'të kishte, një rrishtë tranguull turshi, një qepë e pak djathë që duhej ta lëpinte e jo ta kafshonte.

Kishte arritur afër shtëpisë së Kamberit. Kulla që fshehur nën kurorat e lulëzuara të pemëve. Në oborr dëgjoheshin zëra. Njëri oxhak tymonte... Ai vështroi tymin e oxhakut të kullës së Kamberit. Deri aty vinte era e bukës së sapogatuar. U kthye nga fshati e, kur s'pa oxhak tjetër që të nxirrte tym, mendoj diçka të keqe, por që as ai vetë s'mund ta quante të vërtetë pa e kapur Kamberin me presh në dorë. «Ha ai që ka, ai që s'ka rri pa ngrënë». Iu kujtua komisioni i ngritur për tatimet e për furnizimet. Duhet bërë edhe një kontroll si në shtëpinë e Vuksan Markut ashtu edhe në të Kamberit.

Në arë filladi valëzonte mbi jonxhën e rritur. Kamberi, vetëm Kamberi mbillte jonxhë në Breglog. Në anë të saj Xhaviti pa një shami të bardhë. Vështroi atje. Dikush qëndronte e kërrusur. Diç po punonte. Çfarë po bënte vallë? Kur iu afrua, qëndroi i habitur. Ishte e bija e Ukë Hutës, Suta.

Ajo po mbushte një torbë me jonxhë. Kur pa Xhavitin, drejtoi trupin, ngriti llërën e dorës dhe largoi nga balli një tufë flokë. Ishte skuqur në fytyrë. Djersët i rridhnin ballit.

— Përse e mbledh atë jonxhë?

Vajza e zënë ngushtë uli kokën. S'dinte ç'përgjigje të jepte, ndaj mezi foli:

— E do nëna për lakror.

— Lakror?

— Po, po, lakror...

— Lakror me jonxhë nuk kam dëgjuar. E keni provuar?

— Jo, sot...

— Çuditëm si ju shkoi ndërmend! — Suta nuk foli. Xhaviti vijoi: — Ke ngrënë ndonjëherë ti, o Sutë, lakror me jonxhë?

— Jo besa, asnjëherë.

— Po nuk bën, moj Sutë, jo. A e di ti se jonxha edhe bagëtive u bën dëm kur ato nuk janë të mësuara dhe u hidhet pa racion, jo më njerëzve.

— *Merr, merr sa më shumë, — më tha baba, — se vetëm një rigë miell kemi e pastaj s'ahet lakrori...*

Xhaviti dëgjonte dhe s'ia ndante sytë vajzës.

Në oborr të Kamber Bushit dëgjoheshin zëra. Oxhaku ende nxirrte tym.

— Lakra, bre, a hithra të kishe mbledhur fushës, apo nuk ka plot.

— E ku gjen lakra? I kanë bërë naaaaa! Kush t'i lë lakrat sot. Ato me një filxhan qumësht hahen si s'ka më mirë. Ne s'ditëm ç'të bënim. Kamberi na gënjeu...

— Pse ju gënjeu?

— Na tha se do të na jepte një tepsi galixha¹, po ai s'e mbajti fjalën. Unë i thashë: — *Na jep, bre, se nuk kemi në shtëpi veç një rigë miell, — e ai m'u përgjigj: — Të kesh në magje sot një rigë miell, do të thotë të jesh njeriu më i pasur i Breglugut. — Unë ia ktheva: Po me një rigë miell,*

1. kallinj misri të vegjël me kokrra të rralla.

more Kamber, nuk gatuhet as bukë, as leqenik¹, as qull, as kaçamak. — Ai më pa me përcmim e ma ktheu: — Vrit veten pra... Shko në arë e merr një dorë jonxhë e bëje lakror! — Unë e pyeta babën e ai s'i gjithnjë më tha: — Po të pat thënë Kamberi, shko e merr! Ama mos e lësho dorën, se na lind nevoja nesër prapë e po i hipën kacabunjtë plakut, s'ka njeri që merret vesh me të — Suta ktheu këkën nga shtëpia e Kamberit dhe tha: — Po të më shohë ende këtu, ka rrezik të më shajë. Më tha në oborr: — Më mirë të ushqesh me jonxhë një dhi të shtime², sesa ty.

Xhaviti u drodh kur dëgjoi këto fjalë. Ia mbërtheu sytë vajzës, pastaj zgjati dorën dhe i kapi torbën. Suta e pa e habitur e s'guxoi të pyeste se ç'po bënte. Xhavit Çelën e mbante gjithë Breglogu në gojë për të mirë. Vajza po vështronte ende kullën dhe, kur pa Kamberin duke mbushur duart me dhe që e hidhte në ajër i tha:

— I iku bleta Kamberit.

Xhaviti pa në horizontin e kaltër një si re të vogël lëvizëse që lartësohej gjithnjë e merrte udhë kushedi për nga. Poshtë saj harkonin copërat e dheut që hidhte Kamberi dhe era e lehtë pranverore shtynte tutje pluhurin ngjyrë kafe të errët.

Xhaviti zbrazti torbën.

— Le të ikë bleta e Kamberit, — tha me një ton pak si të vrazhdë dhe fytyra i mori tjetër çehre.

Suta qëndroi përpara tij si e ngrirë.

— Shko në shtëpi, — i tha Xhaviti, por ajo nuk u tund nga vendi. Vështronte grumbullin e jonxhës te majat e këmbëve dhe heshte. Dëgjonte zërin e Kamberit që ndillte bletën të qëndronte në një degë peme e pastaj ta mbyllte në një nga ato zgjojet e vjetra prej lisi dhe heshte. Ndiante atë erën e njomë që lëshonte jonxha e porsaprerë dhe heshte. I dukej sikur atë jonxhë e kishte çuar në shtëpi e i kishte dhënë një valë nëna e po ia derdhte lëngun je-

1. bukë me ujë të ftohtë.

2. që ka dështuar.

shil në të verdhë. Po ajo nuk ishte në shtëpi, ndaj u drodh. Kishte uri.

Në shtëpi e prisnin me torbën plot.

— Shko, Sutë, shko!, — iu lut Xhaviti për të dytën herë, por ajo vështronte torbën e zbrazur dhe nuk bënte këmbë.

Xhaviti u përkul, mori torbën, e mblodhi në dorë dhe i tha:

— Shko, Sutë, shko! Mos u mërzit. Më mirë çoje bosh këtë torbë, sesa të hash jonxhën e Kamberit.

Vajza e pa e habitur. Ajo kishte kujtuar në fillim se Xhavitit i dhimbsej pasuria e Kamberit, ndërsa tani s'po u besonte veshëve. «Edhe Xhavit Çela s'e dashka Kamberin dhe jonxhën e tij. Ai një tepsi galixha s'të jep i mallkuari! Me atë dorë miell nëna do të pregatiste një lezhnicë me tamël».

Xhaviti ndezi edhe një cigare.

Kamberi vraponte duke ndjellë bletën. Dielli ngrohte si saç. Zëri i Kamberit gjithnjë largohet, ndërsa në horizont reja e gjallë fluturose nuk dallohet më. Xhaviti vështroi malin, pastaj rrugën këmbësore mal më mal e kodër më kodër, derisa zbriti në fushë. Kur dalloi karvanin e gjatë të kuajve të ngarkuar me misër e grurë, flokët iu ngritën përpjetë nga gëzimi. Iu afrua Sutës, e kapi për supesh e i tha me zë të lartë:

— Vrapo, Sutë, shtëpi më shtëpi e u thuaj të vijnë. Ja karvani, erdhi. Në vend të torbës me jonxhë, ti do të çosh në shtëpi një kalë të ngarkuar me grurë. Vrapo, o Sutë, pa vonuar e u thuaj të vijnë i madh e i vogël në Breglog, se për ju mendon Partia, për ju mendon Enveri e kurrë s'do ketë vend në vatrën tona uria.

Suta vështroi Xhavitin e entuziazmuar, pastaj karvanin, kullat e Breglogut dhe vrapoi përmes fushës së mbushur me bar e lule, përmes arave ku rritej misri, vrapoi nëpër rrugët që u mbushën me njerëz të gëzuar.

Në qoshe të arës ishte një torbë e zbrazur që do të kalbej aty e harruar.

— Nënë, eja të të përqafoj një herë!, — i tha Xhaviti s'ëmës sa shkeli në pragun e shtëpisë.

Nënë Zyla e vështroi të birin me një buzëqeshje të ëmbël.

— Të pastë nëna, o Xhavit, gjithë ditën kam menduar veç për ty!

— A më ke ruajtur ndonjë gjë të mirë për të ngrënë a?

— Besa jo, bile për këtë kam vendosur të të flas rëndë.

— Jo, bre, nënë, djalit si do t'i flasësh rëndë?

Nënë Zyla u mendua një çast duke vështruar të birin. Xhavitit i qenë krijuar dy rrathë mavi nën sy dhe dukej i hequr në fytyrë. Flokët e zinj dredha-dredha i kishin zënë gjysmën e ballit.

— Ti, Xhavit, e ndave bereqetin në Breglog, por për ne as që të ra ndër mend fare. Shko hape magjen dhe shiko se ç'ke brenda. As me gjuhë nuk ke se ç'lëpin. Me se do të jetojmë ne? Me qumësht, veç foshnjës, askush nuk e mban dot shpirtin. Nuk ke bërë mirë. Edhe ne jemi njerëz...

— Ke të drejtë, nënë, por më keq se ne kishte shumë në Breglog. Ata duhet të merrnin të parët...

— Pse? A nuk hamë bukë edhe ne?

Xhaviti u vrenjt në fytyrë.

— Po, nënë, por ata kanë fëmijë të vegjël. Zëri i fëmijës për bukë është një zë i padurueshëm. Pastaj ti mos kujto se s'do të ketë edhe për ne.

— Nga do të na vijë, o bir?

— Partia, nënë, pushteti ynë do të na dërgojnë përsëri. Rruga deri në Kukës është ca larg. Me kuaj duhen katër-pesë ditë të mira vajtje-ardhje.

Nënë Zyla qeshi.

— Pse qesh, o nënë?

— Ja, ta tregon nëna pse po qesh. Paskam bërë sot një punë të mirë, ndaj po qesh.

— Çfarë pune?

Nënë Zyla i vuri dorën në krah të birit.

— Më erdhi në pikë të sabahut Kamber Bushi sot, o bir. Kur e pashë nga larg, besa nuk e njoha. E di, Xhavit, që kanë filluar të më lënë sytë? Nuk shoh mirë, ndaj prita derisa m'u afrua. Ç'të shoh? Kamberi me një tepsi remi në dorë. E kishte mbushur tepsinë plot me galixha. Ka shumë kohë që s'e kam parë Kamberin në këto troje. Thirri në oborr dhe dola. *Afrohu, afrohu!*, — më tha dhe heshti. — *Merre këtë tepsi misër, se vallahi më shumë nuk pata. Edhe këtë ia pat premtuar Ukë Hutës, por ai nuk erdhi që ta merrte e ta solla ty. S'duhet të kesh bukë në shtëpi as ti...*

— Të ka gënjyer, o nënë. Shkoi vajza e Ukës, por Kamberi nuk i dha asnjë kokërr.

— Jo, more! Po ku e di ti?

— E gjeta duke mbushur trastën me jonxhë.

— Me jonxhë?

— Po, po... Me jonxhë do të gatuante një lakror.

— Po ku ahahet lakrori me jonxhë?

— Pastaj çfarë i the Kamberit, o nënë?

— *Shko, more Kamber, — i thashë, — kemi shumë kohë që s'marrim as misër, as grurë më te ti... Ai më tha se s'po ma jepte hua, po ta merrja e të mos shihte njeri. — Ta kam falur, — i thashë. — Kokrra e misrit është si parja e floririt sot, — më tha Kamberi duke më zgjatur misrin. Unë u mendova, pastaj i thashë: Shko, more Kamber! Në ma shpëtoftë shpirtin kjo dorë galixha që po më fal ti, më mirë po vdes që tani... Ai priti se mos më mbushaj mendja, por, kur u bind se unë s'tundesha nga imja, më pa duke mbyllur njërin sy e më tha: — Kur ke grurë, pse të hash misër? Mua më bëhet qejfi që kujdeset yt bir për shtëpinë e vet, por kujtova se nuk ke. Unë e ndoqa nga oborri. Ai më tha: — Ngrije fort zërin, oj plakë, ta dëgjojë gjithë Breglogu zërin tënd. Ti sot je pari më tët bir. Unë qesha me të madhe.*

— Oh, ç'ia paske bërë mirë, o nënë!

— Mirë ia bëra, po magjen e kemi bosh pa...

— Edhe ne do të kemi. Sot në Breglog nuk qan asnjë fëmijë për bukë. Unë mund të rri jo një ditë, por një javë, një muaj pa ngrënë.

— O të pastë nëna! O i miri i nënës! Bash ashtu është, si thua ti!, — tha nënë Zyla, pastaj, kur dëgjoji hapa në shkallë, shtoi: — Dikush po vjen.

Të dy pritën në heshtje, duke vështruar derën e hapur. Në shkallët e gurta të kullës dëgjoheshin krisma çizmesh me thumba. Xhavitit i shkoi mendja te policët popullorë që kalonin shpesh andej, por jo. Në derën e kullës qëndronte një ushtar.

— U, lum nëna kush ma gëzoi shtëpinë!, — tha nënë Zyla, duke hapur krahët. Halimi e përqafoi t'ëmën, pastaj u ndodh ballë për ballë me Xhavitin. Ata i shtrënguan duart njëri-tjetrit, duke u vështruar në sy, pastaj u përqaftuan.

— A je, Xhavit Çela!

— Mirë se erdhe, vëlla!

Nënë Zyla u priu djemve në dhomë. Shtëpia e Çelajve ishte mbledhur e gjitha. Halimi u tregonte për shokët e tij, për dekoratën që kishte në gjoks, për jetën në kufi... Qe ulur këmbëkryq gëzimi në vatrën e tyre atë natë.

— Kam menduar gjithë ditën për Xhavitin, o Halim, — nisi nga e para nënë Zyla. Ky s'po më dëgjon mua, o bir. I ka ardhur koha të martohet. A s'më shihni mua sa jam lodhur? Njëqind vjeç s'do të bëhem unë. Edhe në u bëfsha, hyzmetin juve nuk mundem t'jua bëj si duhet. Unë s'i dua zotit tjetër, veç t'i shoh nuset tuaja në shtëpi, t'i shoh e të përkund fëmijët tuaj. Po Xhavitit rri e nuk flet fare. Thuaja nënës se, ku të jetë çika më e mirë, kam për të gjetur.

Nënë Zyla mbushi një çanak të madh me qull të hollë nga qumështi i shumtë që kishte hedhur në të.

Xhavitit e Halimi qeshën me të madhe. Nënë Zyla ngulte këmbë në të sajën. Halimi vetëm qeshte.

— Do t'i vijë koha edhe kësaj, o nënë, — tha Xhavitit, më tepër për të mbyllur bisedën, se ndryshe ai do t'i tre-

gonte nënës atë të fshehtë që ruante në gji. Atëherë ajo sigurisht do ta pyeste se nga ishte e si ishte dhe do t'i lutej që t'ia shikonte nëna atë të bukurën nuse që Xhaviti kishte zgjedhur.

* * *

Një javë rresht Ukë Huta punoi në pyll. Ai pat shkuar me Kamberin një mëngjes herët, pa zbardhur dielli në Breglog. Në një përrua të thellë midis lisave të gjatë ai kishte zgjedhur një vend të fshehtë. «Këtu të punosh, — i kishte thënë Ukës Kamberi. — Hape të thellë gropën!» Uka e kishte vërenjtur i habitur dhe e kishte pyetur: «Pse, çfarë do të futësh këtu, o Kamber?». Po Kamberi nuk i kishte treguar se aty do të fshihte misrin e grurin. Kamberi kishte ikur. Uka kishte vazhduar punën. Dëllinjat e bushet i preu me sëpatë, pastaj filloi të gërmonte në tokën e fortë. Hapi një gropë katër pëllëmbë të thellë, pastaj pas çdo goditjeje kazma filloi të lëshonte xixa. Kur erdhi Kamberi, e gjeti Ukën qull në djersë. Ai ishte aq i mërzitur, sa i nxirrte koka tym. Gjithë ditën kishte punuar vetëm me ujin e burimit, pa vënë gjë tjetër në gojë. I jepte krahe mendimi se Kamberi do t'i jepte bukën e disa ditëve.

— Heu bre!, — i tha Kamberi. — Po ti s'paske bërë asgjë, o t'u këputshin duart! Unë erdha me mendimin se do ta gjeja punën të mbaruar.

Ukë Huta u drodh nga këto fjalë.

— Nuk gjete fjalë tjetër për mua, o Kamber Bushi? Çfarë të dukem unë ty, more?

Kamberi shfryu nën hundë nga inati.

— Ftu! Të flet puna që më paske bërë...

— Nuk e shikon gurin?! Një grusht dhé nuk gjeta, veç shkëmb i gjallë është kjo tokë. S'kam ç'ti bëj me kazmën time të vjetër.

— I dole për zot kësaj pune.

— Veten nuk do ta vras pse i dola punës për zot.

— Ta pagova punën... Ti do të më hapësh një gropë dy pashë të thellë e dhjetë këmbë të gjatë. Kështu e patëm fjalën.

— As për dy vjet nuk mbaron kjo punë.

Kamberi u mendua. «Edhe kaq më mjafton», — mendoi.

— Mirë atëherë, lëre. Do të gjendet ai që e mbaron.

— Kam një javë që punoj unë.

— Çfarë do të thuash me këtë?

— Dua hakun e këtyre ditëve.

— Unë s'të paguaj me mëditje, por me punën akord. Kështu e bëmë pazarin.

— E bëmë si e bëmë, tani dua të më paguash për kaq sa punova...

— Kurrë, kurrë!

— Vërtet thua?

— Po.

— Mendohu mirë, o Kamber Bushi!

— A mos do të më trembësh ti, o njeri që ke tre breza që lëpin kockat e të tjerëve?

Ukë Huta u prish në fytyrë nga këto fjalë.

— Sot kanë ardhur ditë për ne të varfrit, o Kamber Bushi. Dielli yt ka perënduar si grada e togerit që gëzoje dikur. Ti mos kujto se do të mbetesh pa u ndëshkuar si Vuksan Marku.

— Si the, more i krimbur?

Ukë Hutës i kërceu damari në ballë, u nxi i tëri në fytyrë dhe, pasi ngriti kazmën lart, iu turr Kamberit. Ky e pa, u zverdh dhe nxori nga brezi një gjashtore të vjetër.

— Afrohu, po deshe! Varrin e ke hapur me dorën tënde, aty do të kalbesh, — i tha.

Ukë Huta me kazmën të ngritur lart foli:

Me atë koburen që mban fshehur, vetëm mua mund të më vrasësh, pastaj ty do të të varin për gjuhe.

— Ti, Ukë Huta, as mos e hap gojën, se nuk ke as sy, as faqe. Ti me Cen Ashimin rrije nëpër këmbët e gjermanëve, ti do të japësh llogari për këtë. Në burg do të futesh sa të kthehem në Breglog. Harrove kopilin që bëri jot bijë,

o malukat, o hukubet, o qyq! Ti e varrose... Ti e vrave... Ti e fshehe natën në qoshe të arës... Kujton se hamë bar ne a? Mos e prish me mua, budalla! Si kujton ti, që unë s'të jap diçka për këtë punë? Bëra shaka, — ndërroi Kamberi.

Ukë Huta uli ngadalë kazmën dhe ra në mendime. Zemra e dobësuar nga lodhja e të pangrënët zuri t'i rrihte si çekan në kraharor. Iu kujtua ajo natë... Ai kishte varrosur... E bija të kishte bërë kopil? Jo, ore, jo. Po Kamberit nuk i mbushej mendja lehtë. Ai e kishte parë me sytë e tij duke gërmuar në arë një gropë të thellë, në të cilën Ukë Huta kishte hedhur një trup të pajetë... Kopil... kopil, e bija e Ukës!... Ukë Huta u tmerrua kur i dëgjoi këto fjalë dhe nga sikleti që ndjeu ia plasi gazit «Hahahaha!» sa oshëtiu në pyllin e dendur.

— Qesh, o i pafytyrë!, — tha Kamberi duke futur koburen në brez, shenjë kjo që tregonte se Ukë Huta ishte dorëzuar. Atij s'ia kishte më frikën... — Mos prit, mbathua këmbëve, — i tha Kamberi.

Ukë Huta sikur fliste me vete e jo me Kamberin, tha:

— Cili është ai burrë që e ha bukën e këtij të poshtri?! ... Mbushi krahët me bar, o Ukë Huta, me dru, me gurë e jo me ato që premtun Kamber Bushi... He, ç'kokëderr që paskam qenë unë, more! Kur të më mbarohet buka në shtëpi, kam se ku të thërres. Te Xhavit Çeka e jo te Kamber Bushi. Yyy, mallkuar qofsh, o lugati i përrenjve!

Hodhi kazmën në krah, mori xhaketën e grisur në dorë dhe iku. Iku me hap të shpejtë rrugës së pyllit duke mos e kthyer asnjëherë kokën.

Nëpër degët e mbuluara nga gjethet cicërinin zogjtë. Kudo dëgjohej kundërmimi i trumzës... Atje merrnin udhë burimet e ftohta që bashkoheshin në përroin e thellë, i cili çante përmes fushës së Breglogut.

— Do të shkoj drejt e te Xhavit, — mendonte Ukë Huta.

— O Kamber Bushi!, — u dëgjua një zë në oborr si rënkim. Ishte një zë burri.

Sadija që mezi endej nëpër shtëpi i tha Azemit, manarit të saj, që s'i ndahej hap pas hapi kudo që shkonte, të dilte e të shikonte se kush ishte në oborr. Azemi vrapoi. Nën peshën e hapave të tij shtëpia u drodh. Sadija priti sa të kthehej djali duke menduar se, po t'i vinte ndonjë mysafir atë natë, vështirë do ta kishte të pregatiste dar-kën.

Në derë të kullës dëgjoi të qeshurat e Azemit si ka-karitje, pastaj në oborr një të sharë. Azemi iku me vrap që andej dhe po duke qeshur u kthye tek e ëma.

— Çfarë pate, more bir, u çmende, me cilin tallesh?

Djali u mek nga të qeshurat. Sytë iu mbushën me lot nga gazi. Sadija e nxehur iu afrua dhe e goditi dhe do të vazhdonte t'i binte ende, sikur atë çast të mos dëgjonte zërin në derë:

— Bjeri qenit, bjeri! Mbyte!

Sadija ktheu kokën dhe, kur pa Mustën, u drodh. Ish-te tërë baltë në rroba. Në kokë mbante një qeleshe dervi-shësh me cohë të zezë anash. Këmbët i merreshin. Kur fliste, nuk kuptohej, ngaqë i shqiptonte fjalë me zor. Gju-ha i ishte trashur, këmbët i merreshin dhe përplasej sa në njërën faqe të murit në tjetrën.

— O Kamber, ku je, o Kamber?

Sadija gërvishi faqet:

— Qyqja, si i flet të atit në emër, ky i paudhi! — Aze-mi te këmbët e s'ëmës tani qëndronte i tulatur. Të qeshu-rat i kishin shteruar. E vështronte të vëllanë t'i afrohej dhe mendonte se nga mund të bëhej erë po ta lypte nevo-ja që t'u shpëtonte shpullave të Mustës.

— Hajde këtu. ti, o Azem!, — e thirri ai.

Azemi u tulat pas s'ëmës.

— Hajde këtu.. se... se për hazreti Aliun, po të futa në dorë, do të ta këpus kokën si të tricës, a more vesh!

Azemi u fsheh pas s'ëmës. Musta iu afrua Sadijes aq pranë, sa ajo ndjeu duhmën e rëndë të rakisë.

— Ti, nënë Sadije, jepi pare këtij kopili të më blejë raki. Dua të pi. Sonte unë jam i g.g... gëzuar, se u bëra dervish helveti. Do të pi, do të bëj qejf. Kush s'më bindet mua që jam dervish, unë do t'i bëj kahër.¹

Sadija s'dinte ç'të bënte.

— Hajde tundu! Luaj prej vendit po të them! Shu më ke bërë ti në këtë shtëpi... Kush ia mori burrin nënës sime? Ti. Kush e futi flakën në këtë shtëpi? Ti. Unë mora dorë si helveti... Unë kahër do të bëj. Kjo shtëpi tash do një zot të ri shtëpie. Kalit që i hipte Kamberi, do t'ia hipi unë sot e mbrapa. Ti kërko Rasimin... Atë bëj e, po s'më dhe pare për raki, ai s'do të kthehet kurrë.

— Mos, t'u thaftë goja! Rasimi do të kthehet... Mos!

Musta u prish në fytyrë nga një gërdheshje. Nga goja i rrodhën jargë. Sytë i vetëtinë nga inati kur përsëriti disa herë radhazi fjalën:

— Kurrë, kurrë, kurrë... Ai s'vjen kurrë më...

— Kush ta tha këtë, more, t'u thaftë goja!

— Ai që është në qiell ma tha. Pse jam dervish unë? Edhe ty do të të bëj gjytyrym, pranë vatrës do të dërgjesh.

Sadija e vështronte me përçmim. Sa i ngjasonte të atit në sytë e saj atë çast Musta! Asnjëherë tjetër ai s'kishte qenë kopje e Kamberit si atë ditë.

— Po ti, more, ende nuk je nisur a?, — pyeti dhe në të njëjtën kohë e kapi Azemin për mënge; pastaj iu kthye Sadijes e i tha: — Jepi paret. Unë dua raki. Dua të ma therni gjelin e madh sonte. Shpejt!

Sadija bëri të largohej, por ai s'e la të bënte çap. Ndërkohë Azemi i dha trupit përpara dhe iku duke përsëritur atë këngë që i kishin ngritur Mustës në Breglog:

1. mallkim i dervishëve, që donte të thoshte vdekje, mbarim, fund i keq.

O Mustë, o pijanec,
pi raki e bëhesh spec.

— Thirre djalin!, — i tha Sadijes. — Thirre djalin e mbyllja gojën, se, për atë që sundon tokë e qiell, s'e lë që të shkelë më në këtë derë!

— S'kam çfarë t'i bëj. Unë mezi po endem nëpër shtëpi. Vrafshi veten të gjithë!, — tha Sadija duke vështruar Azemin tek vraponte e largohej gjithnjë.

— Thirre, ose do t'ju bëj kahër të gjithë.

Sadija iku në drejtim tjetër, pa çarë kokën.

Musta e ndoqi pas e, kur doli Sadija përjashta, i vuri llozin derës së kullës dhe s'e hapi as kur erdhi Kamberi dhe i gjeti të shoqen dhe të birin duke pritur nën strehët e errëta të kullës.

— Hape, more qafir, derën!

— Kush je ti?

— Hape, more, derën të thashë!

— Thirri të zotit të shtëpisë në emër!

— Hape, se do të ta thyej derën e pastaj kokën tënde!...

— Ma solle rakinë?

— Hape, more, derën!

— Ti s'e njeh hazreti Aliun?!

— O Mustë, hape, more, se jam yt atë!

— Jo, ti s'je im atë!

— Po kush jamë unë?!

— Im atë... është... ai që mora dorë sot e u bëra helveti. ...Ti je një mashkull i dobët i kësaj... shtëpie... me emrin Kamber... Po s'më shërbeve, si dua unë, do... të të flak në Pus të Drenit.

— Thuaji ti, o grua, mos e hapi derën.

— S'kam ç'ti them. Mirë që s'hëngra një dru prej tij. Ka lënë të vëllanë në mes të pyllit vetëm me bagëtitë.

— Hape, o Mustë, se do të të fal, — iu lut Kamberi.

— S'të fal unë ty. Do të të bëj kahër.

— Heu, të bëfsha gjëmën!

— U poq gjeli i madh? Ma sollët rakinë? Natë e madhe është sonte! Haj, haj, haaj, ja, haj, haj, ja, haj. Allah!

— Hape, o Mustë!

— Di të bësh ziqër¹ ti, o Kamber?

— A mos je çmendur, more, të futsha në dhe?!

— Haj, haj, haj. Haj, haj, haj, ja haj. Mëso... Do të të jap dorë edhe ty. E solle rakinë? Kur të vdes, varrin do të ma bëjnë tyrbe në Breglog... Haj, haj, haj, ja haj. Haj, haj, haj, ja haj... Mbrëmë mora dorë. Kemi pirë në agim... Ishim trembëdhjetë dervishë. Katër gra... Haj, haj, haj, ja haj. I fikëm dritat dhe pimë në errësirë... Thirri të zotit të shtëpisë, thirri... Haj, haj...

Azemi kishte futur kokën në gji të s'ëmës dhe flinte. Sadija ishte përkulur mbi të si e ngrirë. Kamberi rrinte me fytyrë nga dera duke dëgjuar llomotitjet e të birit. Priti derisa dëgjoji të gërhiturat e tij. «E zuri gjumi, që mos i daltë tjetër», — tha me vete dhe u ul në pragun e gurtë të kullës. Priti mëngjesin duke vështruar yjet.

* * *

Rifat efendiu qe bërë qingj i butë. Priste e përcillte njerëz. Edhe për një fëmijë ngrihej në këmbë, e përkëdhelte e për më tepër fuste xhezven në zjarr dhe për ata që i kishin buzët me qumësht. Shumë herë qe përmendur ky gjest i Rifat efendiut. Dikush e lavdëronte, të tjerët e shanin. E kështu tregoheshin bëmat e tij, se si ai i kishte shkruar një nuseje një nuskë e ajo pas nëntë muajsh ditë me ditë kishte lindur djaln shëndoshë si molla... Të tjerë thoshin se qe Rifat efendiu që e kishte sjellë në mend Cal Shimën e Kokdodës. Ç'është e vërteta, Rifat efendiu shkruante nuska e për to edhe merrte ndonjë gjë. Dikush i sillte edhe gjëra të tilla, një okë du-

1. lutje fetare.

han, një okë kafe, pesë napolona nën dorë, po Rifat efendi i shtynte sikur s'ia kishte ënda, duke thënë: «Zoti ka bërë emër e ky halli yt do të bëjë për mbarë». Pastaj lutej në një gjuhë që askush s'ia kuptonte, shenjë kjo që i jepte fund çdo pritjeje. Fshatarët ia dinin zakonin efendiut ashtu siç ia dinin edhe lutjen e fundit në sofër. Kohët e fundit në dy-tri dasma e gosti kishte qenë Rifat efendi. Kishin ngrënë e kishin pirë, derisa ishin ngopur me bukë e me çorbë aq të lyrshme, sa të ngrinte luga e bëhej e bardhë sikur mbi të kishin vënë një shtresë qiriri, pastaj mish me oriz në tepsi të mëdha për dhjetë burra. Mishi qëndronte grumbull. Sa fillonte të ulej, sillnin tjetër, pastaj vinte pitja në tepsi të mëdha sa një sofër. I pari i sofrës, që ishte edhe më i shkathëti, hapte piten me duar duke e bërë një si gropë në mesin e tepsisë. Aty vendosej një çanak i madh me kos të trashë. Dhe, kur ngopeshin të gjithë, prisnin pa lëvizur nga vendi, derisa Rifat efendi thoshte lutjen e bukës. Në heshtje të plotë dëgjohej zëri i tij, i cili shuhej si gëlqerja në ujë në krismën e lugëve që zhyteshin, mbusheshin e përplaseshin në enë. Pas lutjes së efendiut të gjithë sa ishin rreth sofrave hanin edhe një lugë.

Një ditë Rifat efendi takoi në rrugë Kamberin.

— E harrove derën e shtëpisë sime, — i tha efendi Kamberit, sa e pa. Ai u mundua të tregohej tepër i dashur dhe i përzemërt me të. Kamberi dukej i vrarë në fytyrë dhe i mërzitur. Ditën tjetër Kamberi shkoi drejt e në shtëpinë e tij:

— Merhaba, Rifat efendi!

— Për qelamulla më pat marrë malli.

— More, po qysh u ndamë për së gjalli! Mos je duke bërë ndonjë shtëpi a konak, se ti, me sa di unë, u mbyte në punë, o Kamber?

Kamberi rënkoi. I hodhi një sy dhomës. Rreth tavanit ishin vendosur ca dërrasa të gjata pesëdhjetëpontoshe që krijonin ca rafte ku Rifat efendi vendoste shumë gjëra. Në ato rafte ishin stivë gazeta, libra e revista. Kishte prej tyre të reja fringo, por kishte edhe nga ato

që ishin zverdhur. Pas këtyre dukeshin stivë tre libra me kapakë të trashë të errët. Në zemër të tyre dukeshin fletët krejt të zverdhura sikur ishin larë e pravullitur me nikotinë. Pak më tej ishte ai libër, për të cilin efendiu përgjerohej në shtëpi, në rrugë e në kuvend. Pastaj ishin vendosur me radhë ato që përbënin inventarin e sendeve me vlerë të Rifat efendiut deri te takëmi i kafes.

— Jam në hall, o Rifat efendi, — tha Kamberi pas një pauze të gjatë. Ai çuditej kur i shikonte gjithë ato libra, gazeta e revista në krah të atyre librave të shenjta që flisnin në një gjuhë që vetëm Rifat efendiu e kuptonte.

— Çka të ka gjetur, o Kamber?

— M'u çmend djali, efendi...

— Jo bre?!

— Besa po. Erdhi mbrëmë i veshur si dervish, i dehur tapë, u fut në shtëpi e na mbylli derën nga brenda. Gjithë natën mbeta jashtë unë me grua e fëmijë.

Rifat efendiu tundi kokën.

— Më mirë të vijë kolera në këto anë, se dervishizmi. Historia nuk njeh rrymë fetare më të rrezikshme që përhap doke e zakone të urryera që s'mund t'i durojë asnjë popull. Ca thonë jemi helveti, të tjerë rufai... Mjerë yt bir që është ngatërruar me ta! Ata ia kanë marrë mendtë djalit, o Kamber. Ai u ngrit në këmbë, mori njërin nga të tre librat dhe, pasi gërmoi gjatë nëpër faqet e tij, ngriti sytë dhe tha: — Vetë hazret Muhameti e ka parashikuar rrezikun e dervishizmit duke thënë se do të prishin fenë dhe kombin.

Kamberi tundi kokën e tha:

— Ai është bërë si bishë e tërbuar. E kam rrahur, derisa iu enjt koka e iu bë me gunga... Do ta kisha mbytur me dorën time, por do të më qeshnin bota, duke thënë se e mbyti i ati të birin e çmendur.

— Bota do të të këndonte në këngë lahute, o Kamber. Një djalë që bëhet dervish është sikur të mos e kesh hiç. E, po ta kishe mbytur, do të thoshin e vrau

i ati të birin për t'i prerë rrugën dervishizmit e për të ruajtur fenë e Muhametit të pastër e të kulluar si qelibrar. U prish dynjaja. A nuk e sheh se ç'po ndodh rreth nesh, more! Merre me mend kush është vënë në krye të punëve, i biri i Zylës! Populli do bukë e jo llafe. Nuk jetohet me barishte, o Kamber.

— Unë e mbarova jonxhën, — gënjeu Kamberi, — duke u dhënë njerëzve që të gatuajnë lakror. More, vetëm çfarë i kam dhënë së bijës së Ukë Hutës, aq të mira qofshin. Për besë dhjetë dele do t'i ushqeja gjithë dimrit, po më erdhi keq. S'kanë ç'hanë.

Rifat efendi u ndërpreu:

— Kamber, ke bërë mirë, janë të këputur. Uka e ka të mirë të bijën.

— Të mirë the? Mos e thuaj atë fjalë. Vetëm unë e di që e kam parë me këta sy.

— Çfarë pe, more? Fol, se po më lë pa mend.

Kamberi uli zërin.

— Suta e Ukë Hutës ka bërë kopil. Mirë e the ti, Rifat efendi, që u prish dynjaja...

— Kopil?! Ku e ka? Nuk e kam ditur këtë gjë.

— E çfarë di ti kur s'ditke këtë? Uka e varrosi kopilin në cep të arës një buzëmbremje kur njerëzit qenë kthyer në shtëpitë e tyre... Kanë frikë se edhe Rasimi me atë do të jetë ngatërruar që s'po më kthehet në shtëpi...

— Hahahahaaa!, — shpërtheu në gaz Rifat efendi.

Kamberi e vështroi i habitur. Ç'po ndodhte me Rifat efendiun? Të qeshurat e tij dëgjoheshin edhe poshtë në oborr, në odën ku rrinte e ëma, në odën e së shoqes. Kamberin po e nervozonte kjo e qeshur që shpërtheu papritur, ndaj pyeti:

— Ç'pate, efendi, se u mbyte?

Rifat efendi u ende kollitej dhe qeshte, qeshte dhe kollitej. Pastaj vuri dorën në gjoks, kroi fytyrën dhe, duke e vështruar drejt në bebëza, i tha:

— Jo kopil, more Kamber. Edhe gomarët e dinë në

Breglog se Ukë Huta në mezhdën e arës së tij ka varrosur qenin.

— Qenin? Luaj, more, vendit!

— Qenin, posi. E sheh që nuk di gjë?

— Ukën e pashë me sytë e mi që varroste kopilin në errësirë.

Rifat efendiu qeshi.

— Qenin, more, qenin që ia vranë. Kjo punë ka një vit që ka ndodhur, dimrin që shkoi, apo jo?

— Jo, more?

— Ajo ma humbi edhe djalin...

— Cilin djalë?

— Rasimin.

Rifat efendiu u kollit.

— Jo, more... Për këtë të siguroj unë... Me të bijën e Ukës nuk kishte të bënte Rasimi.

— S'ditke asgjë. Ai ka fjetur kushedi sa net në shtëpi të Ukës.

— Jo... por di për një çikë tjetër, Valbonën e Metë Demthanës.

— Oh, zot! Hasmi, hasm mbetet. Meta do ta ketë vrarë me të bijën ose e bija me jaranët..

— Atë nuk e di unë, — tha Rifat efendiu, duke e kthyer bisedën.

Pas pak Kamberi iku, pasi i dha një përshëndetje efendiut. Thoshte me vete: «Ç'të duhej ai kopil ty, o Kamber? Nuk shikon një herë nga Valbona e Metë Demthanës sa nuk është vonë? Kam Rifat efendiun për simahor... — U mendua pak dhe shtoi: — Ai i mallkuar ndërron si frori, por megjithatë e ditka se Rasimi dashuronte Valbonën. Kjo më mjafton mua...»

Ecte duke folur me vete nëpër errësirën e natës.

THIKA NË TUFË

Dera trokiti. Kamberi e lëshoi lugën në sofër që të dëgjonte më mirë. Pastaj i bërtiti Azemit që ende vazhdonte të hante me shije përseshin me kulloshtër. Ai përplaste lugën dhe mblaçitej. Sadija qëndronte e heshur në sofër. Të tre i kishin drejtuar sytë nga dera. Ç'është e vërteta, ata nuk ishin mësuar me të trokitura në derë dhe, kur vinte ndonjë mik, përpara se të ngjiste shkallët, thërriste në oborr. Kamberi u ngrit nga sofa duke thënë:

— Kush dreqin është?

Në korridorin e errët vinte një duhmë e rëndë plehu nga ahuri i bagëtive. Lopa që kishte pjellë një ditë më parë ndillte viçin me një «ëëëë» të gjatë. Kamberi hapi derën. Përpara tij u shfaq një figurë e errët që lëvizti dhe pas pak ai u ndodh ballë me një njeri. Ishte trupmadh dhe i gjatë. Kamberi ngriti kokën, u mundua ta shihte në errësirë, por më kot, ndaj priti në heshtje derisa dëgjoi zërin e të panjohurit.

— A do miq, o Kamber Bushi?

Kamberi u përtyp që të gjente një fjalë.

— Nuk po të njoh...

— Si, bre, nuk më njeh?

— Pleqëri, na kanë lënë sytë...

— Miqtë njihen edhe nga zëri. Ia njeh zërin atij miku që rri përditë me të?

— Cili je ti?

— Mos më lër në terr të verbër, o Kamber. Hape derën e shtëpisë. Aty do të më njohësh. A ke njeri të huaj në shtëpi?

Në dhomë u dëgjua zëri i Sadijes:

— Ç'u bëre, more burrë? — Ajo hapi derën dhe fytyra e të panjohurit u ndriçua papritmas.

— Ujkan Shaputa!, — gati klithi Kamberi.

— A je, Kamber Bushi!

Kamberi i hutuar harroi t'i jepte dorën. Tjetri ia kapi e ia shtrëngoi aq fort, sa ai dëgjoi një kërcitje, pastaj anoi trupin.

— A je rrokatur nga trutë, a lepuri të ka hyrë në bark, s'e di, o Kamber.

— Si dole në këto anë, o Ujkan Shaputa? Më thua, jam në ëndërr apo më bëjnë sytë? Nga vjen e ku shkon?

Tjetri bëri buzën në gaz e njëkohësisht i dha trupit drejt derës së hapur të dhomës.

— Ik, shko në punën tënde! Mos më merr më qafë. Kam fëmijë. Nuk dua që t'i lë rrugëve. Më lër në hallin tim. Kam kohë që shikoj vetëm brenda pragut të shtëpisë sime.

Ujkan Shaputa e pa nga lart-poshtë me përçmim.

— Sa shpejt na harrove, o Kamber Bushi! Lepuri në bark të paska hyrë.

— Pleqëri hesapi. Dua të rris këta fëmijë, vetëm kaq. Kanë ardhur kohë të vështira. Jam njeri i pashkollë unë. Nuk di...

— Di ti, di aq mirë, sa kisha për të thënë se në Breglog s'ta kalon njeri. Nga të jetë moti, duhet kthyer gëzofi. Dikur ndryshe, sot ndryshe. Ujku qingj nuk bëhet, o Kamber.

— Kush është ujku e kush është qingj?

— Më prij përpara dhe mos e zgjat. E mos kujto se më ke futur në dorë pse kam ardhur fillikat në shtëpinë tënde. Te kjo shtëpi janë drejtuar sytë, zemrat dhe pushkët e trimave të mi që presin të kthehem midis tyre.

Dera e dhomës u hap papritmas. Ishte Azemi. Një fashë drite u nder në korridorin që nxinte. Ujkan Shaputa bëri përpara dhe, sa kaloi pragun e derës, vështroi Sadijen e foli.

— Mirë se ju gjej!

Sadija i dha dorën. Ujkan Shaputa vari në gozhde afër vetes automatikun, pastaj u ul në qoshe. Azemi s'ia ndante sytë atij. Sadija vështronte të shoqin dhe i shoqi tokën, sikur sytë e tij ishin ngrirë e s'i bindeshin më.

— Falë me shëndet të çon Ndoc Vata, o Kamber...

Kamberi e dëgjoi mirë zërin e tjetrit, por sytë ende i mbante si të ngrirë në tokë. Ndoc Vata! Kishte kohë që këtë emër s'e kishte dëgjuar.

— E ke harruar edhe Ndoc Vatën? E kam me vete. Trim të çartur si atë rrallë mund të gjesh. Do të vijë edhe Ndoci këtej nga ti. Në mos sonte, njëherë tjetër. Këtu jemi ne. Këto male kurrë s'kanë qenë pa komitë.

— Allahile i thuaj Ndocit të rrijë në punën e tij. Se nuk ia kam ngenë as atij.

— E ke njeriun tënd.

— S'e kam asgjë. Atë që më bën të keqen, s'dua ta shoh.

— Gjithmonë të mira pret nga njerëzit ti, o Kamber, po edhe mjaltit që është mjaltë dylli nuk i hahet. — Kamberi nuk foli. — Fati e solli që unë erdha të të hap sytë e të të them, o Kamber, se ky pushtet nuk e ka të gjatë. Nuk e hamë ne dot me kralat. Merre bariun e bëje ministër. Ai ministër bëhet, por më mirë e bën punën e bariut se atë të ministrit. Si thua? Ose të krahasojmë Xhavitin e Zylfijes me ty, o Kamber. Krahasoje...

Kamberi i ngriti sytë për herë të parë, por fjalë nga goja nuk mundi të nxirrte. Drita e dobët e llambës luhatej në faqen e nxirë të murit.

— Popullit i kanoset rreziku komunist, prandaj çdo shqiptar i ndershëm duhet të luftojë e të mbrojë nderin dhe kombin e tij. U duhet dhënë fund njëherë e mirë komunistëve, o Kamber. Populli është me ne e jo me ata. Ata nuk i do populli. Ata nuk kanë nder. Komunistët do të ushtrojnë një pushtet që do ta shtypë popu-

lin. Do të të marrin edhe tokën, edhe bagëtinë. Jeto po deshe ti!

— Edhe tokën? Ku do ta çojnë?

— Shtetit. Ti do të punosh me mëditje si argat në arën tënde.

— Jo, he të laça zotin! Tokën time s'ka lindur ende prej nëne ai që ma merr. As tokën, as bagëtinë.

— Ti, Kamber, je njeri i pashkollë. Këtë e pohove vetë. Edhe i shëtitur nuk je, por ja ku po ta them në shtëpinë tënde se komunistët do t'ia bëjnë të gjitha të zezat popullit, prandaj o ne, o ata. Njëra palë do të fitojë.

Kamberi dukej i menduar.

— Kështu kam dëgjuar edhe herë të tjera, o Ujkan. Më është mbushur mendja me kohë se jemi ngopur me lugë të zbratur...

— Me një fjalë ti nuk më beson?

Kamberi vonoi të jepte përgjigje.

— Përgjigju, pse hesht?, — pyeti Ujkani me një zë që shprehte zemërim e përcmim ndaj tjetrit.

— Mos më kërcëno në shtëpinë time. Ta thashë që në fillim, derën time mos e mësyj për këso punësh më? Nuk ngatërrohem në politikë unë, jo...

— Ku e çove Rasimin?

— Unë ku e çova?

— Ti, po kush tjetër!

— Për këtë punë nuk di gjë. Ai mund të jetë arratisur pa dijeninë time...

— Jo, ai nuk është arratisur. Po të ishte kështu, me mua do të ishte takuar që ditën e parë.

— Këtë s'e di unë.

— Kështu mund t'i gënjesh komunistët, por jo mua... Ti do të përgjigjesh një ditë edhe për këtë, o Kamber Bushi. Me duart e tua ke hapur varrin... Shko te komunistët... Edhe pa ty ne do të fitojmë... E, kur të fitojmë, një plumb për ty do ta kemi ruajtur.

— Mos u lodh ta ruash gjatë, o Ujkan Shaputa. Ja ku je i armatosur. Më vrit, apo të dridhet dora?

— Sot e kanë radhën komunistët, nesër shohim... Më ke lënë pa mend, o Kamber, me këto fjalë që më the, por mos kujto se të jam zemëruar. Të jap të drejtë vetëm për një gjë. Ty të ka hyrë frika në palcë e njeriu i trembur nuk mund të dallojë as të mirën, as të keqen. Kështu si ti ka shumë njerëz. Me të gjithë njerëzit duhet punuar që t'i kemi me vete. — E, si heshti pak, i tha miqësisht: — Ti, o Kamber, mua do të më kesh mik shtëpie si dikur. Nuk harrohet buka e vjetër.

Këto fjalë i tingëlluan në vesh Kamber Bushit edhe kur u shtri në shtrat, edhe gjithë natën kur bëri një gjumë të prishur. Si e përcolli Ujkan Shaputën deri në prag të derës, pa se mbi Breglog ende s'qe larguar errësira e natës. Kamberi mbylli derën me të shpejtë. Në rrugë u dëgjuan të lehurat e një qeni. Kamberi i trembur iu afrua dritares dhe e priti mëngjesin e ditës së re me veshë të ngrehur.

* * *

Ishte mesi i qershorit. Mistrat e prashitur për të dytën herë ishin rritur deri në brez. Po mbante kohë e thatë. Qershitë qenë pjekur më shpejt se çdo vit, e fushës qenë krijuar ca roga ku bari kishte zënë të thahej para kohe. Bagëtitë kalonin rrugëve të pyllit kur shkolin në kullotë, apo ktheheshin në mëriza për të kaluar vapën. Atëherë një re pluhuri ngrihej mbi rrugë e tingujt e këmborëve dhe të trokeve sikur humbisnin nën atë perde pluhuri e zagushie. Gjinkallat në degët e lisaive i shoqëronin në çdo hap me korin e tyre të zhurmshëm.

Valbona ecte pa ua ndarë sytë çorapit të leshtë dhe shtizave. Duart i lëvizte me shpejtësi. Nën dorë mbante një koshare të vogël, brenda së cilës rrotullohej lëmshi i penjve. Çorapet nuk i bënte për vete. As për babën dhe as për nënën. Për kë i bënte ato çorape? Një shkën-

dijëz e largët i thoshte se një ditë ajo do ta shikonte Rasimin të kthehej, por me këtë ëndërr ajo kishte kaluar ditë, javë, muaj dhe ai s'qe kthyer... E megjithatë ajo shpresonte. Asaj iu kujtua një ndodhi e atyre ditëve. Duart iu prenë atë çast. Mblodhi shtizat, i vuri në kraharor e u dha këmbëve. Kur shkoi në shtëpi, i mbylli dhinë shpejt e shpejt dhe vrapoi oborrit. I qenë tharë buzët për një pikë ujë.

— Hajde, bijë, — i tha Sosja, — sa shumë u vonove sot?! Të pret yt atë. Çuam Dikun, po ai s'të gjeti. Të kërkoi gjithandej.

— Ç'ka bërë vaki, o nënë? S'më lë të pi as një pikë ujë më...

— E zezë dita, o Valbonë, e zezë dita!

Nga dera e dhomës së miqve doli Meta. Kur e pa të bijën, ai u drodh, tërhoqi derën nga pas dhe iu afrua. Në dhomë dikush kollitej. Kush ishte vallë ai njeri që kollitej?

— Hajde këtu!, — e urdhëroi Meta të bijën.

Valbona e ndoqi pas e bindur. Ajo e kishte kuptuar se i ati nuk ishte i qetë si ditët e tjera. Dukej i pezmatuar. Valbona nuk mbante mend ndonjëherë që ta kishte parë kështu të nxirë e tërë hundë e buzë të atin. Meta hyri në dhomën ku flinte vetë. Pa shtratin e drunjte të parregulluar ku e ëma kishte hedhur mbi të edhe një qilim. Afër dritares dy arka. Ishin arkat e nusërisë së Soses. Në faqet e atyre arkave dukej një cipë e hollë pluhuri, por lulet e vizatuara mbi to ende dukeshin mirë. Në dhomë si gjithnjë kundërmonete erë ftoi. Sosja kushedi edhe tani në verë mund të kishte të fshehur ndonjë kokërr ftua a mollë që do ta kishte ruajtur me kujdes.

— Valbonë, — gjëmoi zëri i Metës papritur, — të thirrja vetëm për një gjë. Në këtë shtrat e në këtë dhomë ti je lindur e je rritur. E sot ti në këtë dhomë mund të vdesësh për këtë truall që të rriti e të bëri kaq. — Valbona ngriti sytë dhe e pa të atin e hutuar. — A më kupton çfarë po të them?

- Jo, babë, hiç nuk po të kuptoj...
- Meta rrotulloi sytë gjithë inat dhe foli:
- Mirë atëherë, më trego pse e vrave Rasimin, me kë e vrave? Ç'të shtyu ta bëje këtë?
- Si the, o babë?
- Të thashë që në fillim: ti sot, o do të rilindësh në këtë dhomë, o do të vdesësh prej dorës sime. Trego pse e vrave Rasimin?
- Rasimin? Unë?...
- Ti, po kush tjetër! Faqe të zezë vetes, gjakun babës, turpin shtëpisë... Hajde fol!
- Babë, jo. Kurrë, kurrë... Një gjë të tillë nuk kisha pse ta bëja...
- Pse e vrave po të them? Fol!
- Nuk e vrava, babë!, — tha Valbona me zërin e saj që filloi të dridhej prej ngashërimeve.
- Lotët nuk të shpëtojnë, jo. Fol pa vonuar. Veç teje njeri s'do të kapet për këtë punë. Hajt fol! Nga kjo derë ti nuk del e gjallë pa më treguar...
- Të thashë ato që dija, o babë. Tjetër nuk di.
- Ku e ke thikën dhe shaminë e gjakosur?
- Thikën?!
- Po. Thikën dhe shaminë... ku i çove?
- Babë. Unë nuk di nga këto punë. Mos më merr në qafë kot.
- Di të gënjesh, o Valbonë? Unë deri në këtë ditë s'kam dyshuar kurrë te ti. Ti na nxive vatrën, ti ma more fytyrën, ti ma preve mikun.
- Valbona u mbyt në ngashërime. Shamia iu zgjidh nën gushë e mbi supe iu shpërndanë flokët e gjatë. Mbi ata flokë u zgjatën të dyja duart si kanxha të Metë Demthanës.
- Çohu, — i tha. — Lotët e tu s'ma sjellin nderin në vatrë, as qetësinë në zemrën time. Çohu! Trego! Ku e çove, ku e vrave, me cilin ishe?
- Babë, mos, babë! Unë e kam dashur Rasimin.
- Si?! E ke dashur?!
- Po.

- Dhe ke biseduar me të ndonjëherë ti?
- Po, babë...
- S'më besohet. Ime bijë të bëjë një turp të tillë!
Cila vajzë në Breglog ka jaranë veç teje?
- Jo, babë. Të betohem për sytë, për kokën tënde, o babë, çika jote s'të ka koritur... Ai më kërkoi që të bëhesha gruaja e tij dhe unë i tregova derën e shtëpisë sonë.
- Pastaj e vrave?
- Jo, babë! Unë nuk e vrava! Rasimi nuk e di si më hyri në zemër papritur. Më hyri në zemër atë ditë në Arvejë kur i madh e i vogël u ngrit në këmbë kundër ballistëve. Atë ditë unë...
- Ia dhe besën atë ditë?
- Po.
- Dhe e preve në besë?
- Jo.
- Po thika?! E kujt është ajo thikë që ke ti?
- E Rasimit.
- Po shamia?
- Edhe shamia.
- S'e di me çfarë brumi je gatuar, o bijë, por nga gjaku im dhe i sojit tonë jo. Qofsh mallkuar, o bijë! Ti ia qëndise atë shami me duart e tua e ia dhurove një ditë? Ti ia ruan po atë shami të gjakosur. Vallë, mos je penduar për krimin që bëre ti me jaranët dhe tash shpreson të shfajësohesh me atë shami?
- Valbona qante me dënesë.
- Meta doli nga dhoma, duke mbyllur derën nga jash-të. Hyri në dhomën e miqve ku e priste Kamberi.
- Mos e torturo vajzën, o Metë, — tha Kamberi.
- Ajo duhet vvarë.
- Jo bre...
- Pse?
- Se nuk jepen të gjallët për të vdekurit.
- Po nderi i shtëpisë sime?
- Edhe në vrafsh njëqind femra, nder nuk fiton e jo më tët bijë që është fëmijë. Gënjehet kollaj. Ti e pe si qan...

— Diçka duhet bërë, o Kamber.

— Ta mbyllim këtë punë, o Metë, si thua? Bëhemi miq. Në dorë e kemi. T'ia mbyllim gojën dhe, këtë që dimë, as natës së varrit të mos ia kallëzojmë... Gjaku të qoftë falë, o Metë Demthana, por unë dua Valbonën ta marr nuse për djalë! — Meta u drodh nga këto fjalë. Ai s'e kishte besuar se kjo punë do të merrte një kthesë të tillë fare papritur. — Po ti mendohu, si të kesh qejf, o Metë, zgjidh e merr...

Meta mendoj një copë herë.

— Grua!, — thirri pastaj. Sosja erdhi me vrap në dhomë. I vështroi Kamberin e Metën dhe priti e shqetësuar ç'do të thoshin.

— A më mirë miq të Kamberit, a hasm, o grua?

Sosja u ndodh ngushtë, u hutua.

— Fol, pse nuk flet?

— Kjo dihet, o burrë. Më mirë miq..., — belbëzoi.

— T'ia bëjmë për hajr çikën atëherë që ta këtë nuse për djalë.

— Çikën?

— Po kë tjetër? Miqësia lidhet me dhënie a me marrje... Këto punë kështu rrodhën...

— Kohë tjetër ka ardhur, o burrë. Ta pyesim më mirë Valbonën. Kushedi ç'na del, e japim fjalën e s'dimë ç'bën çika...

Kamberi tundi kokën i menduar:

— Ju si të doni, — tha, — por në këto anë s'ka bërë vaki t'i pyesin femrat për fejesë a martesë... Ta marrë vesh im bir se ju e keni pyetur vajzën, kushedi se ç'do të bëjë. E kam me shumë huqe. Edhe pse jam i ati i tij, prapëseprapë, kur nxehet, edhe mua s'ma përton fare.

Meta s'mund ta jepte fjalën pa u menduar gjatë për këtë punë. I tha Kamberit që të vinte të nesërmen edhe një herë. Kamberi u ngrit. Kur po dilte, u tha të dyve:

— Pas kësaj ore edhe mua më dënojnë, po ta dinë ata të Sigurimit si qëndron puna. — Meta e pyeti e ai vijoi: — Si pse, more Metë? A nuk e di ti se, kur zbulon

një krim (Kamberi uli zërin), e aq më tepër personin që ka marrë pjesë në kryerjen e krimit, duhet denoncuar menjëherë? Në të kundërtën dënohesh. Unë edhe ju po e mbulojmë së bashku. E në pastë bërë zoti emër që ne të lidhim miqësi së bashku, kjo punë do të mbulohet më mirë e do të harrohet...

Kaq tha dhe iku. Burrë e grua e ndoqën me sy, pa nxjerrë fjalë nga goja. Meta e mbajti vajzën të mbyllur në dhomë. Çelësin e kishte me vete. Të nesërmen Kamberi erdhi në kohë dreke. Dukej tepër i mërzhitur. U tha se s'kishte fjetur gjithë natën. E mundonte një ëndërr e keqe. Rasimi i kishte thirrur në ëndërr: «Mos ma lër gjakun pa marrë, o babë...» e më pas: «Ti po më ndërron me një femër... Mallkuar qofsh ti dhe nëna ime që e lidhi fatin me ty!...». Kur i tha këto fjalë, Kamberit i rrodhën lot e vijoi: «Në mos qofsh i zoti të ma marrësh gjakun, lajmëro Xhavit Çelën, lajmëro Sigurimin e Shtetit...».

— Po ti si u përgjigje në ëndërr?

— Unë jam burrë që s'e kthej fjalën.

— Matu mirë, o Kamber!

— Këto thinja unë s'i turpëroj.

Në dhomën tjetër Valbona dëgjonte e shtangur.

— Ia pafsh hajrin vajzës, o mik!

Tjetri u ngrit nga qoshja dhe të dy ia shtrënguan duart fort njëri-tjetrit dhe u përqaftuan.

— Hajr paç!, — tha Kamberi.

Pas pak erdhi Sosja me tabakanë që i dridhej në dorë e u ofroi kafen. Ata i rrufitën në heshtje dhe vetëm kur tringëlliu në tabakanë e remtë e tërë shkëlqim filxhani i Kamberit, Meta ngriti sytë dhe e pa.

— Për të mira e në gëzime gjithmonë e jetë!, — tha Kamberi. Ai hodhi në tabaka sipas zakonit një top me para e shtoi: — Këto mos m'i shihni. Kaq m'u ndodhën në xhep.

— Mos e thuaj atë fjalë. Nuk është nevoja.

Sosja nuk foli. Vështronte topin e parave dhe çuditej si e quante Kamberi hiçgjë. Sosja aq para s'i ki-

shte përdorur tërë jetën në atë shtëpi. Kur doli nga oda e miqve, e gjeti Valbonën duke qarë. I shkoi pranë dhe, pasi i vuri duart në supe, i tha:

— Çohu, lum nana, se edhe kjo punë u mbyll! Kamberi na fali gjakun. Ne lidhëm miqësi me Bushajt... — Kaq tha ajo dhe priti në heshtje ç'do t'i thoshte e bija. Po Valbona e mbytur në lot dridhej me kokë në duar. — Mos qaj, moj bijë! Edhe yt atë do të t'i falë të gjitha. Ti je e re, gabove, por desh zoti dhe kjo punë u rregullua brenda mureve të shtëpisë sonë.

Valbona u ngrit si e trembur. Flokët iu derdhën në fytyrë, lotët i vraponin faqeve. E vështroi nënën, pas-taj u dëgjua zëri i saj si një shpërthim i dufit të mbledhur në gji.

— Edhe ti, o nënë, beson se unë e vrava Rasimin me jaranë? Çfarë do të më falë baba mua kur nuk kam bërë asnjë faj?...

— Qyqja, moj bijë, të mos të dëgjojë njeri! Mbylle gojën të thashë! Ty t'u gjet thika e Rasimit, ty t'u gjet shamia e gjakosur...

— Ato i gjeta...

— Të mos i prekje me dorë.

— Ato i njoha. Shaminë e kam qëndisur vetë. Edhe thikën e tij e njoha. E si mund të kaloja përmbi to dhe të mos i merrja?!

— More edhe turpin, edhe gjakun me vete, se...

— Kush thotë kështu, Kamberi?

— Kamberi dhe gjithë Breglogu. Zhdukja e Rasimit pa lënë gjurmë habiti të madh e të vogël deri sot...

— Pse deri sot?

— Që u gjetën... dua të them që Kamber Bushi i ra në gjurmë kësaj pune. Ai të raporton në polici. Ti do të pranosh se je vrasëse. Do të kalbesh në burg ose Kamberi plak ka për të marrë gjakun, të vret babën, vëllanë e vetëm ose babën edhe vëllanë. Më thuaj ç'do të bëjmë ne të dyja në shtëpi, po të ndodhte kjo? Nuk thua shyqyr që u mbyll kjo punë? Ti na çove të gjithë në buzë të varrit, o bijë... Ç't'u desh që u lidhe me Rasimin? Nuk

e ke dëgjuar atë fjalën: «Jetimit jepi të shtyrën»? Po hajde se u lidhe me të, po pse e vrave?

— Unë nuk e vrava.

— Atëherë do të gjesh vrasësin.

— Gjejeni ju me Kamberin. Unë nuk di asgjë. Po ta dija, s'ishte nevoja të më thoshte askush për këtë punë. E dija vetë ç'do të bëja.

— Lum nana, harroje këtë punë! Miqësia me Kamberin u lidh. Ti do të bëhesh e reja e tij.

— Si? Unë e reja e Kamberit?

— ...

— Pse nuk flet, o nënë? A mos çove kafe për mua?

— Po.

— Si?! Më dhatë te Bushajt?

— Djalë si Musta nuk gjen në Breglog. Mos u çmend, bijë! Doke të reja mos qit. Yt atë është i lodhur e s'ka nge të merret me punë të tilla. Mos harro, po ta përsëris, se një vëlla ke. Një gjak te Bushajt i vë atij kokën në rrezik.

Unë s'e marr të birin e Kamberit!

— Në do të jesh bijë e kësaj shtëpie...

— Nënë... Mos.

— Bijë...

— E mjera unë, ç'faj kam unë e mjera?! Dhe do të më përzeni prej shtëpie, do të më mohoni ju si prind a?

— Këtë se dëshironim as unë, as yt atë. Por, pasi e dha fjalën për ty, u vuri kapak këtyre punëve.

— E mjera unë!, — thirri Valbona duke u mbytur në ngashërime.

Në atë kohë u hap dera e dhomës.

— Hajde të përcjellim mikun, o grua!

Sosja u ngrit në këmbë si e mpirë. Hodhi një vështrim nga i shoqi, pastaj iu afrua ngadalë arkës e prej andej nxori dhuratat për mikun.

Në dhomë dëgjohej vetëm Valbona që s'pushonte së qari dhe hapat e Soses. Kamber Bushi fliste me zë të lartë dhe qeshte me të madhe duke futur dhuratat në

hejbet e varura në shalën e kalit, të zbukuruar me si-xhade e mbi të jastëkun me këllëfin e bardhë me lule të qëndisura.

— Kur të të pres, o Metë Demthana?...

— Të xhumanë tjetër...

Tjetri ngau kalin me thembra e pastaj rrugës u ngrit një re pluhuri. U dëgjua troku i kalit që sa vinte e humbiste tutje.

Meta e Sosja qëndronin ende përpara derës së shtëpisë të menduar.

Në dhomë dëgjoreshin ngashërimet e Valbonës.

— Shko e i thuaj ta mbyllë gojën!

— Kështu e kanë të gjitha vajzat, o burrë... Kur fejohen, qajnë... Kësaj së zezës i ranë shumë mbi kokë, s'ka ç'bën... Është e re... thuaj shpyqyr që u mbyll kjo punë...

Meta nuk foli. Mori sëpatën dhe nisi të çante dru. Nata po binte ngadalë. Mbi male notonin ca re të bardha.

Sadiku, për herë të parë atë natë, po kthehej me tufën nga pylli. Valbona s'do t'i ruante më ato. Ishte vajzë e rritur e pas atyre që kishin ndodhur Meta e vështronte të bijën plot dyshim. Qe bashkuar me Kambe-rin kur i kishte thënë që ta mbyllte vajzën brenda. Ai pa vonuar do të sillte pajën e ajo do të fillonte nga puna.

Kur u shtruan të hanin darkën, Valbona nuk u ngrit nga shtrati, edhe pse e ëma i çoi diçka të hante në dhomë. Në sofër u ulën vetëm ata të tre. Meta e Sosja vështronin të birin. Diku hante i gëzuar. Mbase atë çast prindërit ia lakmonin atij qetësinë dhe moskokëçarjen.

— Më duket pushoi.

Ata mbajtën vesh një çast.

— Le të mos pushojë. Aq më bën.

— Kush, o nënë?

— Ty s'të duhet gjë.

— Pse s'më duhet?

— Mbylle gojën të thashë! Ti je fëmijë!

— Jo! Nuk jam fëmijë! Kush i lëshoi dhinë në kullotë? Unë. Kush i sollti shëndoshë si kokrra e mollës? Unë. — Meta qeshi nën buzë. — Nesër nuk i ruaj më dhinë.

— Pse?

— Jam fëmijë unë...

— Shiko këtu, or bir! — Zëri i Metës u ngrit ngadalë. — Mbylle atë të shkretë gojë, se ta mbyll unë me një shpullë! Ti do të bësh ato që do të themi ne.

Në dhomë ra heshtja. Sosja u ngrit e doli në dhomën tjetër që të shikonte se çfarë bënte vajza.

Musta ishte bërë mäkëmbës i Kamberit në shtëpi pa dëshirën e askujt. Ditën e kalonte nëpër Breglog duke bërë muhabet pranë shishes së rakisë, mbrëmjeve gati përherë ishte i dehur. Flinte përjashta e më të rrallë, kur ishte në gjendje, apo kur e shoqëronte dikush, ai kthehej në shtëpi. Shante të parin e të fundit, por askush s'ia vinte re. Aliu ruante bagëtitë. Azemi më të rrallë shkonte me të në pyll. Shpeshherë ai vinte nga pylli, qëndronte disa orë e kthehej prapë. Në shtëpi e priste Sadija gjithë gaz e i thoshte: «Biri i nënës, s'di si më duket rruga, shtëpia, vendi kur s'të kam ty mbrapa!». Dhe e puthte fort duke i fërkuar kokën. Aliu nuk donte asnjërin, as Mustën, as Azemin. Mustës i thoshte dembel e pijanec, ndërsa Azemit «manar», «djalë nëne». Por edhe ata s'ia vinin veshin Aliut që s'dinte gjë tjetër veç të kthente kërraba ulëze dhe të bënte trina me thupra frashëri. Kohët e fundit kishte mësuar t'u bënte rrathë këmborëve e zileve, t'i binte mirë fyellit dhe të këndonte me zë të lartë. Ai mërzitej, ndaj e çonte gjithë kohën me punë. Musta kishte kohë që nuk rrinte në pyll.

Kur doli një mëngjes nga shtëpia, ai u tha se po shkonte tek i vëllai dhe Kamberi u çudit. E pa Sadijen

dhe i shkeli syrin, sikur do t'i thoshte: «Të kam thënë, moj grua, se një ditë edhe ky do të bjerë në rrugë të mbarë e ka për t'u bërë djalë për shtëpi». Sadija s'foli. Ajo gëzohej kur Musta ikte nga shtëpia që të shpëtonte nga zhurma e grindjet.

Musta nuk shkoi tek Aliu në pyll. Kaloi në anë të fshatit, pastaj u fut në një përrua. Përroi ishte gjithë gurë. Ai përrua që dimrit mblidhte në rrjedhjen e vet ujëra të shumta, tani ishte krejt i thatë, binte erë bushi e dëllinje. Musta kaloi shtratit të përroit ku gurët e ngrohur nga dielli kishin marrë një ngjyrë ndryshku të hapët. Brigjet e përroit ishin gërryer nga uji e tani në verë aty në tokën e plasaritur zhbironin rrënjët e bushit si brirë të bardhë.

Ai mori kthesën e përroit dhe zuri t'i ngjitej bokës së veshur me dëllinja. Përballë kishte shtëpinë e saj. Ajo shtëpi e mbuluar nga pemët i dukej e zyrtë, por ai s'u ndal, edhe pse ishte ngritur dielli në zenit e pas pak njerëzit do të linin punën që të kalonin zhegun e ditës. U ndal afër avllisë së oborrit dhe hetoi vendin përreth e, kur s'pa as dëgjoi gjë, kaloi gardhin në një kapërcyell e që s'ishte gjë tjetër veç dy hunj nga shtatëdhjetë pont, të prerë me sharrë nga njëra anë e të mprehur fort nga ana tjetër. Dy hunjtë ishin ngulur në të dyja anët e gardhit, ndaj Musta vuri këmbën në të parin, e kaloi gardhin me këmbën tjetër dhe e vendosi në hurin matanë. U hodh mbi ca rrëfata dushku të thata e ato zhurmuan nën këmbët e tij. Oborri ishte i mbushur me pemë. Manat e pjekur kishin rënë përtokë e aty bletët mblidheshin e zukanin duke thithur lëngun e ëmbël. Pak më tej degët e mollëve ishin përkulur aq shumë nga pesha e rëndë, sa majat e tyre gati sa s'takonin në tokë. Nën rrezet e diellit mollët e pjekura shkëlqenin bardhë e kuq. Flladi i ëmbël që frynte, përkundte gjetet e ato herë i mbulonin, herë i zbulonin kokrrat e pjekura.

Musta po shikonte mollët e pjekura kur Timja e kapi për dore duke i buzëqeshur si të ishte një fëmijë. Kështu

ata kaluan nën degët e rënduara. Mollët pikonin nga degët e përplasheshin me zhurmë në tokën e fortë.

Aty ndaluan, nën hijen e një molle në anë ku vendi ishte i fshehur e i maskuar nga pemët, gardhi, shkurret... Përjashta sundonte qetësia dhe në shtëpi nuk ndihej këmbë njeriu. Ata qëndruan gjatë nën hijen e mollës dhe kushedi sa do të qëndronin, sikur të mos dëgjonin hapa e pastaj zërin e njerit nga vëllezërit e Times që pyeti:

— Këtu qenka! — Zëri i tij gjëmoi.

— Vëllezërit!..., — foli ajo. — Na paskan parë... Ik, ik, o Mustë, — lutej ajo dyllë e verdhë në fytyrë.

Po Musta nuk lëvizi nga vendi. Ai dukej i hutuar dhe këmbët s'i bërtin të ecte. Timja e vështroi e habitur dhe atë çast buzët e saj u drodhën.

Të tre vëllezërit u afruan.

Musta i vështroi të tre e s'vështroi asnjërin. Sytë e tyre ishin tepër të egërsuar. Fytyrat e tyre të vrenjtura edhe hapat mbyllnin ngadalë rrethin, në epiqendër të të cilit rrinin si të ngrirë ai dhe ajo.

— Deri këtu erdhe, o i biri i Kamber Bushit a?, — pyeti i madhi.

Timja lëshoi një klithmë të fortë.

— Motrën mund të na e marrësh, o i poshtër, — tha i dyti, — por jo të na vish deri në oborr!

I treti iu afrua Mustës.

Musta nuk lëvizi nga vendi. Filloi një përleshje jo e barabartë. Ata të tre dhe ai. E zunë nga krahët. Musta mundi të çlirohej për një çast, pastaj njëri nga vëllezërit e goditi fort në kokë e Musta u këput ngadalë te këmbët e tyre. Një curril i vogël gjaku i njomi lëkurën ngadalë dhe ia mbylli sytë njëkohësisht...

Tri ditë qëndroi Valbona e mbyllur në dhomë me mendimet e saj. Lotët nuk i dilnin më. Kishte menduar

gjatë e më në fund kishte thënë e vendosur: «Këtu ka një padrejtësi. Duhet bërë diçka». Kontrollloi dhomën cep më cep mos gjente ndonjë dërrasë të liruar prej nga mund të dilte, por dërrasat ishin të mbyllura mirë, dritarja me hekura, dera me kyç. Ç'të bënte? I duhej nënshtruar fatit. «Në burg në shtëpi të babait, në burg të Kamberi, ku do të bëhej nuse». Si tha këto fjalë me vete, kërceu si e trembur. Iu bë sikur shikonte Kamberin në krye të krushqve që kishin ardhur ta merrnin dhe u ngrit në këmbë, mori një sqepar të vjetër të ndryshk që e gjeti në një qoshe të dhomës dhe, pasi hipi mbi teshat e palosura stivë, nisi nga puna. Do të lironte dy dërrasa e prej andej do të dilte nga ajo dhomë ku kishte lindur dhe që ishte bërë papritur burg për të.

Iku nga shtëpia natën. Kur doli në rrugë, dëgjoi zërin e të atit që e thërriste. Ajo u ndal. Ai zë iu ngul si majë thike në gjoks. «Turp më të madh s'ka parë Breglogu të thërrësë natën babai të bijën. Medet, ç'do të thotë për mua!... «Është më jaranët». «Thirr, o Metë, thirr, — do t'i thonë babait, — por mos u largo prej shtëpie, se do të të marrin edhe gruan...». Ajo mbajti vesh një copë herë, por zërin e të atit nuk e dëgjoi më. I erdhi keq. «Pse nuk e mendova këtë punë më mirë?, — pyeti ajo veten. — Harrova se babai do të më kërkonte». Me këto mendime në kokë ajo qëndroi një copë herë pa lëvizur nga vendi. Ishte në mëdyshje. S'dinte ç'të bënte. Ajo nuk donte që babai i saj të dëgjohej nëpër Breglog duke thirrur dhe të mbulohej kështu me turp. Ajo ishte vajzë e rritur... Babai do ta kërkonte. Ai do të qëndronte gjithë natën duke bredhur poshtë e lart, derisa ta gjente. Po nëna me Dikun vallë ç'bënin? «Edhe Kamberi do ta ketë dëgjuar babanë duke thirrur. Ai do t'i shkojë në ndihmë... Nëna dhe Diku do të rrinë tërë natën zgjuar», — mendoi ajo. Atë çast, sikur ta kishte shtyrë diçka, i dha trupit me forcë dhe tha me vete e vendosur: «Në shtëpi nuk do të kthehem».

Ku shkonte ajo vallë duke vrapuar nëpër natë? Shmia i kishte rënë mbi supe. Djersët i rridhnin ballit,

faqeve, trupit... Një fllad i ëmbël që kundërmonte lule frashëri e lule trumze ia freskonte trupin. Duke vrapuar, asaj i bëhej sikur dëgjonte një zë të dashur, një zë të njohur që thërriste e i lutej: «Kthehu, bijë, kthehu, Valbonë, në shtëpi!». Po ajo s'ndalej e zëri sikur humbiste, pastaj dëgjohej përsëri: «Mos e turpëro babanë, mos e turpëro nënën, vëllanë... Kthehu, bijë...». E pas këtyre fjalëve sikur shikonte një palë sy që e vështronin egër: «Haram gjirin, bijë! Qofsh mallkuar ti që na korite në pleqëri!».

Valbona ngadalësoi hapin. Atë çast iu bë sikur diçka po ia zinte frymën. Vështroi vendin rreth e rrotull dhe s'e njohu. «Më duket se e humba rrugën», — mendoi ajo me vete dhe nisi të ecte ngadalë, duke hetuar rreth e qark.

«Edhe pak rrugë më ka mbetur», — tha ajo me mend dhe vrapoi përsëri.

KËRCËNIMI

Musta qëndronte shtrirë rrzë ca shkurrave ndanë rrugës. I dukej sikur era e lehtë që frynte po tallej me të. Dhe dielli i vështronte shtrembër. Një peshë e rëndë ia mbyste gjoksin. «Kështu, o Mustafë Bushi, i humbe të gjitha. Ngrehu!, — i tha vetes. U ngrit. Ku të shkoj? — pyeti pastaj dhe u shtri. — S'e kisha besuar kurrë që do të turpërohesha. Cili djalë në Breglog është rrahur. Ku të shkoj? — Zorrët i ulërinin nga të pangrënët. Buzët dhe goja i ishin tharë për një pikë ujë. — Babës t'i dal përpara i gjakosur? «Nusen ta kam gjetur, — do të më thotë, — ç'do që bredh pas vajzave të botës?».

Nata po afron. Unë mund të rri e të fle këtu përsëri. Po sa mund të rri? Edhe një, dy, tri ditë... Ah, këto miza të mallkuara që mblidhen rreth kokës sime të gjakosur! — Ai çoi dorën dhe, si e shkoi mbi flokë ku gjaku kishte ngrirë, e përplasi pas tokës së fortë. — Pse mendoj për shtëpinë? Duhet menduar për gjakun. Ky gjak duhet larë, ndryshe shtëpia nuk do të më pranojë brenda përjetë... Gjithë Breglogu do të më tregojë me gisht. Gjakun e lan gjaku... gjaku..., dhe u ngrit në gjunjë.

— Ja, po vjen një njeri me kalë,» — tha ai me vete, duke vështruar andej. — Të ngrihem e të fshihem? Cili është ai vallë? Fëmijë qenka. Le të kalojë, ku më njeh mua ai çunak?».

Kali dori ecte revan. Herë pas here ulte kokën në gjoks dhe trembte mizat që ia kishin bërë gjoksin plagë e ia pinin gjakun. «Edhe kali që është kalë e ruan gja-

kun e tij», — tha Musta me vete. Djaloshi kaluar mbi samarin e kalit i shushatur ktheu kokën nga ai e, pasi vuri dorën e majtë strehë mbi sy, e pyeti si të qe burrë i madh:

— Ç'të ka gjetur ashtu, more burrë?

Musta e vështroi një copë herë në heshtje.

— A do të të çoj në shtëpi?, — tha djali dhe u bë gati të zbriste nga kali. Kali, nën peshën e frerit që e mbante djali shtrënguar, zbythej dhe përplaste potkonjtë pas tokës së fortë.

— Fol, o Mustë i Kamber Bushit!, — ngriti zërin djali. Musta e pa me inat e tha me vete: «Më ditke dhe emrin e babës ti, o kopil a? S'duhet njeri tjetër veç teje që të më dalë nami mua në Breglog e në tërë malësinë».

Djaloshi priste e s'i ndante sytë. Musta ngriti dorën dhe e lëvizi disa herë në ajër, shenjë kjo që donte t'i jepte të kuptonte kalorësit të vogël se s'donte ndihmë prej tij.

— Çohu, more, se do të të lëshojnë mizat tenjë e do të krimbesh si dhitë në behar.

Musta u drodh nga këto fjalë. Shtrëngoi nofullat nga inati dhe u mat të ngrihej e ta shqyente djaloshin. Po ndjeu dhembje në tëmblla. Toka iu soll rrotull e së bashku me të dhe kalorësi i vogël. U mat t'i thoshte një fjalë të rëndë, t'i bërtiste, ta frikësonte, po nuk nxirrte dot fjalë nga goja sikur ta kishte zënë ngërçi.

— Qenke çmendur!, — tha djaloshi. I lëshoi frerin kalit e u bë erë.

Musta përplasi duart e u shtri sa gjatë-gjerë, duke menduar për atë që i kishte thënë djali.

Qëndroi edhe pak ashtu pa lëvizur e pastaj i dha trupit me forcë e u ngrit në këmbë. Iu errën sytë në fillim. U mundua të ecte. Pasi u çapit dy-tri hapa, u bind se e kishte të vështirë të vazhdonte udhën. «Kështu nuk mund ta laj gjakun», — tha ai me vete.

Vazhdoi të ecte ngadalë duke vështruar si po binte nata mbi Breglog.

Me shumë mundim iu afrua shtëpisë. Ishte në mëdyshje. Vështronte dritaret e ndriçuara të shtëpisë, por këmbët s'i bënë të afrohej më tej. Pyeti veten çfarë do të bënte sikur babai ta përzinte nga shtëpia. A do ta ngrinte dorën ai kundër të atit? U mendua gjatë, por kësaj pyetjeje s'i dha dot përgjigje. I dhembnin gjunjët, ndaj u ul ngadalë që ta pleqëronte ende këtë punë. «Jam që jam i turpëruar në Breglog, të paktën të mos turpërohem edhe në shtëpi», — mendoi ai.

Era frynte e përpara tij fëshfërinin gjethet e misrit. Ai ktheu kokën nga ato. Iu bë sikur aty lëvizi ndonjë kafshë, por shpejt mbeti i zhgënjyer. Nga misërishtja doli një burrë. Musta e pa dhe i ngriu gjaku. «Babai... Babai... Paska qenë duke punuar në arë... Ja, po vjen drejt meje... Bobo, ç'do t'i them unë babait? Ai do të më bërtasë dhe që këtu do të fillojë sherri... — U mat të ngrihej, por s'arriti. Mbi supin e tij peshoi një dorë e rëndë, që atij iu duk se peshonte sa një tra. Ngriti sytë. — Babai nuk është, — mendoi, — po cili është ky burrë?...».

— I kujt je ti, more djalë, i Kamberit a?

Musta kapërceu pështymën me zor: «Të gjithë më njohkan mua...».

— Po, i Kamber Bushit.

Burri s'ia hiqte dorën nga supi. Ai u mendua një çast, vështroi rrugën, shtëpinë, arën ku fëshfërinte, pastaj Mustën.

— Si je, Mustë? — I panjohuri i rrahu krahët.

Musta ngriti sytë, e vështroi të panjohurin gjatë, pastaj heshti. Iu duk si fytyrë e njohur, por s'guxoi ta pyste.

— Pse rri përjashta? Kamberi të ka thënë të rrish këtu? A mos pret ndonjë njeri?

— Jo. Çfarë njeriu?

— Të Sigurimit të Shtetit! Kështu të tha Kamberi?

— Jo!, — tha Musta tepër i habitur.

— Po kë tjetër pret atëherë?

— Nuk pres njeri...

I panjohuri ra në mendime. Nga mënyra se si vështronte rreth e rrotull dhe ato pyetje që i drejtoi Mustës të jepnin të kuptoje se ai dyshonte për një kurth.

— Ku është Kamberi?

— Nuk e di...

— Si nuk e di ti, o Mustë?

— Nuk e di...

— Pse?

— Nuk kam qenë në shtëpi...

Tjetri heshti. Këto fjalë ia shtuan dyshimin.

— Çuditë. Ti nuk ke qenë në shtëpi e në shtëpi nuk shkon, diçka ka këtu.

— Çfarë ka?

— Mos të ka përzënë Kamberi nga shtëpia?

— Jo.

— Unë jam nisur për te ju. Hajde të shkojmë së bashku.

— Të vij me ty unë? Jo. Kurrë nuk vij me ty. Babai s'e përmban dot veten as përpara miqve, kur i hipin kacabunjtë.

— Ngrehu, se shkoi vonë!

— Shko, unë nuk vij!

— Si, ore, nuk vjen? Kështu i pret miqtë ti? Ti duhet të më prish përpara deri në shtëpi.

— Qe ku e ke shtëpinë...

— Pa ty nuk shkoj unë. Ose më trego të paktën kë pret këtu.

— Asnjeri...

Ata qëndruan gjatë me biseda të tilla dhe s'do të merreshin vesh me njeri-tjetrin, sikur i panjohuri të mos ngrinte dorën e tij të rëndë që t'ia lëmonte flokët. Atëherë ai pyeti i çuditur:

— Ç'ke kështu në flokë?

— ...

— Mustë, ç'të ka gjetur? Ti qenke i plagosur! Nrehu!

— ...

-186- Ai nxori nga xhepi diçka të mbështjellë me letër tërë shkëlqim dhe ia futi në gojë. Musta ndjeu një aromë të këndshme. Atë çast iu bë sikur iu qartësua vështrimi.

— Kush je ti?

— Një mik juaji...

— Cili mik? ...

— Ti nuk më njeh? Kaq shpejt më harrove, o Mustë?

— Unë i njoh miqtë... A mos je Ujkani?

— Ule zërin!, — i tha ai me kërcënim. Pastaj u zbut. — Ngrehu Mustë, kemi kohë që të bisedojmë. Unë kam ardhur për ty...

— Për mua? Pse?

— Edhe këtë do të ta them...

— Këtu do të ma thuash!

— A s'të vjen marre? Mos kujton se kam ngelur jashtë? Unë në Breglog kam plot miq, por kam ardhur veç për ty... — Ai e tërhoqi.

— Jo, mos më çoi! Nuk dua të vij në shtëpi.

— Çfarë ke? Ma thuaj mua! Do të të ndihmoj, për besë. Ne jemi miq.

Musta u mendua gjatë.

— A ma jep besën se s'do t'ia thuash njeriu?

— Nuk do t'ia them askujt në botë.

— Besa e burrave, Ujkan!

— Besa e burrave, Mustë!

Musta nisi t'i tregonte fill e për pe të gjitha ato që i kishin ndodhur. I panjohuri e dëgjonte me vëmendje e, pasi mbaroi Musta, ai i tha.

— Na këtë armë brezi! Ngjishe mirë! Kur të shkojmë te Kamberi, ti do të bësh ashtu si të them unë. Kuptove?

— Po.

— Asnjë nga këto që më tregove s'do t'ia thuash.

— Asnjë.

Ata i shtrënguan dorën njëri-tjetrit. Musta ndjeu kënaqësi. Tha me vete se fati i mirë e takoi atë me Ujkan

Shaputën. Tani ai do të dinte të hakmerrej në Breglog. Ujkani nga ana e tij mendonte për një njeri më shumë në bandën e vet.

Dhe u nisën njeri pas tjetrit për në derën e Kamber Bushit.

Ai ndaloi papritur e Musta u përplas pas shpinës së tij. Dera mezi dallohej në errësirë.

— Do të trokasim më mirë. Është vonë të thërrsim.

Ujkani trokiti lehtë në derë.

Qetësi.

Ai ngriti dorën e trokiti përsëri. Musta qëndronte si mbi gjemba dhe mbante vesh që të dëgjonte se ç'flisnin brenda në dhomë. Po zërat e tyre tej asaj dere s'dëgjoheshin.

Ujkan Shaputa vështroi oborrin, rrugën, pastaj Mustën. Musta me një dorë prekte revolverin, që e kishte futur në brez. Tyta e saj e ftohtë i prekte në mish. Xhaketa ia mbulonte armën. Ujkani e preku në krah. Musta kujtoi se ai e shtyu. Ngriti sytë dhe e pa me vëmendje, pastaj të dy shikuan derën. Dera e dhomës u hap e në korridor u dëgjuan hapa. «Na paskan dëgjuar», — tha me vete Ujkani.

— Kush është?, — kumboi zëri i Kamberit tej derës.

Ujkani e tërhoqi Mustën.

— Jam unë, baba, — foli ai.

— Ti, Mustë, je?

Ujkani e kapi prapë në krah. Musta dyshoi nga ky veprim, ndaj vonoi të përgjigjej. Çoi dorën dhe preku armën në brez.

— Pse nuk flet, more, apo nuk je im bir?

— Unë jam, o baba.

— Heu bre!, — lëshoi zërin si rënkim ai dhe i hoqi llozin derës.

Ujkani kaloi pragun.

— A je, Kamber Bushi?

Kamberi nuk foli.

— Edhe Musta është me mua. Mos e humb, o burri i malësisë.

Kamberi priu në dhomë e Musta mbylli derën me lloz. Rregulloi armën në brez dhe hyri në dhomë. Ndeshi në vështrimin e Sadijes dhe i uli sytë. Azemi iu hodh në qafë.

— O lala Mustafë, ku je?

Musta i hodhi dorën në qafë dhe s'foli. Kamberi zuri vend në qoshe të vatrës dhe rrinte i heshtur. Dukej i mërzhitur. Fytyra e tij ishte e vrenjtur. Mustaqet e gjata i harkonin rreth gojës e i jepnin atij një pamje të rëndë.

— A je, Kamber Bushi?

— Si je, Ujkan?

Musta ngriti sytë dhe e vështroi me vëmendje Ujkan Shaputën. Sa kishte ndryshuar! Atëherë ishte më i ri e më i dobët. Ishte i veshur me uniformë. Në supe i shkëlqenin gradat e arta. Mbante armë të reja e qostek të argjendtë. Qëllonte me pushkë nëpër Breglog, kur ia donte qejfi. Kur vinte Ujkan Shaputa me xhandarë në Breglog, dikush do të rrihej ose do të arrestohej. Musta mbante mend njëherë kur Ujkan Shaputa i kishte marrë të lidhur dorë më dorë gjashtë burra nga Breglogu. Thoshin se ata ishin «të kuq». Musta me kureshtjen e një fëmije i kishte parë ata të gjashtë burra dhe kishte pyetur veten: «Pse u thonë të kuq?» — dhe kishte mbledhur krahët. Pastaj kishte dëgjuar njerëzit që thoshin se ata nuk i dorëzonin armët që i ruanin të fshehura. Ujkan Shaputa u printe xhandarëve tërë kapadaillek. Kur kishte kaluar afër kroit, gratë që po mbushnin bucelat me ujë ishin kthyer për të parë të gjashtë burrat e lidhur. Ujkan Shaputa ishte krekosur edhe më tepër duke i vështruar ato, pastaj kishte hequr koburen nga brezi dhe e kishte zbrazur plot gjashtë herë përmbi kokat e tyre. Gratë i kishin kthyer shpinën. Ujkan Shaputa kishte qeshur me të madhe për atë veprim që s'mund ta bënte njeri tjetër në Breglog veç atij.

Këto iu kujtuan mirë Mustës dhe pa dyshim do të

gërmonte ende në kujtimet e fëmijërisë së tij sikur atë çast të mos dëgjonte zërin e Kamberit që pyeti:

— Po ti ku humbe, more bir? A të plasën sytë e ballit e s'e di ç'është turpi e marrja? A harrove se ke baba e ke shtëpi? Nuk të erdhi keq për mua plakun që bredh rrugëve natën e ditën për të të kërkuar ty? Harrove Rasimin që më helmoi zemrën dhe deshe edhe ti të më bëhesh barrë?

Kamberi dukej tepër i zemëruar dhe, që të shfrynte dufin, pyeste pa pritur përgjigje, por Ujkan Shaputa e ndërpreu.

— Zakoni i maleve, o Kamber Bushi, ka qenë që kur të jetë miku në shtëpi, nuk rrihet as gruaja, as fëmija. Edhe meshkujve të shtëpisë nuk u flitet rëndë, ndryshe nderi i mikut bie e vend për të qëndruar më gjatë për të nuk ka. Ma do nderi që ta them açik se ky djalë është një sokol mali... Është një trim i rrallë... Në shpurën e trimave të mi i kam dhënë vendin e mëkëmbësit tim me një gradë gjenerali që i buzëqesh pa vonuar.

Nga këto fjalë Kamber Bushi kërcëu nga vendi sikur atë çast dikush ia kishte çuar tej kraharorit një shpatë të mprehtë.

— Mos, Ujkan Shaputa, allahile mos më merr më qafë djalin dhe mua... Ne nuk jemi mësuar më grada gjenerali.

— Po me ato të togerit a je mësuar?

— O Ujkan Shaputa, mua nuk më ke me vete. Ta kam thënë e po ta them prapë: për mua çdo gjë ka marrë fund. Me politikë dhe me luftë nuk merrem. Jam plakur tash e s'kam fuqi.

Sadija lau enët në dhomën matanë dhe sollti rrobat që të flinte Ujkani. Kishte kaluar mesi i natës, po gjumi ishte larguar atë natë nga shtëpia e Kamber Bushit.

— Ti e ke nga halli, o Kamber, por mos harro se një ditë do të lahen gjynahet.

— E di..., — tha Kamberi duke menduar me vete: «Ky Ujkan Shaputa që më thotë se i ka malet plot me trima të armatosur e ma ka tim bir zëvendës e që do

t'i japë grada gjenerali, në Breglog cilin do të marrë?!»
Ai shëtiti me mend në tetëdhjetë e dy shtëpi që kishte Breglogu e veç një emër i renditi pas Ujkan Shaputës: të birin. Ku ishin Vuksan Marku, Rifat efendiu, Cen Ashimi? Ku ishin dervishët, ku ishte paria? Bajraktarët? Ai i njihte mirë me dhëmbë e me dhëmballë të gjithë. Ata nuk qenë të varfër, me flori luajtën të gjithë». Këto mendoj Kamberi pastaj e pa Ujkan Shaputën dhe të birin. I krahasoi me Vuksan Markun, Rifat efendiu, Cen Ashimin, me bajraktarët, parinë, dervishët, me italianët, me gjermanët, me ballistët, bashibozukët dhe atë çast ndjeu një dobësim të përgjithshëm në trup e fytyra e Ujkan Shaputës dhe ajo e Mustës iu zbehën ngadalë. Ai nxori nga goja fjalët:

— E ke të humbur luftën, o Ujkan Shaputa! Kjo tokë në jetë të jetëve nuk ka parë hyqymet më të fortë se këtë...

— Ti gjykon sa një Kamber...

— ...Gjashtëdhjetedy vjeçar, — vazhdoi tjetri.

— E pra, u plake. Ti mendon për pleqërinë, ndërsa yt bir për jetën...

— Ne të dy s'do të merremi vesh kurrë, më duket.

— Po yt bir është me mua.

— O me mua, o me ty.

— Këtë do ta shohim.

Ata të dy kthyen sytë nga Musta. Musta ishte mbështetur pas murit dhe flinte. Për herë të parë Kamberi ia pa flokët me gjak të piksur.. U ngrit në këmbë dhe iu afrua duke zgjatur duart.

— Gjak... I shkreti djalë!... Është i ri. Nuk e sheh si e këputi gjumi! — Ai u bë gati t'ia prekte plagën, kur dëgjoji zërin e vrazhdë.

— Mos e prek!

— Është im bir.

— Ulu aty, se t'i derdha trutë në vatër!

— Ujkan Shaputa, qe besa, s'e ke mirë këtë punë, se ti i gjallë prej këndeje nuk del.

— Shkrumb e hi veç trojet e tua, o Kamber, me

të madh e me të vogël do të bëhen. Edhe ulu këtu e më dëgjo mua. Ti je si bryma para diellit, këtë dije mirë. Apo je matufepsur e as sheh, as dëgjon. Të gjithë shokët dhe bashkëpunëtorët e tu i ke në burg. Ti prit, sot a nesër do të të lidhin komunistët. Në Breglog do të të varin.

Kamberi dëgjonte kokulur.

KËNGË TË REJA

Ditën që do të shpërndareshin dëftesat e para në shkollën fillore, Xhaviti shkoi që në mëngjes dhe u takua me mësuesit. Të parin që takoi ishte Asim Geri. Asimi ishte prej Shkodre. Atë vit për herë të parë kishte ardhur në malësi si mësues. Ishte rreth të njëzeteshtatave. Kishte trup mesatar, flokë të zinj e të drejtë që i ndaheshin në mes të kokës. Asimi kishte mbaruar normalen në Elbasan. Kur kishte ardhur për herë të parë në qytet e që paraqitur në seksionin e arsimit, i kishin thënë të shkonte menjëherë në mbledhjen që zhvillohej me të gjithë arsimtarët. Kishte hyrë në sallë dhe që çuditur atë ditë kur kishte parë aq pak mësues. Ndërsa në malësi ishin hapur shkolla në çdo fshat. Sekretari i komitetit të partisë u kishte thënë se duheshin marrë të rinj e të reja që kishin një shkallë arsimit e me ndihmën e përvojën e tyre edhe ata do të kualifikoheshin e do të bëheshin mësues të mirë.

Pastaj qenë komunikuar emërimet. Në disa fshatra nuk kishin caktuar mësues fare, ndaj, kur i thanë Asimit se mendonin ta dërgonin në Breglog, ai u tha: «Ku të ketë nevojë. Unë vullnetar erdha...».

Këto i dinte Xhaviti, ndaj kishte një respekt të veçantë për mësues Asimin. Ai punonte natë e ditë me nxënësit, me popullin. I kishte ndihmuar drejtuesit e kurseve kundër analfabetizmit, ndërsa Mirushën e përgatiti një mësuese të vërtetë.

— Kur do t'i shpërndani dëftesat, Asim?

Dita ishte e bukur e nxënësit vraponin oborrit të shkollës të gëzuar.

— Kur të mblidhen prindërit. Kanë ardhur një pjesë.

— Ku janë?

— Në hije të lisit janë ulur.

Xhaviti u kthye, hodhi sytë andej dhe pa një grumbull burrash që pinin duhan e bënëin muhabet me njëri-tjetrin.

Mirusha doli në oborr e rrethuar nga nxënësit. Dukej e gëzuar. Xhavitit i qeshi fytyra.

— Asim, së shpejti do të nisen aksionistët e parë. Do të mblidhet i gjithë Breglogu për t'i përcjellë. Na duhet të bëjmë diçka me këtë rast. Ti ç'mendim ke? Ç'do të na pregatisni?

— Këngë e valle për t'i përcjellë vullnetarët.

Edhe unë kështu mendoj, por duhet zbukuruar sheshi këtu përpara shkollës. Ngreji flamurët e kuq. Parulla duhen shkruar. Këto janë pak. Duhet edhe ca të tjera... A ke bojë, letër?

Asimi u mendua pak e tha:

— Për parulla do të bëjmë të pamundurën. Nesër është ditë feste në Breglog.

— Të lumtë, mirë e the, o Asim, ditë feste është vërtet. Që nga ajo ditë kur Breglogu nisi bijtë e tij në luftë për liri, një përcjellje e tillë s'është bërë... Këtu do t'i themi popullit, se bijtë tuaj janë ata që do të hedhin kazmat e para për lulëzimin e tokës së atdheut. — Mirusha po afrohej drejt tyre. — Kemi caktuar edhe Latifin që të jetë përgjegjës i të rinjve, — vijoi Xhaviti. — Do të na duhet të bëjmë punë me disa njerëz, të cilët i pengojnë të rinjtë. Mendoj që ju të dy me Mirushën të shkoni tek Ukë Huta. Ai nuk e lejon vajzën të shkojë në aksion.

— Shkojmë që sot ne. Dëftesat kemi për të shpërndarë, pastaj atje do të nisemi.

— Si je, Xhavit?

Xhaviti ktheu kokën dhe pa Mirushën që buzëqeshte me dorë të zgjatur drejt tij.

Ata i shtrënguan duart njëri-tjetrit në heshtje. Xhaviti vështronte trupin e saj të gjatë e tërë shëndet. Në

fytyrën e saj kishte pushuar gëzimi i gjithë fëmijëve që vraponin oborrit. Një bishtalec i gjatë i varej gjoksit të bëshëm.

Asimi ndërkohë që larguar e ata të dy e kuptuan se ai u largua qëllimisht.

— Xhavit, unë a do të shkoj me të rejat aksioniste? Xhavit qeshi.

— Ti si thua?

— Si thua ti?

— E ç'të them tjetër, o Mirushë... Të thashë edhe të...

— Kemi pak vajza, Xhavit... I pengojnë prindërit e tyre. Ju duhet të na ndihmoni.

— Kush janë këta «ju»? Burrat?

— Po, burrat, — tha Mirusha buzagaz.

— Ndërsa «ju» gratë do të heshtni!

— Jo, por...

— Ti me Asimin do të shkoni tek Ukë Huta. Ai ende s'është bindur. Kamberi ia ka ngulur mirë kthetrat...

— Kamberi nuk i lejon as djemtë e tij...

— S'ka gjë... Do t'i vijë radha edhe Kamberit...

Ata heshtën një çast.

— Mirushë...

Ajo ngriti kokën. Fytyra iu bë allë e kuqe. Uli sytë në tokën e mbushur me lule dhe heshti.

— Unë i thashë nënës...

— ?...

— Pse nuk flet, apo s'je i një mendjeje me mua?

— Jo, Xhavit, por diçka m'u kujtua...

— Çfarë, Mirushë?

Mirusha buzagaz dukej sikur mendonte për ato që do t'i tregonte Xhavitit, ndaj vonoi të përgjigjej. Dy gropëza i qenë formuar në anë të buzëve.

— Erdhi pardje nënë Zylfija, Xhavit. Kur e pashë, u çudita.

— Pse, o Mirushë?

— Ajo fluturonte nga gëzimi. M'u lut që të qëndroja vetëm për vetëm me të. Unë s'e kuptova në fillim, por

ia plotësova dëshirën. *Mirushë, hajde të të puthë nëna, — më tha ajo kur mbetëm të dyja vetëm. — Mua s'më ka zënë gjumi nga gëzimi mbrëmë kur më tregoi Xhaviti. Për besë unë e kam sharë tim bir... Pse? — e pyeta unë e ajo vazhdoi: — Kam kohë që mendoj për një nuse për tim bir, por ai më thoshte gjithnjë «hë se ka kohë, hë se ka kohë». Druhesha, moj bijë, se mos nuk do të arrija të shikoja një nuse në shtëpinë time. Unë jam plakë, me një këmbë në dhe...*

Unë e përqafova fort dhe e mora në klasë, e ula në karrige e ajo gjithë orën nuk m'i ndau sytë. Edhe unë ndjeva një lumturi të madhe në ato çaste kur një zemër nëne më pranonte në gji... Kur iku, m'u lut: — *Të mos i tregosh Xhavitit, — më tha, — se e preva në besë. I premtova se s'da të vija, por nuk munda ta mbaja fjalën.*

Mirusha e Xhaviti qeshën të gëzuar.

— Dua të vij andej nga ju.

— Jo, qe besa, se më gërthet nëna.

— Po unë një ditë do të të marr për fare.

Ajo qeshi dhe uli kokën.

— Atë ditë nëna s'besoj të qajë, o Mirushë.

— ...

— Se zakoni kështu ka qenë...

— Është thuaj...

— Jo për ne, Mirushë...

— Mos do të na bësh ne aqik a?

— Po.

— Ti kështu thua, por s'ma merr mendja.

— Cila vajzë në Breglog e zgjodhi burrin vetë?

— Ti thuaj cili djalë më mirë.

— Xhaviti.

— Mirusha.

Ai i hodhi krahun. Mirusha ngriti sytë dhe e vësh-troi e habitur e fytyra i ndërroi çehre.

Ecnin përkrah njëri-tjetrit.

Burra e gra u mblodhën në mes të fshatit si asnjëherë tjetër. Aty pranë ishte një prozhm me lisa të gjatë. Lisat i krasisnin çdo vit për dushk e në trungjet e tyre qenë formuar ca si gunga, rreth të cilave rriteshin filiza të njomë. Burrat ishin ulur këmbëkryq pranë njëri-tjetrit, ndërsa gratë pak më tej grumbull. Ato rrinin kokë më kokë dhe bisedonin me njëra-tjetrën. Shamitë e tyre shumëgjyreshe krijonin një panoramë që ngjante me lulet e fushës.

Mbledhjen e hapi Xhavit Çela. Ai e prezantoi të deleguarin dhe njerëzit kthyen kokën nga sekretari i komitetit të partisë. Ishte një djalë i ri me trup të gjatë e të bukur, fytyrëhequr, me flokë të zinj e të drejtë. Dukej i dashur dhe tepër i thjeshtë. Ai fliste me të gjithë sikur i njihnte prej kohësh, sado që shumicën i shihte për herë të parë.

Fliste Xhaviti. Zëri i tij kumbonte kur u thoshte bashkëfshatarëve se Partia dhe Komandanti i Përgjithshëm bënë thirrje që të forcohej pushteti duke zbuluar e dërrmuar veprimtarinë e armiqve të brendshëm e të jashtëm. Si i tha këto fjalë, përsëriti fjalën e urtë popullore «Uji fle, hasmi s'fle».

— Ne jemi në luftë edhe tani që kemi vendosur pushtetin tonë. Dhe fronti i këtyre ditëve nuk është më pak i lehtë nga ai i luftës që bëmë. Ne duhet ta ndërtojmë vendin dhe ta mbrojmë atë. Në gjirin tonë kemi gjarprin, në qoftë se nuk i zbulojmë armiqtë tanë që mundohen të na rrëmbejnë lirinë që e fituam me gjak, që mundohen të na sabotojnë ndërtimin e lulëzimin e atdheut. Vuksan Markun e dënuan ligjet tona e më pas edhe Rifat efendiun, por mos kujtoni se i kemi spastruar radhët tona.

Xhaviti foli gjatë. Fshatarët e vështronin në sy. Edhe gratë tashmë vështronin nga ai dhe, për çudi, asnjëra s'ndjeu druajtje në atë çast se mos i shoqi do ta kërcëonte kur të ktheheshin në shtëpi se ishte treguar cipë-

plasur duke mbajtur kryet përpjetë në sy të gjithë Breglogut.

Sekretari i komitetit të partisë shkruante në një bllok. Një erë e lehtë që frynte sillte me vete një aromë dehëse që buronte nga lulet e fushës.

U ngritën e folën malësorët. I pari foli Zenun Keqi.

— E hoqëm Vuksan Markun, po na mbeti Rifat efendi. E hoqëm efendiun, po na mbeti Kamber Bushi, — tha ai.

Kur i tha këto fjalë, u dëgjuan zëra. Njerëzit vështruan njëri-tjetrin, pastaj Kamber Bushin. Kamberi atë kohë po thithte çibukun në heshtje. Ato fjalë i ranë si bombë, ndaj e vështroi me inat Zenun Keqin, pastaj ia mbërtheu sytë tokës duke shtrënguar nofullat. Dëgjonte Zenun Keqin kur tregonte për kohën e luftës kur Kamberi priste e përcillte okupatorët e tradhtarët.

— Ky toger i djeshëm s'ka bërë asnjë ndryshim sot, — tha ai, — veç druhet, se pushkën do të na e kishte kthyer qyshkur...

Malësorët prapë vështruan njëri-tjetrin, pastaj sekretarin dhe Xhavitin që pyeti kush e donte fjalën. Ai pa shumë duar që u ngritën dhe po matej t'i jepte fjalën ndonjërit, kur u ngrit Latif Kana. Në Breglog, kur mblihdeshin burrat në kuvend, rrallë mund të ndodhte të fliste ndonjë çunak i tillë, por tani kishte ndërruar edhe Breglogu. Flisnin burrat, dëgjonin gratë, flisnin gratë në sy të burrave me druajtje për çka t'ua merrte mendja.

— Kamberi, — nisi Latif Kana të fliste ngadalë, ndër-
sa fytyra e tij skuqej gjithnjë e më tepër, — i ka të rrallë shokët jo vetëm në Breglog, por edhe në malësi, se është njeri me dyzet flamurë. Kaq pata, — tha ai dhe u ul, duke vështruar shokët që i buzëqeshnin.

Nënë Zylfija ngriti dorën, po Xhaviti nuk e pa derisa ajo lëvizi tre-katër hapa e qëndroi në mes të burrave e të grave. Xhaviti e vështroi t'ëmën dhe u skuq në fytyrë, pastaj, duke vështruar gratë përreth nënë Zylfijes, ndeshi në vështrimin e Mirushës. Ajo i buzë-

qeshi lehtë atij dhe të dy dëgjuan kur nisi të fliste nëna.

— Edhe unë do të flas për Kamberin. U gëzova kur erdha në mbledhje. Pata vendosur qyshkur që të flas në sy të gjithë Breglogut. Se diçka më vlon bash këtu...

— Ajo preku gjoksin me dorën e saj të mbledhur grusht.
— Kamberi e Col Xaja janë të dy njëlloj. Kamberi më solli gjermanët e për pak sa do të më digjnin shtëpinë e do të më vrisnin me gjithë fëmijë. Por erdhën partizanët e që atë ditë perëndoi ylli yt, o Kamber Bushi. Ai ka zaptuar dy miraze dhe, sa të jetë i gjallë, s'ka për t'u ngopur as me toka, as me pasuri. E kam ngrënë një thërrime bukë në njëzet e katër orë a jo, kur Kamber Bushi e shiste misrin e fshehur nga njëqind lekë kilen. Ai ua ka futur thonjtë mirë shumë burrave në Breglog. Mos kujtoni se është vetëm Ukë Huta. Jo, more, jo! Shihni edhe Metën. Meta dikur grindej me të e tash janë bërë miq të ngushtë:

— Ti flet kot, o Zylfije! Ulu në tokë, se për besë je rrokatë!, — tha Meta i revoltuar.

— Jo qe besa... Pa më thuaj ti, o Metë, ku e ke gruan, ku e ke vajzën, pse nuk i solle në mbledhje?

— Pse vetëm për këtë a?

— Edhe për shumë të tjera. Ti me Kamberin natë e ditë rri. Por mos harro se ne dimë të të themi copë, o me ne, o me atë.

Njerëzit duartrokitën. Sekretari e vështroi Xhavitin dhe i buzëqeshi.

— Unë s'e kam ditur se Kamberi është armiku, — tha Meta dhe shtoi: — Ta kisha ditur, s'ia kisha dhënë as çikën.

— Pse kur ia dhe çikën?, — pyeti sekretari.

— Jo, dua të them e kam fejuar me të birin, simbas zakonit...

Sekretari tundi kokën.

Kamberi e vështroi Metën.

1. matufepsur nga pleqëria.

— Zakon i keq ky, o Metë.

— Ç'të bësh, shoku sekretar. Me këtë zakon ne jemi mësuar brez pas brezi. Tash po dalin më të mira e ne ashtu duam të bëjmë si të thotë Partia.

— Ashtu pra, Metë, Partia nuk thotë t'i heqim zakonet e mira, por ato të këqijat.

— Çka na ka thënë Partia, ka qenë e vërtetë, pra edhe ne s'do t'ia bëjmë fjalën dysh kurrë. Se jemi nginjur me pallavrat e tradhtarëve që nga Zogolli e deri te Bazi, Vërlaci, Miraka e Kryeziu... Të gjithë i kanë sjellë dhunë e mjerim këtij populli.

Kur u ul Meta, Kamberi e vështronte me bisht të syrit sikur donte t'i blinte mendjen. Meta drodhi një duhan, pastaj e ndezi me eshkë. Era e eshkës u përhap, pastaj rreth kokës së tij u sollën dredha të dendura tymi. Ai dëgjonte me vëmendje. Dukej i mërzitur. Mendi-me të ndryshme bluante në kokë. Kur i thanë Kamberit të fliste, Meta e vështroi për herë të parë. Ai u luhat pa ditur ç'të bënte, përplasi duart në gjunjë dhe u ngrit ngadalë në këmbë.

— Çfarë të them, burra, — nisi Kamberi. — Unë s'e kam ditur që jam bërë e zeza e Breglogut. Deri sot kam ngrënë një kafshatë bukë e jam munduar të rri në hallin tim... Qe besa, kujt keq nuk i kam bërë...

Ai deshi të ulej, por Xhaviti e pyeti:

— Po misrin ku e fshehe, nga sa ua shite fshatarëve?

Kamberi e vështroi Xhavitin, pastaj i dha fytyrës një pamje të qeshur e tha:

— Çfarë të fsheh, more Xhavit Çela? Po unë e kam ndarë kafshatën me ju e jo t'jua shes.. Edhe nënës sate i kam dhënë misër pa një santim leku.

— Helm më ke dhënë ti mua, o Kamber Bushi!

— Mirë ty, o Zylfije, po të tjerëve, se ti po ma mohon kafshatën.

— E kujt tjetër?

— Ja ku e ke tërë Breglogun mbledhur. Le të flasin. Çohu, o Ukë Huta!

— Çohu, Ukë!

— Uka, Uka, të flasë Uka!, — u dëgjuan zëra. Uka u ngrit e tha:

— Një tepsi galixha më ke dhënë, o Kamber Bushi, por edhe ato kishin qenë me mizë. Edhe pulat nuk i hëngrën e jo më fëmijët e mi.

Njerëzit qeshën.

— Ashtu do të thuash ti, o Ukë, — tha Kamberi.

— Jo, dua të shtoj edhe diçka, — ia priti Uka. Fëmijët e mi nuk i shpëtoi as tepsia me galixha dhe as jonxha jote.

— Jonxha? Si jonxha?, — pyeti sekretari.

— U jepte nga një trastë jonxhë që të bënin lakror me të.

Sekretari u vrenjt në fytyrë. Xhavitit iu kujtua ajo ditë e pranverës së parë kur ai sapo qe kthyer nga brigada, iu kujtua Suta, trasta e saj, jonxha.

— Mua m'i ushqen fëmijët Partia e pushteti që e solli misrin e grurin nga anë e anës e ma dha mua, o Kamber Bushi.

Xhavitit i dukej sikur shikonte atë çast Kamberin, duke ndjekur bletën që ikte drejt pyllit kur ai kishte parë karvanin me furnizime për popullin, pastaj Sutën që vraponte për të dhënë në shtëpi lajmin e gëzuar se ata nuk do të vuanin kurrë për bukë, se ajo s'do të korrtë jonxhë kurrë më në arën e Kamberit.

Pasi folën të gjithë fshatarët, u ngrit edhe sekretari i komitetit të partisë dhe i sqaroi për shumë gjëra që ata i dëgjonin për herë të parë. Dhe në fund u ndal te lufta që do të bënin kundër elementit armik e sabotator duke i mbajtur sytë hapur natë edhe ditë.

Kamber Bushi u shpall kulak.

Meta, kur mbaroi mbledhja, priti derisa e takoi Xhavitin. Xhaviti, ndryshe nga ç'kishte menduar ai, i foli

buzagaz e i tha që ta ndizte një nga kutia e tij. Aty Meta i foli Xhavitit për «punë të vetat» dhe nuk harroi të thoshte që në fillim se me atë fliste si me njeriun e tij, veç detyrave që kishte ai në Breglog si komunist e si sekretar i organizatës-bazë të Partisë. Meta nuk e fshihte dot shqetësimin e tij dhe në bisedë e sipër nuk harroi të thoshte disa herë se ajo mbledhje ia kishte hapur sytë, se ai kishte qenë zhytur në qorrsoak.

— Partia na do ne jo vetëm për një ditë, — i tha Xhavit, — por për gjithë jetën...

Meta qëndroi në vend, nguli shkopin në tokë e u mbështet mbi të.

— E çfarë do të thuash me këto fjalë, o Xhavit?

Xhavit e pa drejt në sy, pastaj ai vijoi rrugën më tej. Meta e ndoqi pas.

— Dua të të kujtoj ditët e luftës, o Metë.

— Po pse, more, si Kamberi qëndrova unë ndaj luftës a? Nuk qeshë unë korrieri juaj, derisa kaluat kufirin a? Nuk e ndava kafshatën me partizanët unë a? Kaq shpejt i harrove ti, o Xhavit Çela?

— Nuk i kam harruar, o Metë. Edhe po i harrova unë, nuk i harron Partia ato që ke bërë ti dhe burrat e gratë e Breglogut për luftën tonë... Por mos harro, o Metë, se lufta jonë nuk ka mbaruar...

— More, këtë edhe e di, edhe nuk e di, — tha Meta dhe ra në mendime.

— Ta tregoj unë, o Metë. Lufta përfundoi si luftë me pushkë e ne fituam lirinë...

— Po, Xhavit, e fituam për besë!

— Por armët s'i kemi lëshuar prej dore.

— Po, Xhavit, e di...

— Pastaj mos harro, o Metë, se, edhe pse mbaroi lufta me fitoren tonë, njerëzit nuk i fut Partia të gjithë në një kullë.

— Si në një kullë?

— Ty që luftove dhe Kamberin, Vuksan Markun, efen-diun, kryeplakun...

— Ma ngrohe zemrën, o Xhavit, për besë!

Xhaviti i foli gjatë Metës për ato që Partia do të bënte së shpejti, që nga aksionet e rinisë, rrugët, uzinat, fabrikat, tokat e reja që do të hapeshin, për luftën kundër armiqve, sabotatorëve e kulakëve.

Rrugës për në shtëpi, Meta i mendoi të gjitha këto.

*
* *
*

Mirusha ato ditë që takuar më dendur me Xhavitin. Ajo me Asimin kishin shkuar disa herë tek Ukë Huta e më së fundi ai që bindur. Ç'është e vërteta, Suta donte që në fillim, por ata, si mësues që ishin, donin ta bindnin Ukën. Këtë ia thanë edhe Xhaviti e ai i përgëzoi, pastaj nuk harroi të kujtonte edhe Valbonën e Metë Demthanës. Mirusha i tha se do të që mirë të shkonte edhe ai me ta.

Kështu ata shkuan që të tre. I pari u fut Xhaviti. Sosen me Dikun i gjetën në shtëpi. Meta nuk ishte.

— Ku është Valbona?, — pyeti Mirusha.

Sosja nuk dha përgjigje në fillim. Ajo nuk dinte ç't'u thoshte. Sytë e të gjithëve ishin drejtuar tek ajo nënë që heshte.

— Thirre Valbonën!, — përsëriti Mirusha.

— Valbona nuk është këtu...

— Ku është Valbona?

— S'e di...

Diku që po bënte një mur me baltë në qoshe të oborrit, foli papritur.

— Do ta ketë gjetur babai me siguri, s'ka ku shkon ajo...

Sosja e mallkoi djalin për atë që tha e u mat t'i jepte një shuplakë. Diku u ngrit rrëmbimthi dhe vrapoi i trembur drejt derës së oborrit.

— Si është puna, Sose?, — pyeti Xhaviti. Sosja u afrua duke dihatur. — Ka ca ditë që nuk e kemi në shtëpi Valbonën. Ajo u largua papritur, po na dërgoi fjalë vëllai i Metës se është tek ata.

— Mos ka ikur nga frika se do ta martonit, vetëm që të mos shkonte në aksionin e rinisë?

— Jo bre. Edhe Kamberi e di, ai u cilësua kulak. Meta s'do ta shohë me sy, pa le Valbona... Ajo asnjëherë s'ka dashur.

— Kur të kthehet Meta, të vijë menjëherë tek unë, — i tha Xhaviti Soses, — pastaj iu kthye Mirushës e Asimit. — Ejani, koha nuk pret.

*

* *

Ujkan Shaputa nga një breg hetoi stanin në mes të pyllit. Një qetësi e zyrtë sundonte kudo. Vapa po shtohet gjithnjë e më shumë. Gjinkallat këndonin në lisat e gjatë që pengonin rrezet e forta të diellit. Kishte ethe. Atë mëngjes s'kishte vënë gjë në gojë e zorrët i ulërinin në bark. U ngrit si me përtesë dhe nisi të zbriste së tatëpjetës së malit nën korin e mërzitshëm të gjinkallave. Vendosi të shkonte në stanin e Kamberit.

Shtyu trinën e gardhit. Në oborrin e stanit binte një erë e rëndë kakërdhish. Qeni angulliu e iu hodh duke skërmitur dhëmbët. Pa dyshim ai do ta kafshonte sikur Ujkan Shaputa të mos hiqte nga krahu me shkathësi automatikun. Atëherë kafsha e egërsuar ia mbërtheu dhëmbët hekurit me aq forcë, sa për një çast angullitjet u shndërruan në zhurmë. U dëgjua zhurma e hekurit në dhëmbët e qenit. Ujkani e tërhoqi armën me forcë, por me vështirësi mundi ta shkëpuste atë prej asaj dare ku shkëlqenin dhëmbët e bardhë...

Eci anës gardhit dhe iu afrua derës së stanit, po qeni e ndoqi duke tërhequr me forcë zinxhirin e gjatë, me të cilin ishte lidhur pas një huri dëllinje në mes të oborrit. Prej andej ruante edhe derën e stanit që të mos futej njeri. Ujkani me një rëndësi mbante armën, ndërsa me tjetrën hapi derën dhe hyri në stan. Vështroi rreth e rrotull. Një deng me rroba të palosura. Afër derës ca

dru të çara për zjarr, dy kusi, tri sheka¹ të mëdha e një vedër. Hapi shekën e parë, ishte e mbushur me djathë. Futi dorën në lëngun jeshil dhe kapi një pshere djathi. Kur pa armën në dorë dhe jargët e qenit në të si dhe djathin që i pikonte në dorën tjetër, iu afrua një gozhdë dhe u mat ta varte në të, pastaj u pendua. E mbështeti pas murit të stanit dhe kontrolloi shekën tjetër. Ishte me kos të kulluar që ta prisje me thikë. Goja i lëshoi lëng e pa humbur kohë vështroi mos gjente bukë. Nuk kishte. Nisi të hante djathë me kos, por buka si hiqej nga mendja. Papritur sytë i vajtën në qoshe të zjarrit dhe pa saçin. E ngriti. Një bukë misri e filluar në një anë. Preu me dorë një copë, iu afrua shekës e vazhdoi të hante me shije.

Qeni lehte gjithnjë.

Pastaj u shtri në rrobat e Aliut, të cilat i hapi në shtratin e mbushur me fier të njomë dhe e zuri një gjumë i rëndë.

* * *

Tri ditë rresht Aliu e gjeti stanin të hapur dhe bukën të ngrënë. Ai i besonte qenit, ndaj mendoi se do të kishte ardhur i ati apo Musta atyre anëve. Po të tretën ditë e lidhi qenin në derën e stanit, i shkurtoi zinxhirët e qeni tashmë s'kishte si të largohej nga dera. Lëshoi tufën dhe mori rrugën e pyllit që në mëngjes herët duke menduar për stanin. Tha të vinte e ta ruante, por s'kishte si t'i linte bagëtitë vetëm. Vendosi t'i afronte më shpejt nga ditët e tjera. Dhe kështu bëri. Po, kur erdhi në stan, e gjeti qenin të ngordhur.

E mori para duarsh, e përkëdheli dhe i dhembti në shpirt.

1. vozgë druri

Vështroi stanin, pyllin e çdo gjë iu duk e dyshimtë. Ishte e para herë që ai e ndiente veten aq të vetmuar.

Nata po binte ngadalë. Cjapit të madh që përtypej në mes të tufës i tundej lehtë këmbora në qafë dhe lëshonte sistematikisht ca krisma tak-tak-tak-tak që e godisnin bariun e ri në kokë, në zemër.

Mori qenin dhe shkoi përtej vathës në lëndinë që të hapte një gropë për të. Gropën e hapi shpejt. Djersët i kullonin nga lodhja. Iu bë se puna e kishte lehtësuar. Fshiu djersët e ballit me mëngë dhe u bë gati ta merrte në duar qenin dhe ta mbulonte me dhé.

Kur po kthehej, u betua se të nesërmen do ta ruante ai vetë stanin.

*

*

*

Ujkan Shaputa dyshonte te Kamberi se atij i kishte hyrë lepuri në bark, ndaj u çudit kur e pa të fliste si dikur me zemër në dorë e me ton dashamirës.

— A je burrë! — Ujkani i shtrëngoi dorën fort, duke e vështruar në bebëza.

— Mos pyet!, — tha Kamberi. — E zezë dita për vatrën time!

Ujkani e la të vijonte e në të njëjtën kohë i dha fytyrës një shprehje habie e keqardhjeje për bashkëfolësin, të cilit i sodiste rrudhat e fytyrës dhe dy qeska nën sy.

— E bija e Metës më doli dore, o Ujkan Shaputa. Më ka hapur punë me Sigurimin.

— Me Sigurimin? Pse?

— Më ka denoncuar mua si vrasës?

— Vrasës të kujt?

— Të Rasimit... që e kam rritur me duart e mia sikur ta kisha pasur shtatë herë djalë...

— Dhe nga kjo trembesh?

— E si të mos trembem?

— Ti e vrave?

- Si ta nxe goja atë fjalë!
- Atëherë ç'ke që shqetësohesh?
- Komunistët, po të futën në dorë...
- Ajo ka denoncuar thikën e Rasimit.
- Ç'është kjo thikë?
- Thika që mbante Rasimi. Ajo e ka vrarë me jaranët dhe i ka marrë thikën. Me atë thikë më akuzon mua.
- S'më duket fort bindëse kjo provë.
- Thika dhe një shami janë të vetmet sende të Rasimit.
- Ku e di ti për thikën?
- E kapa Valbonën me të në dorë.
- Ku e kape?
- Në pyll...
- Tjetri mblodhi supet, pastaj pyeti:
- Dhe si mendon të veprosh?
- O Valbona duhet zhdukur, o unë.
- Valbona nuk zhduket...
- Si?!
- Tani që ka denoncuar ajo, çdo gjë mbaroi...
- S'është e mundur! Ç'duhet të bëj unë?
- Ti të vish me mua...
- Jo. Punë që s'bëhet.
- Atëherë shko te komunistët dhe u thuaj se ti je kriminel... Ti e ke vrarë Rasimin. Për këtë jam i bindur edhe unë.
- Kamberi e vështroi me inat.
- Unë nuk e vrava! Babai nuk e vret evlatin!
- Ti e vrave që t'i merrje tokën.
- Tokën? Jo... Ç'më duhet toka e atij mua, kur shoh se edhe timen do të ma marrin.
- Kush do të ta marrë...
- Ata bythëjashtë e Breglogut... Unë erdha te ti që të më ndihmoje, kurse ti, o Ujkan, po më flet si gjykatës.
- Unë di të të them ty edhe ndryshe, po të dua si mik, o Kamber. E vërteta është ca si e hidhur... Ti më

thua se duhet vrarë Valbona. A mund të bëhet kjo tani mbas denoncimit? Kurrë. Ti the një fjalë me mend, o duhet zhdukur Valbona, o unë po ta them në sy. Ty komunistët do të të varin.

— Pse do të më varin?

— Po vrave, do të të vrasin...

Kamberi u vrenjt në fytyrë.

— Nuk kam vrarë njeri!

— Atëherë shko!

— ...

— Ti ke kohë që s'e dëgjon fjalën time, o Kamber, por, kur të më kuptosh mua, atëherë do të jetë tepër vonë. Eja me mua. A do tokë, a do gjë e pasuri, a do të jetosh i lumtur? Eja me mua! I marrim djemtë e gruan... Unë e kam me borxh ta kalojmë kufirin me gjithë pasurinë e gjënë e gjallë që ke... Çfarë do tjetër ti? Do të vendosesh në qytet, në fushë, në malësi?... Zgjdh e merr... As do të kesh frikë se do të ta marrë njeri tokën dhe bagëtinë. E ta dish se pas teje do të vijnë edhe shumë fshatarë prej Breglogu. Një lagje do të krijoni e ndoshta më pas një katund... Ma thuaj orën kur do, e unë jam gati natën e ditën ta kaloj kufirin bashkë me ty...

Kamber Bushi pinte duhan në heshtje dhe mendonte. Pastaj u ngrit dhe mori rrugën përmes pyllit. Rrallëherë e kishte bërë atë rrugë në atë gjendje siç ishte tani. Koka i ziente nga mendimet e ndryshme që iknin e vinin.

Kur shkoi te stani, Aliun nuk e gjeti aty. Stani u duk i mërzhitshëm. Doli në oborr. Mbajti vesh një copë herë. Dëgjonte tingujt e këmborës që bëheshin gjithnjë më të qartë. Një re mizash të vogla i silleshin rreth kokës. Po binte nata në pyll, një natë e qetë ku ndihej një afsh i nxehtë pas zhegut të ditës së qershorit.

Aliu u duk në qafën e malit midis lisave të gjatë, i rrethuar nga bagëtitë që rendnin përmes rrugës së ngushtë duke u përtypur.

— Ku e ke qenin, o Ali?, — pyeti Kamberi.

Aliu kishte shumë ditë që s'e kishte parë të atin e megjithatë nuk u çudit pse i ati pyeste për qenin më parë se për atë. Se qeni në pyll ruan tufën, stanin...

*
* *
*

Ç'kishte ndodhur me Valbonën, vajzën e Metë Demthanës? Atë ditë që kishte ikur nga shtëpia, Valbona ishte nisur për në qytet. Ajo pa ndërtesat shumëkatëshe dhe u çudit me to. Në Breglog vetëm dy shtëpi ishin me tri kate, ndërsa ato i dukeshin të larta deri në qiell.

Eci si e druajtur, duke vështruar njerëzit. Era e luleve të blirit i kujtonte malin nga kishte kaluar. Ngriti sytë dhe iu bë se midis atyre pemëve të gjelbëruara iu shfaq si hije Kamber Bushi. Iu bë se dëgjoi edhe zërin e tij të vrazhdë, kërcënues: «Ti je vrasëse! Ti e vrave tim bir me jaranë!... Ja thika e Rasimit dhe shamia e tij... Dhe ke zemër t'i mbash ende në dorë këto sende të gjakosura, o vrasëse?!». Sa të rënda i tingëllonin këto fjalë! Sa rëndë i kishte peshuar atë ditë në dorë thika e gjakosur e Rasimit! Dhe i pat fshehur në gji thikën e shaminë, sado që, si asnjëherë tjetër, ajo s'kishte ndier bindje më të madhe për humbjen e Rasimit.

Me këto mendime në kokë ajo hyri në rrugët e kall-drëmta të qytetit, kaloi nën blirët e mëdhenj me degë të kërrusura e plot me lule të verdha, pastaj u ndal përpara një pallati shumëkatësh e iu duk vetja sikur ishte në bjeshkë, rrëzë një shkëmbi të lartë ngjyrë metalik frynte flladi i ftohtë edhe në piskun e vapës. Ngriti sytë lart që ta shikonte mirë pallatin e tha me vete: «Po më shikojnë të gjithë... Gazi i botës u bëra», — e ua dha këmbëve. Po ku të shkonte? Ajo rrugë kushedi ku të çonte. U skuq në fytyrë, ndërsa vështronte njerëzit që nxitonin për në punë. Diku i fshehur nën degët e blirit një altoparlant mbushte rrugët me tinguj, ndërsa majat e maleve në horizont u përflakën nga rrezet e

arta të diellit. «Po sikur midis këtyre njerëzve të jetë babai me Kamber Bushin?, — pyeti ajo veten e pa kuptuar lëvizin nga vendi. — Ata me siguri më ndjekin».

Si bëri ca hapja, pa një grua që fshinte shkallët e gurta përpara një ndërtese. Iu afrua duke e soditur shpinën e saj.

— Mirëmëngjes!, — i tha vajza me zë të ulët.

Gruaja me fshesë u kthye nga ajo dhe i ktheu përshëndetjen, pastaj vijoi punën.

Valbona qëndroi e heshtur pranë saj. S'dinte ç'të thoshte, si ta pyeste. Ajo vinte për herë të parë në qytet.

— Prej nga je, bijo?, — e pyeti gruaja me fshesë.

— Prej Breglogu...

— E kujt je në Breglog, moj?

Valbona u përtyp. Po sikur gruaja t'ia njihte t'atin? Atëherë do të bëhej gazi i botës.

— Pse nuk flet?, — pyeti përsëri gruaja me fshesë në dorë.

— E Metë Demthanës jam.

— Qofsh me jetë!, — uroi gruaja. Oh, se ç'ndjeu në shpirt Valbona nga ky urim i asaj gruaje të panjohur!

— Të gjettë e mira!...

Gruaja me fshesë e pa të skuqur në fytyrë, ndaj iu afrua Valbonës dhe e pyeti:

— A mos kërkon njeri?

«Ç'ti them?», — pyeti veten vajza.

— Vetëm ke ardhur nga Breglogu?

— Vetëm, — u ngut e dha përgjigje Valbona, po u pendua. Ajo grua s'duhej ta dinte që bija e Metë Demthanës udhëtonte vetëm pyjeve, vetëm pa njeri...

— Vetëm?, — u habit gruaja. — Po ç'hall të shtyu, moj bijë?

— S'pata me kë të vija, — tha Valbona.

— E zeza unë!, — tha gruaja me dhembje. — Po çfarë të ka gjetur, a ke njeri në spital a?

— Jo...

Gruaja deshi ta pyeste përsëri, por u pendua, kur

pa se vajza diçka fshihte, ndaj vijoi punën. Valbona gjithashtu rrinte pranë gruas e heshtur, duke vështruar fshesën e saj. Pas pak vendosi ta pyeste e iu afrua:

— Allahile, ku e ka zyrën Partia? — Ajo e lëshoi zërin me druajtje e iu bë sikur e dëgjonte atë çast si i lëvizte gjaku në fytyrë.

Gruaja me fshesë ktheu kokën nga një ndërtesë e bardhë në hije të pishave, pastaj e pyeti:

— Po kë do atje, bijo?

«Ç'ti them unë? Nuk njoh njeri atje. Cilin të kërkoj? O, ç'u turpërova! Ç'do të thotë kjo grua për mua? Vallë mos kjo do t'ia tregoj të gjitha? Jo, jo, kurrë! Vetëm atje në zyrat e Partisë...».

— A njuh njeri në komitet të partisë?, — i erdhi në ndihmë gruaja.

— Jo.

— E ç'të them unë, ti s'di ku do të shkosh, te cili? Atje ka shumë zyra...

— Te më i miri dua të shkoj...

— Të tërë janë të mirë në komitet...

— Te më i miri i të mirëve unë dua të shkoj...

Gruaja e ndërpreu punën përsëri.

— S'ka shkuar ora shtatë, moj bijë, po ti rri këtu me mua.

Valbona ndjeu një lehtësim në shpirt e atë çast nga gëzimi donte t'ia rrëmbente fshesën nga dora asaj gruaje e ta përqaftonte fort e fort. Ndjeu një erë gjalpi të djezur që e bëri t'i mbushej goja me lëng.

Qyteti shkëlqente nga rrezet e diellit mëngjesor. Valbona ngjiste një nga një shkallët e komitetit.

*

*

*

Dy vëllezërit e Times, Rruka e Bislimi, po ktheheshin nga puna të lodhur. Dita kishte qenë tepër e nxeh-të. Në faqe të bokës u qe tharë buza për një pikë ujë.

Edhe dy kungujt me kos që patën marrë me vete s'ua kishin shuar etjen. Kosi ishte thartuar e bërë uthull nga të nxehtët. Atë ditë kishin shtruar një rrahinë ku do të vinin dy mullarë dushk. Rruka ishte i përmendur në Breglog si bari. Çdo vit e zgjidhte vendin për të prerë dushk, paçka se ishte larg. Dimrit ai s'pyeste as për borën e madhe që binte. Vishte rrathët në këmbë, merrte dy vëllezërit, nusët dhe ngarkonin pesë barrë dushk e me to shkonin tri ditë të mira. Këto i kujtoheshin Rrukës tek ecte me këmesë në dorë. Në krah kishte marrë një dru të gjatë frashëri që ta çonte në shtëpi. Bislimi e ndiqte pas me sëpatë në krah. Ai qe grindur me të vëllanë në rrahinë për atë sëpatë e veglat e tjera. I kishte thënë që t'i fshihnin diku në pyll, përderisa do të punonin të nesërmen po në atë vend. Rruka e kishte parë vëngër të vëllanë e s'kishte pranuar.

«Nuk i dihet... Ndoshta do të na duhen në shtëpi. Pse t'i lëmë veglat?».

Kështu e kishte mbyllur gojën Bislimi e gjithë rrugës ata nuk kishin këmbyer asnjë fjalë. Rruka dukej tip i rëndë. Edhe nga pamja, edhe nga fjalët. Ishte i heshur, kur fliste, fliste ngadalë me zërin e tij të trashë dhe rrallëherë buzëqeshte. Në shtëpi askush s'guxonte t'ia thyente fjalën të zotit të shtëpisë. Bislimi përpara të vëllait gjithnjë e ndiente veten ngushtë. Donte të bridhte me të rinjtë, të shkonte me bagëti, po Rruka «gjashtë muaj behar» e mbante pas e ai robtohej në punë. Dimrit shkonte konak më konak ku mblidheshin për të luajtur kapuçat¹. Rruka nuk donte ta linte. «Ti, po s'pate çfarë të bësh, merr e fshij drithin», — i thoshte dhe zbrazte në dhomë thasët e misrit.

Kur hynë në përroin e thellë, Bislimi ndjeu erën e rëndë të bushit. Ai, jo pa qëllim, ktheu kokën aty në të djathtë ku ishte një gur i madh. Pas atij guri ai kushedi sa herë ishte fshehur dhe kishte pritur të kalonte një

1. Lojë popullore.

vajzë që ai e donte. E donte aq shumë, sa për të kishte mbushur malet me këngë e melodi fyelli! Dhe, sa herë kalonte tek ai gur, i kujtohej ajo... Ajo që iku një mëngjes të ftohtë hipur në kalin e bardhë, e mbuluar me duvak dhe që e mbanin dy burra për krahësh...

Ai pa gurin dhe i thirri të vëllait.

— Ruhë, vëlla!

Atë çast u dëgjua një e shtënë arme.

Rrukaanoi trupin dhe pyeti:

— Çfarë të gjeti, more?

— Dikush na ka zënë pritë.

Rruka e lëshoi drurin nga krahu.

— Fshih!, — i tha Bislimi dhe nisi të zvaritej ngadalë që t'i dilte nga prapa gurit të madh që fshihte njeriun e pritës. U zgjat pak, por degët s'e linin ta shikonte mirë. Që prapa gurit kërceu në rrugë një njeri që mbante në dorë një pistoletë.

Rruka u ndodh përballë tij. E pa armën që ia kishte drejtuar tjetri aq gjakftohtë sa s'thuhet.

— Ju kam pritur gjithë ditën me tët vëlla e ja ku më erdhët më së fundi. Me gjakun tuaj dua ta laj turpin, — tha Musta duke marrë në shenjë drejt tjetrit dhe qëllloi përsëri.

Rruka kërceu, e kapi për krahu, e shtrëngoi fort, fort, siç shtrëngon një dorë e fuqishme bariu. Musta u skuq në fytyrë, u nxi, pastaj i dolën djersët, por fjalë nuk nxori nga goja. Bislimi ia hoqi armën, pastaj i dhënë një shqelm dhe i thanë të zhdukej.

Atë kohë Bislimi iu afrua, po Rruka ia priti:

— Mos e prek! Ky duhet çuar atje ku duhet bashkë me armën e tij.

Musta u zverdh.

— Ju qoftë falë arma, o burra! — tha. — Mos më fusni në burg!

Rruka e pa me inat e vijoi të ecte më tej. Musta me një kërcim të shpejtë u hodh në anë të rrugës dhe mori me vrap busheve duke u penguar në gurët e shumtë të përroit.

— Kape, Bislim, — bërtiti Rruka dhe që të dy e ndoqën këmba-këmbës.

Rruka nuk vraponte dot sa ata të dy, por Mustës s'iu nda. Edhe Bislimi që i lodhur tërë ditën e në fillim kujtoi se i shpëtoi, i doli nga sytë dhe u fsheh në bushe. Qëndroi në vend dhe, si e hetoi përroin, hipi mbi një breg dhe nisi të qëllonte me gur çdo bush aty pranë. Po Musta vraponte ende dhe, kur e pa aq larg, e humbi shpresën.

— Ti zëmë pritë në prozhm, — i tha Rruka, — s'ka ku të shkojë veçse në shtëpi.

Nata po afronte. Ata kaluan përmes prozhmit me lisa të rrallë duke u menduar. Aty pritën derisa ra nata. Rrukës iu ça hunda për duhan, por nuk e ndezi. Mbante në gojë dhe përçapte një cigare të trashë të mbështjellë me fletë duhani që ia kalonte letrës së cigares. Goja i mbushej me një lëng të hidhur, të përzier me nikotinë. Rruka e mbante gjatë në gojë, pastaj nga marazi pështynte përdhe e më pas lëpinte buzët e kapërdihej.

Musta kaloi pranë tyre i shkujdesur duke menduar ato që do t'i thoshte të atit kur të shkonte në shtëpi. Bislimi iu hodh nga mbrapa dhe, si e shtriu përdhe, ia lidhi të dyja duart me rripin e pantallonave që e kishte hequr përpara se të vinte Musta. E shtrëngoi mirë e mirë, pastaj ia hoqi këmbën nga zverku.

— Çohu!, — i tha. — Dhe mos bëj naze, se do të të rrah me bisht të këmesës! Hajde!

Tjetri nuk lëvizi nga vendi.

Bislimi e goditi me majën e opingës në brinjë fare pak. Po Musta ia plasi të qarit sikur të qe foshnjë.

— Mbylle gojën!, — tha Rruka. — Do të të dëgjojnë në Breglog e do të thonë plakat nesër: «Kemi dëgjuar lugatin mbrëmë në prozhm».

— E bëj unë të mos bëjë as gëk, as mëk, — tha Bislimi dhe i dha nja dy të mira bythëve me bisht të këmesës. Ato e bënë Mustën të ngrihej në këmbë e t'i

ndiqte pas pa fjalë gjatë gjithë rrugës. Mustën e futën në mes. Bislimi me këmesë në dorë rrinte në fund.

— O Xhavit Çela!, — thirri Rruka në oborr dhe priti në heshtje. Dera u hap pa vonuar.

— A je, nënë Zylfije!, — foli Rruka.

— Të paçim, hajdeni brenda, o burra! Pse po rri në oborr?

— A është Xhaviti në shtëpi, o nënë Zylë?

— Jo, por ai s'do të vonohet, hajdeni e priteni brenda. Rruka nuk foli.

— Si t'ia bëjmë?, — tha Bislimi.

— Ta nisim për në qytet.

— Jemi të lodhur.

— Ta çoj unë vetëm?

— Jo.

Nënë Zylfija zbriti shkallët dhe u dha dorën Rrukës e Bislimit, pastaj ia zgjati edhe Mustës, po ai s'lëvizi dot.

— Ku i ke duart, more Mustë? Ç'të ka gjetur?

— Duart ia kemi lidhur, o nënë Zylë.

— Lidhur, pse, more bir?!?

— Shyqyr që s'ia këputëm fare duart e kokën.

— Pusho, Bislim, — urdhëroi Rruka të vëllanë dhe nisi të tregonte ç'u kishte ndodhur me Mustën.

Pas pak në oborr u dëgjuan hapa dhe një zë i hollë që i thërriste nënë Zylfijes. Ai i tha se Xhaviti atë natë nuk do të vinte në shtëpi.

— Ku është Xhaviti, more bir?, — pyeti nëna.

— Te Lisi i Madh me disa burra.

— I thuaj të vijë në shtëpi patjetër, kuptove?

Djali u zhduk prapa gardhit. Në oborr kishte rënë heshtja e plotë. Rruka pinte duhan. Bislimi gërryente tokën me sqepin e mprehtë të këmesës.

Kur erdhi Xhaviti, oborri u mbush plot me njerëz. Rruka pa e zgjatur ia dorëzoi armën e Mustës dhe ia tregoi të gjitha pa harruar të shtonte se ishte gati që ta çonte në Seksionin e Punëve të Brendshme që atë natë.

— Edhe unë i një mendjeje me ty jam, — tha Xhaviti. Rruka u mat të nisej për udhë.

— Jo, — i tha Xhaviti, — ti je i lodhur, o Rrukë, — dhe urdhëroi dy pushkatarë nga të fshatit që ta shoqëronin. Pastaj dolën nga dera e oborrit njëri pas tjetrit duke i uruar nënë Zylfijes natën e mirë. Ajo i përshëndeste nga shkallët e gurta të kullës së bardhë dhe s'ia ndante sytë hënës që dilte ngadalë e ndriçonte rrugën nga duhej të kalonin djemtë.

* * *

Atë natë bisedova me Xhavitin deri vonë. Armën që i morën fshatarët Mustës, ma sollën mua. Xhaviti më tha me shaka:

— Kur e lidhëm Ujkanin, i mungonte një armë.

— I mungonin dy, — i thashë unë.

— Dy? Ti e kape vetë, e di më mirë...

— Po.

— Vërtet thua, Pirro?, — pyeti ai.

Unë i thashë se Kamber Bushi ishte pushka e dytë.

— Ngrehu, — më tha, — të marrim kryetarin e këshillit dhe të vemi që tani ta arrestojmë...

— Qetësohu, Xhaviti!, — i thashë. Prej shumë kohësh ne mund ta arrestonim Kamberin. Apo s'kishim fakte? I thonë një fjale: «Lopa, kur milet ngadalë, jep më shumë qumësht». Shikoje Kamberin, — i thashë unë.

*

* * *

Kamber Bushi rrugës mendohej dhe i hidhte hapat me zor sikur e shtynte dikush nga mbrapa. Vështroi Breglogun, shtëpinë, tokën e tij nga maja e malit dhe u drodh. I shpërthyen djersët dhe gjoksi atë çast sikur

po i çahej nga trokama e fortë e zemrës. Ktheu shpinën si me përtesë dhe vijoi rrugën me hap të ngadaltë. Mendime nga më të ndryshmet ia bluanin shpirtin. Futi dorën në xhep të nxirrte kutinë e duhanit, por gishtërinjtë e tij ndeshën në atë letër të mallkuar. E nxori nga xhepi, e pa një çast me vemendje. Rrezet e diellit që thyheshin në letrën e bardhë tërë shkëlqim sikur ia verbonin sytë. E kapi me të dyja duart. I numëroi ato radhë siç numëronte vijat e arës kur përfundonte mbjelljen. Ai i kuptonte vijat e arës. E dinte se një ditë nëpër to do të çonte vadën, do të priste me shatë në dorë ujin e turbulluar me pleh stalle, do të dëgjonte gërhamën e tokës së etur, do të dëgjonte erën që i bënte të fëshfërinin degët shpatuke të misrit, por ato rreshta nuk i kuptonte. Kamber Bushi dinte vetëm ditën që e kishte thirrur hetuesi. Kjo e tmerronte. Mblodhi letrën shuk në grusht dhe, kur dëgjoi zhurmën e saj, iu bë se dëgjoi një zë që i fliste prapa shpine. U nis. Ec e ec, por rruga nuk sosej. Gjunjët i dhembnin e djersët i kullonin nëpër trup. Sadija i shfaqej nëpër mend, pastaj e harronte atë dhe si hije i dilte i biri, Musta, dhe thoshte me vete: «Vallë mos më ka thirrur hetuesi për tim bir që është grindur me Rrukën e Bislimin? Pas këtij mendimi diçka fshihej. — Po koburja? Ah, Ujkan Shaputa, o dorë e zezë e jetës simel!», — lëshoi zërin si rënkim Kamber Bushi dhe gjunjët iu këputën. Ia mbërtheu sytë tokës e iu bë sikur përpara këmbëve të tij ishte një gropë, drejt së cilës po hidhte hapat. U zbraps. Jo, jo. Vështroi malin. Po Breglogun prej aty s'e shihte dot.

— A je, Kamber Bushi!, — i foli një burrë që shkonte udhës kaluar.

Kamberi s'i ktheu përgjigje. S'i thonë kot asaj fjalës: Dëgjon mendja e jo veshi.

Buzët e rreshkura e të çara, goja e tharë për një pikë ujë si e njeriut me ethe e bënë të kujtonte kroin. U çapit ngadalë, por ndaloi papritur. Ndanë rrugës ngrihej një lapidar. I lartë, i bardhë. Bardhësia e tij të verbonte. Ai e vështroi gjatë atë lapidar, në zemër të të

cilit mundi të dallonte disa rreshta. Iu kujtuan rreshtat e letrës që kishte në xhep. «Mallkuar qofshin këta rreshta që s'po më ndahen këmba-këmbës», — tha dhe bëri të nisej. — Këta rreshta të shkruar në letër, këta rreshta të shkruar në gurë. Këta rreshta... Mallkuar qofshin!».

Qyteti iu shpalos përpara syve me ndërtesa të pakta, me rrugë të kalldrëmta, me pluhur që ngrihej si re e kuqe. Rrallë kalonte ndonjë makinë a tufë bagëtiash që udhëtonte për në bjeshkë a për kullosë. Po atë mëngjes rrugëve kishte fare pak lëvizje.

Ai vështroi kullën e Dyrri ustait e iu drodh buza. Në atë kullë kishte shkuar sa herë, hipur mbi kalin me shalë, kishte pirë kafe e duhan Sheldie me letra të zgjedhura, kishte bërë pazar për të shitur gjalpën e leshin, fasulet e mollët. Dyrri ustai e dinte se Kamber Bushit i pikonte në zemër për para, ndaj, kur bënte pazarin, në vend të tespiheve mbante në dorë një kaush me napolona, të cilin e rrotullonte gjatë nëpër gishtërinj, kur tjetri fliste për tokën e për mirazet e tij. Pastaj papritmas i derdhte në tavolinën e hekurt e të dy dëgjonin tringëllimën e dashur. I hapnin sytë njëkohësisht, i zgjatnin duart kush të rrëmbente më shumë para nga tjetri. Kamberi i thoshte Dyrri ustait: «Këto janë pak». Po Dyrri ustai, pasi i vërente me vëmendje, ia kthente:

«Boll janë për kapar këto, o Kamber», — dhe i shtynte kutinë e duhanit. Herën e fundit që e kishte takuar Dyrri ustanë që fundi i vjeshtës, kur ai mblidhte gjithë atë pasuri dhe niste karvanet me kuaj, por ndryshe nga çdo herë tjetër atë ditë e gjeti të zbetë, të tronditur. Në dyqanin e tij s'kishte këmbë njeriu.

— A je, Dyrri aga!, — i kishte thënë.

— E zezë dita, Kamber aga... — Dhe kishin heshtur duke vështruar tokën. — A më merr një sasi malli, o Kamber aga, të ma fshehësh andej nga Breglogu?

— Unë jam në hall me mallin tim.

— Ti tokën ke, o ditëzi!

— Pak të duket toka, o trutharë?

— E ku fshihet toka, more?

— Aq ma keq që nuk fshihet, se, po të fshihej, dinte Kamberi...

Dyrr ustai i kishte kthyer shpinën.

Kamberi që larguar pa u përshëndetur me të, duke e quajtur hallin e tij një gjë krejt të vogël. Malli i Dyrr ustait mund të fshihej kudo, por jo mirazi i tij. Pak ditë, më vonë ai kishte dëgjuar se Dyrr ustai, para se ta braktiste dyqanin e tij, kishte bërë nevojën në teneqetë e mbushura me gjalpë. Kur ishin futur partizanët në qytet, Dyrr ustai e kishte braktisur banesën e tij, po nuk kishte harruar të merrte gjërat më me vlerë, të prishte e të nxirrte jashtë përdorimit ç'të mundte. Partizanët e kapën duke kaluar nëpër monopate të fshehta, ndërsa dilte nga shpella ku kishte fshehur thesarin e tij. Kur e gjykuan, Kamberi nuk pati guxim të shkonte. Kur dëgjoi se e pushkatuan, tha në Breglog: «Mirë ia bënë! Na ka shtypur e shfrytëzuar qafiri!».

Ai ndaloi përpara zyrove dhe, duke fshirë qafën e fytyrën e djersitur me peshqirin që mbante rreth qafës, vështroi kalimtarët. Peshqiri i tij i vjetër me ca njolla të zeza mbante një erë të rëndë djerse. Kamberi e bëri tubë dhe e lidhi rreth qeleshes së bardhë, ndryshe nga herët e tjera. Pinte duhan duke e thithur tymin me etje. Nëpunësi i rojës e thirri pas pak dhe i priu në një zyrë. Kaluan nëpër ca korridore të gjata e të ngushta. Dezhurni hapi një derë dhe, si bëri më të majtë duke i hapur udhën, e la Kamberin ballë për ballë me nëpunësin që priste. Ishte një djalë i gjatë, i veshur me një kostum doku gri, me këmishë të bardhë.

— Urdhëroni brenda!, — i tha.

Kamberi lëvizti si me përtesë dhe, kur hodhi një hap përpara, iu duk sikur po përplasej në dysheme.

— Uluni!, — i tha hetuesi duke i treguar karrigen.

Zyra ishte e mobiluar thjesht: një tavolinë dhe tri karrige. Muret ishin të bardha. Në faqen përballë një portret i madh me kornizë të artë, dy dollapë dhe një kasafortë ngjyrë kaki.

Hetuesi largoi dosjen që kishte përpara, i zgjati paqetën e cigareve Kamberit dhe, pasi e vërejti drejt në sy, e pyeti.

— Ç'kemi.

Kamberi, sikur të mos qenë shqip ato fjalë, nuk i dha përgjigje. E vështroi drejt në sy hetuesin dhe mbeti krejt i hutuar. Në ata sy ishte një botë krejt e panjohur për të. Ata sy të mëdhenj, tepër depërtues, me ca njolla të kuqe në bebëz të syrit, si duket nga pagjumësia, e hutuan. Hetuesi priste në heshtje. Fytyra e tij kishte marrë ngjyrën e grurit që u shkonte për bukuri atyre syve të mëdhenj, të shkruar e depërtues.

— Kamber Bushi je ti?

— Po, Kamber Bushi.

— Nga Breglogu? I biri i Zojës dhe i Zymerit, lindur më 1898 në Breglog? — Kamberi tundi kokën. — Përgjigjuni!

Kamberi tha «po».

Hetuesi i radhiti disa të dhëna nga jeta dhe s'la pa i përmendur pjesëtarët e familjes, të afërmit dhe pasurinë e tij të tundshme e të patundshme, ku veçoi tokë të tij 3 hektarë, miraz 1 hektar, tokë të blerë 1 hektar.

— Keni ndonjë pyetje?

— Diçka për luftën. Edhe unë kam ndihmuar. Sa për kryeplakun, Vuksan Markun, Dyrri ustanë, kam njerëz që i faktojnë lidhjet e mia. Sa për Ukën, unë s'e kam shfrytëzuar, por, si të këputur e kam ndihmuar kur më është dhënë rasti.

— Mirë, këto do t'i saktësojmë. Le të vijmë më poshtë, — tha hetuesi, dhe afroi makinën e shkrimit. — Na sqaroni si qëndron puna e zhdukjes së Rasim Sejdisë. Nga identifikimi i bërë del se ai është vrrarë. Asnjë shenjë arratisjeje s'ka për të. Ku shkoi? Ti çfarë di për të?

— Asgjë. Po më pikon në zemër ky lajm... Unë veç atyre që kam thënë kur është zhdukur Rasimi s'kam të tjera...

- Mendohuni mirë!
- S'kam çfarë të mendoj.
- Hetuesi hapi një sirtar.
- Kjo togëz të kujtohet?
- Jo.
- Po kjo thikë, ky këllëf?
- Po. Ato ia kam kapur në dorë Valbonës, së bijës së Metë Demthanës.
- Ku ia kape Valbonës?
- Në pyll, tek kulloste tufën.
- Tjetër çfarë i kape?
- Asgjë.
- Mendohu mirë.
- Kaq di unë.
- Po këtë shami?
- Ah, po! Harrova. Pleqëri...
- Je i sigurtë se këto sende janë të viktimës?
- Të kujt?
- Të Rasimit?
- Po.
- Nga se bindesh që janë të tij?
- Ia kam parë me sytë e mi.
- Hetuesi shkroi përgjigjen.
- Deri këtu në rregull. Një pyetje tjetër: Je i sigurtë se Valbona është vrasëse?
- Ajo me ndonjë jaran do ta ketë vrarë...
- Ti doje që të mos vritej Rasimi?
- Bimë zemre... Kush e do një gjë të tillë?!...
- Po. Atëherë këto sende të Rasimit pse nuk i denoncove, po ia le në dorë Valbonës, vrasëses së Rasimit?
- Unë me gra nuk do të kacafytem.
- E pranojmë edhe këtë. Po ti e more për djaln Valbonën?
- E kisha të fejuar?
- Qysh kur?
- Rasimi do ta merrte për grua.
- Dhe pastaj?

— Zakoni i maleve thotë që gruaja trashëgohet
njëlloj si toka.

— Ti nuk trembeshe se nusja me thikë do të vriste
edhe djalin tënd?

— Jo.

— Pse.

— Ajo do të kishte futur ndonjë njeri. Vetë ajo nuk
e vriste dot.

— Edhe mund ta vriste.

— Dreqi e di. Gjithçka ndodh në botë. Gruaja e ka
mbyllur shejtanin në shishe.

Hetuesi u vrenjt në fytyrë.

— Valbona e denoncoi e jo ti, Kamber Bushi.

— Babai s'e vret kurrë të birin.

— Ti s'je babai i tij.

— Unë e rrita.

— Dhe e vrave.

— Jo...

— Po.

— Kurrë.

— Ti e vrave që t'i merrje tokën miraz, ti e vrave
që t'i merrje kullën e lënë shkretë, ti e vrave që të fusje
në gji të djalit Valbonën siç fute ti Sadijen...

— Ju mund të thoni çfarë të doni, por jo, këtë punë
unë kurrë s'e pranoj.

Hetuesi e pa me vërejtje dhe shtoi:

— Këto t'i thashë, duke shpresuar se ti do të flasësh
pa frikë për të gjitha ato që ke kryer. Çdo gjë është
e dokumentuar qartë, që nga floku i viktimës deri tek
opingat si dhe sendet e tjera. Dhe mjeti i vrasjes. E
shikon këtë?

Kamberi ngriti sytë dhe, kur pa në dorën e hetuesit
sëpatën e tij, u tmerrua.

Hetuesi nxori një fotografi të madhe ku dukej kafka
e viktimës dhe një e çarë.

— Kjo sëpatë ka goditur këtu!, — tha hetuesi duke
vënë gishtin tregues mbi një vijë të zezë që tregonte
vendin e goditjes. — Kamberi u zbeh. — Sa për sot e

përfundojmë me kaq, — tha hetuesi pastaj. Shtypi një sustë dhe pas pak erdhi prokurori dhe një polic. Kamberi ishte ngritur në këmbë.

— Në emër të popullit jeni i arrestuar!, — tha prokurori, ndërsa tjetri i vuri prangat në duar dhe nisi t'ia shtrëngonte.

Hetuesi e ndoqi me sy, derisa u fshehën përtej derës, afroi dosjen dhe nisi të gërmonte në të.

*
* *

Nga Breglogu u nisën dyzet e shtatë të rinj që përbënin brigadën e aksionistëve të Breglogut. Ishin dymbëdhjetë vajza e tridhjetë e pesë djem. I përcolli gjithë Breglogu në mëngjes. Xhavit Çela u priu. Metë Demthana tregonte për një ngjarje të kaluar kur ai kishte qenë i ri e nga Breglogu qenë nisur njëmbëdhjetë djem nizamë që do t'i çonin në frontin rus. Për ta atë ditë qenë derdhur lot. Thoshin se do të kalonin detet me gjemi. Qe e vrenjtur ajo ditë! Njëri nga të njëmbëdhjetë djemtë quhej Bajram. Mbase ai ishte njeriu më i mërzitur atë ditë. Vetëm ai e dinte sa përmallshëm ishte ndarë një buzëmbremje tinëzisht me Rabijen që e donte aq shumë. Bajrami ecte në dukje serbes-serbes e, kur shikonte njerëzit, e veçanërisht nënat që përloreshin, u thoshte me shaka: «Bëjeni zemrën kampir¹». Njerëzit e dëgjonin që t'ia bënin qejfin për atë shaka, buzëqeshnin. Ata ikën të njëmbëdhjetë asqerë të Turqisë e prej andej që atë ditë nuk erdhi asnjë lajm për ta. U zhdukën pa nam e pa nishan.

Këtë tregonte Meta e njerëzit e dëgjonin me vëmendje. Ndokush, të cilit i rridhte tinëzisht ndonjë lot, sepse ndahej për herë të parë nga vajza apo djali, mundoej ta fshihte pa ia parë njeri, se ishte turp.

1. patate

Disa prindër morën rrugën për në qytet me të rinjtë. Nënë Zylfija thirri Mirushen. E pa drejt në sy e iu duk pak e zbetë, por s'e pyeti se pse. Ajo e puthi fort e i tha:

— Çfarë t'i bëj unë tim biri, moj e mira e nënës, se ty s'të kisha lënë kurrë.

Mirusha s'mundi t'i kthente përgjigje Nënë Zylfija e puthi përsëri e i tha:

— Të goftë udha e mbarë, bija e nënës! — Sytë i shkëlqyen dhe dora i mbeti në gjysmëlartësi. Xhaviti e pa nga larg këtë skenë dhe u mallëngjye.

Mirusha qe zemëruar pak me Xhavitin. Ajo e kishte pritur ta takonte përpara nisjes, por ai nuk e takoi. Sa herë kthente kokën mbrapa e shihte konturet e maleve, tej të cilave shtrihej Breglogu, Mirushës i dukej vetja si në ëndërr. Ajo vërtet ishte mësuese, por jashtë Breglogut kurrë s'e kishte bërë një javë. Vështronte Xhavitin në krye tek bisedonte me Metën, Zenun Keqin e burrat e tjerë. Në krah të saj Valbona ecte e heshtur. Kur rruga zgjerohej, ajo e kapte për dore si të qe fëmijë e vogël, ndërsa në dorën tjetër mbante një trastë të madhe të leshtë të qëndisur me kllapodan. Mirusha e vështronte Valbonën e ajo i buzëqeshte. Kur e shihte ashtu gjithë nur, ajo e afronte e i përkëdhelte shpatullat. Valbona me ata flokë të verdhë nën shaminë e bardhë, me fytyrë të bukur e sy të qeshur, kur fliste, skuqej lehtë e në gojën e vogël i dukeshin dhëmbët si rruaza të bardha. Ato flisnin nën zë me njëra-tjetrën e pastaj, kur rruga ngushtohej e i hidhnin hapat duke i numëruar, heshtnin duke pritur për minuta të tëra të vazhdonin bisedën e tyre.

— A e more vesh, o Valbonë?

— Jo, çfarë?

— Kamberin e lidhën.

— Pse vetëm Kamberin a?

— Po kë tjetër?

— Edhe të birin.

— Mustën a?

— Mustën.

— E di...

— Kamberi është i poshtër.

— Kamber kulaku a? Unë ta shoh duke e rrjepur si berrin, nuk ngopem. Ai desh ma nxiu jetën mua. Po rroftë Partia! Kur e mendoj këtë, më bëhet zemra mal prej gëzimit.

— Ti e raportove Kamberin, o Valbonë?

— Po besa! Nga e di ti?

— Më tha Xhaviti. Të tha gjë babai?

— Jo, për besë. Ai më rrahu krahët e më tha:

— *Më fal, o bijë, se të kam munduar pa faj, të kam fejuar edhe me atë horrin!*

— I shkreti Rasim, sa djalë i mirë qe! E vrau për të marrë mirazin, kullën edhe ty, o Valbonë.

Valbona u hutua. Sytë i shkëlqyen e pas pak, duke vështruar shoqen, tha:

— E di si më tha sekretari i partisë kur shkova në qytet, o Mirushë? — *Mos u druaj për asgjë. Hape zemrën. Partia është imja, jotja, e të gjithë atyre që luftuan dje, e të gjithë atyre që punojnë sot për të mirën e Atdheut e të popullit. Kulakët janë armiqtë tanë. Ata s'na duan ne, por tash që populli është bërë zot i fateve të tij, do t'ua thyejë hundët armiqve...* Pastaj më tha se Kamberit dhe të tjerëve si ai Partia do t'ua tregojë vendin.

— Me të vërtetë kështu ndodhi. Kamberi kishte lidhje me të huajt, me diversantët, me Ujkan Shaputën...

— He, atë e hëngërt mortaja! Fara e keqe!...

— Valbonë, a ke dëgjuar ti se mund t'i bëjnë gjyqin në Breglog?

— Jo, moj?

— Për besë!

Valbona u mendua një çast. Hodhi sytë nga mali dhe vështroi rrugën që gjarpëronte. Iu duk se ajo rrugë atë ditë ishte e gjallë, lëvizte. U mundua të dallonte në krye Xhavitin dhe të atin, pastaj tha:

— Po e sollën në Breglog, njerëzit do ta shqyejnë. A merr vesh ti, o Mirushe?

— E kujt i dhimbset Kamberi? Do të qeshin edhe lopët, kur të tregojë për të gjitha ato që ka bërë. Po të birin a do ta sjellin? Ai dhëmbëcatall kishte dashur të vriste edhe Rrukën e Bislimin kur po ktheheshin nga pylli, po ata e kishin kapur si lepurin në çark.

— I pafytyrë! E di si më tha babai? E kishin zënë vëllezërit e Times brenda në shtëpi Mustën. Donte t'u rrëmbente të motrën dhe ata e kishin rrahur keq e ai, për t'u hakmarrë, kishte nxjerrë koburen kundër tyre...

— Ku ta ketë marrë koburen Musta?

— Kushedi...

Kaluari nëpër një monopati të ngushtë në heshtje. Në krye dëgjoheshin këngë. Këndonin Hyseni e Latifi këngën e kushtrimit. Ata këndonin bukur. Zërat e tyre shkriheshin në një zë të vetëm. Shokët i dëgjuan derisa mbaroi kënga dhe i brohoritën. Dikush iu lut Xhavitit të qëllonte dy-tri herë dhe ai tha:

— S'po jua prish, more trima. — Nxori pistoletën dhe qëlloi vetëm një herë. — Kaq mjafton. Na duhen fishekët edhe sot, siç na duheshin dje në luftë, — shtoi ai duke futur armën në brez. Të rinjtë brohoritën të gëzuar. Hyseni po bëhej gati t'ia merrte një kënge tjetër, ndaj qëroi fytyrën dhe thirri Latifin, po s'e pa ku ishte. Latifi që futur pas një guri dhe priti aty duke numëruar të rinjtë dhe të rrahurat e zemrës derisa në rrugë kaloi Valbona me Mirushen të zëna për dore. Ai u ngrit ngadalë, u hodh në rrugë dhe, duke shprishur flokët me gishtërinj, u dha këmbëve. Vajzat nuk e panë, vetëm kur u kaloi pranë. I pa, buzëqeshi e i pyeti:

— A u lodhët, oj çika?, — dhe fytyra iu skuq. Rruga kalonte anës së lumit me ujë të kulluar. Nën avujt që ngriheshin mbi lumë shelgjet e shumta e të përkulura sikur donin ta fshihnin në gji.

— Pse i thonë Valbonë këtij lumi?

— Se rrjedhën e bën me këngë...

— Se ushton grykave të Dragobisë e këndon vala

«oooo». Atje e merr udhën vala me këngë «ooo» dhe kështu vazhdon rrugën me këngë.

— Është i ftohtë, lëng bore...

— Ujë i kulluar... Ja troftat...

Latifi e dëgjoi bisedën e tyre e, kur s'i thanë asnjë fjalë, nxitoi hapat.

— Latif, a do të këndonni edhe një këngë?, — pyeti Mirusha.

«Më paska dëgjuar... Këto e ditkan që kam kënduar unë me Hysenin», — mendoi me vete dhe shtoi i hutuar:

— Pse vetëm edhe një do të këndojmë ne a?

Vajzat qeshën. Latifi vrapoi rrugës duke ngritur një re pluhuri.

— Po ky ç'ka që sillet kënde, o Valbonë?

Valbona vetëm qeshi. Në faqe iu ndehën dy gropëza, u mat të fliste, por fjala s'i doli.

— Fol, pse ma fsheh? Na jemi shoqe, motra...

— Çfarë të të them, o Mirushe?

— Paj diçka..., — tha Mirusha duke qeshur.

— Latifi më ka thënë një fjalë.

— E çfarë të tha, o Valbonë?

— ???

— U qyqja! Po edhe prej meje po të vjen marre a?

— Jo, Mirushe, por ai...

— Është djalë i mirë Latifi. Më ka thënë Xhaviti se do ta bëjnë traktorist. Fushat e Breglogut do t'i punojmë me traktor një ditë. Do të kemi traktorë shumë. Traktorët tanë. Traktoristët tanë. Tokën tonë.

— A ke parë traktor ti, o Mirushe?

— Jo.

— As unë.

— Do të shohim në aksion.

— Me të vërtetë thua?

— Po besa.

— Sa mirë!...

— Po ti çfarë i the Latifit, o Valbonë?

— E çfarë t'i thosha? Unë pa pyetur babanë...

Mirusha e pa me vërejtje.

— Ti pyete, burrëreshë.

— Më vjen marre. Atë ditë që më ndaloi në udhën e pyllit, më shkoi mendja te ti e Xhaviti. Thashë me vete: «Ata u njohën e u fejuan vetë, ndërsa me ne puna qëndron krejt ndryshe.

— Pse?

— Po kemi prindër. Ata s'do të pranojnë.

— Pse, moj çikë?

— Nuk pranojnë, se kemi një hasmëri të vjetër të dy shtëpitë.

— Ju jeni të ardhur. Nuk jeni breglogas...

— E megjithatë me të atin e Latifit daja im ka qenë në gjak.

— Çfarë gjaku, o Valbonë?

— Gjyshin e Latifit e ka vrrarë daja im.

— Sa keq!... A e di Latifi këtë gjakësi?

— Po. Ai më tha se kjo na pengon dhe e di që prindërit tanë s'do të pranojnë.

Mirusha u mendua një copë herë.

— E di si thotë Xhaviti, o Valbonë? Partia do të sheshojë malet, do të shembë sinoret e gardhet në Breglog, do të pajtojë hasmëritë e vjetra. Njerëzit sot duhet të jenë vëllezër me njëri-tjetrin, ndryshe, po të jemi të përçarë, armiqtë do të na rrëmbejnë lirinë nga dora. Kështu do të ndodhë...

— Ashtu qoftë!, — tha Valbona e gëzuar. Mirusha, kur e pa që u hodh ashtu përpjetë, e përqafoi.

Oshëtima e lumit kishte mbetur mbrapa. Mbi luginë dukej një tis i hollë mjegulle. Latifi e Hyseni këndonin në krye të kolonës. Qyteti u shfaq papritmas. Rrugët ishin të mbushura plot me njerëz të moshave të ndryshme. Shumica ishin të rinj. Nën hijen e një bliri njerëzit kishin formuar një rreth të madh dhe dëgjonin një djalë të ri që këndonte me çifteli.

*Nëpër male, nëpër shkrepë,
sot e bukur lulëzon jeta...*

Njerëzit pyesnin nëpër rrugë:

— Kur do të niset rinia?

— Sot.

— Nesër.

— Kushedi...

— Po me se do të nisen?

— Në këmbë.

— Jo, more, se është larg, me makinë.

— S'ka makinë.

— Le të mos ketë...

Në orën njëmbëdhjetë u mblodhën dyqind e shtatëdhjetë e katër të rinj nga fshatra të ndryshme. Ishin edhe dy herë më shumë prindër e njerëz që u mblodhën nga qyteti. Fëmijët vraponin rrugëve duke thirrur të gëzuar: «U mblodh rinia, u mblodh rinia, u mblodh rinia. Do të shkojnë në aksion. Edhe ne do të shkojmë me ta. Dhe zhurma e tyre gjallëronte çdo rrugë e rrugicë.

Një malësor fytyrëkuq, me flokë të gjatë, me shami të hedhur rreth qafës, që mbante në dorë një shkop të trashë, të kthyer në formë gjysmërrethi e të lidhur me tel, si u fut midis njerëzve, nisi t'i shtynte ata sa majtas-djathtas e të hapte udhë midis tyre. Vështronte me sytë e tij të egërsuar. Dukej sikur kërkonte dikë. U ngjiti pastaj mbi një ledh dhe vuri dorën mbi vetullat e trasha. Dikush lëvizi në turmë. Dikush u tremb nga ai njeri, ndaj u fsheh prapa krahëve të shokëve e shoqeve, por kjo s'i shpëtoi malësorit që u shkëput me vërtik, siç këputet guri nga mali e rrokulliset honeve të thella.

— Dalinë!, — thirri ai e u lëshua midis njerëzve i egërsuar. Pa vonuar u ndodh pranë së bijës dhe ia shtrëngoi krahun. Ajo u përpëliti nën forcën e krahut të tij.

Dalina u hutua, por s'e dha veten. U mundua të mos binte në sy të të tjerëve, por më kot. Atë kohë sekretari i partisë porsa kishte mbaruar së foluri e po diskutonin të rinj e të reja.

— Dalinë, Dalinë!, — thërriste malësori. — Këtë turp

e marre që më ke bërë ti mua sot as lumi s'e lan. Ec me mua!, — tha ai dhe tërhoqi drejt vetes. Të rinjtë si një masë uniforme as që lëvizën nga vendi e në mes të krahëve të tyre dy forca të kundërta tërhiqnin e tërhiqnin...

Sekretari i partisë u ngrit nga tavolina. I shkoi malësorit pranë. Ai i hodhi një vështrim dhe vijoi të tërhiqte të bijën pa çarë kokën se ç'bëhej rrotull tij.

— A je burrë, — i tha sekretari.

— Jo, nuk jam...

— Mos na korit...

— Atë punë po bëj, për të mos u koritur...

— A do dhe ndihmën tonë, o burri i malësisë?

Malësori e pa me inat.

— Të thashë nuk jam burrë unë, se, po të isha burrë, nuk do të më ikte çika prej vatrës pa ditur asgjë... Sekretari iu afrua.

— E ku të shkoi? Ajo nuk iku.

— More burrë, amanet a nuk më lë në punën time?

— Unë të pyeta a do ndihmën tonë.

— Ndimën, për çfarë?

— Për çfarë të duash.

— Kush je ti?

— Një shok yti, një mik, po ti s'po ma pranon ndihmën...

Malësori ia liroi pak dorën së bijës dhe e vështroi me vëmendje.

— Kush je ti, pash besën? Nuk po të njoh! Jam hutuar e mos ma vër mendjen...

Sekretari buzëqeshi.

— Hajde e flasim, o mik, hajde!

Malësori nuk u tund nga vendi.

— Një herë tjetër bujrum në shtëpinë time me bukë e krypë e zemër, por sot jo...

Sekretari e pa e i buzëqeshi.

— Hajde, o Gjon Kafjelli, hajde, mos prit kaq shumë lutje!

«Ma ditka edhe emrin! Kush është ky që s'po e

njoh?». Iu kthye turmës e, kur s'i dha përgjigje njeri, iu kthye së bijës, por s'mundi ta pyeste, se inati ia kishte pushtuar tërë qenien, ndaj u ndodh në mëdyshje.

— Shko, o baba, — i foli Dalina. — Shko tek ai burrë! Ti a s'po e njeh a?

— Jo, qe besa... Unë njoh pyjet anë për anë. I njoh krojet, përrenjtë e lumenjtë, i njoh shtëpitë, tufat, por atë burrë s'ma ka zënë syri...

— Të mos ta dëgjojë kush atë fjalë, o baba!

— Besa babai s'di të gënjejë...

— Po ai është sekretari i partisë, o baba.

Gjoka u drodh nga këto fjalë.

— Joo, bre! Ai...

Sekretari i buzëqeshte nga larg.

— Hajde, o Gjon, e dridhe një kutie.

Gjoni ia lëshoi dorën së bijës dhe u nis drejt tij duke numëruar hapat.

Dy duar u shtrënguan fort atë çast. Dalina rrinte pranë të atit tepër e emocionuar nga ato që ndodhën.

— Dalinën merre në Grykëkeqe, — tha sekretari. — Ne kemi plot të rinj e të reja që janë bërë gati të nisen për në aksion. Bile kemi më tepër nga plani që kishim caktuar.

Gjoni e pa sekretarin vëngër.

— Mos e fyej mikun, o sekretar...

— Unë nuk po të fyej, Gjon Kafjelli. Ti e ndoqe vajzën këmba-këmbës deri këtu...

— Pse e ndoqa, do të ta tregoj kur të vish në Grykëkeqe. Dalina ime le të shkojë me çikat e malësisë.

Sekretari i vuri duart në supe dhe e përqafoi fort Gjonin.

Rreth tyre shpërthyen duartrokitje. Dalina buzëqeshi, ashtu siç nuk kishte buzëqeshur kurrë në jetën e saj.

Dielli qe ngritur në zenit. Brigadat po bëheshin gati për t'u nisur... Gjon Kafjelli e përqafoi fort Dalinën. Pak më tej Metë Demthana e Xhavit Çela u përshëndetën nga larg me Valbonën e Mirushen. Këngët, thirrjet e

brohoritjet, zërat që buronin nga të gjitha anët e kishin ngritur peshë qytetin e ri mbi themele të gurta, ku frynte një fllad i ëmbël bjeshke që tundte lulet e blirit e përcillte aromën e tyre, përzier me zërat e të rinjve dhe i shtynte tutje mbi gryka e lugina, deri lart në rnalet kreshtore ku toka jonë bëhej njësh me qiellin e kaltër.

* * *

Një mëngjes, kur në Breglog sapo kishte rënë die-lli, në oborrin e shtëpisë së Kamber Bushit hynë njëri pas tjetrit katër burra. U printe kryetari i këshillit, Zenun Keqi, e pas tij një civil i veshur me rroba doku gri dhe dy policë. Pas pak erdhi edhe Xhavit Çela. Oborri ishte i heshtur. Këmbë njeriu nuk lëvizte andej, asnjë zë nuk pipëtinte. Trokitën në derë, po asnjëri s'u përgjigj. Trokitën përsëri fort në derë, por më kot. Brenda mureve të shtëpisë sundonte një heshtje varri. Pritën atje një gjysmë ore, derisa në rrugë dëgjuan dikë që po qante. Pas pak në derën e oborrit u duk Azemi. Djali kishte qarë aq shumë, sa i qenë skuqur e buhavitur sytë e, duke i fshirë lotët me duart e palara, faqeve i qenë krijuar ca njolla të mëdha e të zeza. Kur pa njerëz, për një çast u gëzua dhe u mundua të shquante midis tyre nënën e tij.

— Hajde, o Azem, hajde! — i tha Zenun Keqi.

Azemi qëndroi në vend kokulur.

— Pse ke qarë, more djalë? Kush të ka rrahur?

— ...

— Føl, more ftujak, çfarë ke që hesht?

Azemi përsëri nuk foli.

— Ku është Sadija?

— Nuk e di.

— Po ti ku ishe?

— Kërkova nënën.

— Pse ku ka shkuar?

- Nuk e di...
- Si, more, nuk e di?
- Jo... Nuk e di.
- Kur ka ikur?
- Djali ngriti sytë e skuqur, i pa dhe foli.
- Në mëngjes.
- Nuk të tha se ku do të shkonte?
- Jo...
- Të tha se do të kthehej?
- Jo...
- Po bukë të dha të haje?
- Jo. Nuk më dha.
- Ku e kërkove nënën?
- Nëpër Breglog, në Pyllin e Xanit...
- Po pse e kërkove atje?
- Mbase do ta gjeja.
- Pse, shkoi për dru?
- Jo, more!
- Atëherë ç'donte në pyll?
- Të shihte atë gropën...
- Cilën gropë.
- Nuk e di...
- Ti the gropën...
- Kështu tha nëna dje kur po qante...
- Kujt i tha?
- Askujt.
- Të tha ty?
- Jo. Ajo qante vetëm. Unë e përgjova prapa derës. Vajtonte dhe qante si e çmendur. Mallkonte...
- Kë mallkonte?
- ...
- Hë, fol?
- Azemi nuk e tha dot emrin e atij që mallkonte e ëma.
- Po tjetër çfarë mallkonte nëna?
- Nusën e mirazit...
- Cila është kjo nusja e mirazit?
- Nuk e di...

Ata u shikuan sy në sy, pastaj nisën të bisedonin nën zë. Pas pak Xhaviti me burrin e veshur me kostum doku gri dolën nga dera e avllisë, ndërsa Zenun Keqi me dy policët e vazhduan bisedën me Azemin dhe pritën mos kthehej Sadija në shtëpi.

Azemi gërmonte tokën me një çelës të madh që e mbante në dorë, ndërsa Zenuni drodhi cigare e u dha dy policëve. Njëri nga policët, ai më i riu, iu lut Zenunit të tregonte për atë ndodhinë e bjeshkës kur kishin qenë dy vëllezër barinj. Të dy barinj të zgjedhur kishin qenë. Një ditë prej ditësh qe martuar i madhi. Vëllai i vogël, duke parë ndryshimet që kishte pësuar ai pas martesës, filloi t'i rrinte ftohtë... Ama një ditë, tek po kullosnin tufën, nuk ngurroi ta pyeste:

«— Po më kallëzon një gjë, o vëlla?

— Hë?

— A do më kallëzosh drejt, ama?

— Fol, mor!

— Jo, po s'ma dhe besën.

— Fol, të thashë!

— Më shumë e do gruan apo vëllanë?

— Gruan, — i qe përgjigjur prerë tjetri dhe vëllai i vogël i fyer i kishte qëndruar shumë kohë ftohtë, duke u betuar se për vëllanë i jepte dyzet gra...».

Polici qeshte me budallallëkun e vëllait të vogël dhe nuk harronte të shtonte: «Besoj se, kur do të jetë martuar, edhe ai do ta ketë kuptuar se ç'vend ka gruaja e ç'vend pjesëtarët e tjerë të familjes.

— Gratë shiteshin si kafshët.

— Faleshin.

— Grabiteshin.

— Mbaheshin si skllave...

Breglogun po e mbulonte muzgu i natës. Nga mali përballë dëgjoheshin zilet dhe këmborët e bagëtive që po afroreshin drejt shtëpive.

Shtëpia e Kamber Bushit ende qëndronte e heshtur dhe mbyllur në errësirën e saj.

Sadija nuk po kthehej.

Në Breglog fjala qe hapur që në mëngjes kur i biri rendte rrugëve duke qarë.

Vallë ku do të kishte shkuar?

Zenun Keqi u tha policëve ta kontrollonin shtëpinë dhe u priu vetë i pari.

*
* *

Burri me kostum doku gri ishte operativi i Sigurimit. Ai po i tregonte Xhavitit se si Kamber Bushi në fillim nuk kishte pohuar asgjë, por pastaj, kur qe ballafaquar me faktet, goja i qe kyçur. I kishin treguar edhe pistoletën e Mustës dhe, kur e kishte parë, kishte zgurdulluar sytë si i çmendur, duke e quajtur këtë një tjetër akuzë pa bazë, për të cilën ai s'dinte asgjë. Hetuesi kishte sjellë dëshmitarët, të birin dhe Ujkan Shaputën. Kamberit i kishte rënë të fikët.

— O Xhavit, o Xhavit!

Ata ndaluan. Vështruan rreth e rrotull, po nuk panë njeri. Bënë të niseshin, por në kodër u duk Bislimi që vraponte drejt tyre.

— O Xhavit!... Sadijen e kishin parë në Pyllin e Xanit sot, — tha ai duke iu marrë fryma.

— Me kë ishte, vetëm?

— Po.

— Kush të tha...

— Çobanët e dhive...

— Tjetër çfarë të thanë?

— Asgjë. Vetëm dukej e mërzhitur dhe e zverdhur në fytyrë si...

— Të shkojmë!, — i tha ai operativit.

— Shkojmë.

*
* *

Zenun Keqi me të dy policët, e pritën operativin e Xhavitin derisa u kthyen dhe përpiluan një procesverbal

mbi aktin e kontrollit të shtëpisë së Kamber Bushit, ku përfshiheshin të gjitha sendet e gjetura: 3 pushkë e një automatik gjerman, dy pistoleta, një mitroloz «Breda» dhe shumë municione, katërmbëdhjetë bomba dore italiane. Në hambarët e grurit e të misrit vinte një erë e rëndë myku. Bereqeti kishte filluar të mykej... Në astarin e një jorgani të ri, të papërdorur, gjetën të fshehura tapitë e tokës, ku vërtetohej se e gjithë toka e Rasim Sejdisë si trashëgimtar i mitur kalonte mbi atë dhe ai e bënte bir për shpirt.

Ata dolën nga shtëpia duke biseduar për Sadijen që ende s'ishte gjetur. Vendosi të kërkonin gjithandej edhe një herë. Nisën njerëz për te prindërit e saj, në fshatrat përreth ku thuhej se kishte ca ilaká, por të gjithë u kthyen duarbosh.

— Po na fillon një çështje e re, — tha operativi.

— Çfarë çështje?, — pyeti Xhaviti.

— Çështja «nusja e mirazit».

Xhaviti ra në mendime, pastaj shtoi.

— Do ta gjejmë sigurisht...

— Për këtë nuk dyshoj, por na duhej edhe ajo.

— Për çfarë?

— Ajo është një grua fatkeqe.

— Atë e kanë tronditur...

— Këtë po mendoja. Dhe vështirë ta harroj këtë që ndodhi me Sadijen. E kam njohur që kur ishte nuse e re, — nisi t'i tregonte Xhaviti operativit.

— Jetën e saj edhe unë e di nëpër gishta. Lakmia e Kamberit për të trashëguar tokën, kullën dhe nusen e solli në këtë mënyrë rrjedhën e ngjarjeve. E di si deklaroi Kamberi në hetuesi? — *Unë flija duke parë ëndrra të këqija, edhe pse në krah tim kisha një grua të re e të bukur. Më trembte barku i saj. Ajo që shtatzënë dhe unë i lutesha zotit që të lindte vajzë.*

— Dhe sa të tilla kanë ndodhur...

— Por u erdhi fundi përgjithmonë.

Breglogu shkëlqente nën rrezet e forta të diellit. Ata të dy ecnin në krah të njëri-tjetrit.

- Ke marë letër nga Mirusha?
- Vetëm një.
- Ç'të thotë?
- S'po m'i nxe letra fjalët, — ankohet ajo.
- Po ti i ke shkruar.
- Ende.
- Keq.
- E di, por...
- S'ka justifikime.
- Dakord.

Tjetri i hodhi dorën miqësisht kraheve.

- Më thotë edhe për Valbonën diçka.
- Çfarë?
- Do të fejohet me Latif Kanën.
- Bukur fort! Djalë i mirë ai Latifi.
- Shumë i mirë. Do të bëhet traktorist.
- Le të bëhet...
- Kështu mendojmë edhe ne, do ta çojmë në kurs

pa vonuar.

Ecnin të lodhur e të kapitur nga rruga e gjatë që kishin bërë. Mendonin për Sadijen, por atë nuk mundën ta gjenin atë ditë. Të nesërmen nga mesdita erdhi Bislimi e i thirri. U priu përpara me vrap e shkuan te kulla e braktisur, ku Sadija pat mbetur e ve. Në atë kullë ajo pat ëndërruar të trashëgonte tokën, të rriste djem, të bënte dasma... Në atë kullë ajo, e trembur nga presioni, kishte rënë në kurthin e Kamber Bushit dhe kishte vendosur të martohej me të. Në atë kullë...

Xhaviti e operativi shkuan me vrap. Ata deshën të ngjisnin shkallët e kullës, por Bislimi u tha ta ndiqnin pas dhe hapi derën e ahurit. Ç'të shikonin! Mbi një shtresë të tashë bari të thatë dhe kashte misri të hapur cep më cep, Sadija kishte rënë përmbys. Vetëm njëra anë e fytyrës i dukej. Një dorë i qe ngrirë mbi një urë të shuar, prej së cilës s'mund të shpërthente zjarr mbi kashtën e hedhur prej asaj gruaje të ligështuar nga vuajtjet e që mbeti në historinë e Breglogut si nusja e fundit e mirazit.